

Digitales Brandenburg

hosted by Universitätsbibliothek Potsdam

**Le-toldot ha-ḳaṭegoryah shel isure "‘ovadin de-ḥol"
be-Shabat ve-yo[m] ṭ[ov] ve-yiḥusah la-ḳaṭegoryah shel
isure ha-"shevut"**

Ḳosman, Admi’el
לאימדא, נמסוק

Ramat-Gan, February, 1993

לוחד נידבוע" ירוסיא לש הירוגטקה ניבו הניב סחיהו 'תובש'ה ירוסיא תירוגטק :ד קרפ"

urn:nbn:de:kobv:517-vlib-8401

פרק ד': קטגורית איסורי ה'שבות' והיחס בינה ובין הקטגוריה של איסורי "עובדין דחול"

שבות במדרשי ההלכה

מבדיקת המופעים (הלא רבים) של המונח "שבות" במדרשי ההלכה התגלתה לי תופעה המצריכה עיון.¹

במקורות שבמדרשי ההלכה, שמקובל לראותם כשייכים לדבי ר' ישמעאל, מובחנת הקטגוריה של איסורי השבות מן הקטגוריה של איסורי המלאכה, ועומדת כניגוד לה.

ברם, במדרשי ההלכה שמקובל לראותם כשייכים לדבי ר"ע אין אנו מוצאים "שבות" במובן זה כלל. הביטוי "שבתון שבות" החוזר בתו"כ (ושם בלבד במשמעות זאת!) על אף שמקובל לפרשו כעוסק בעניינה של קטגורית איסורי השבות,² מכון לומר כי גם על הימים הטובים חלים דיני השביתה באופן כללי, וממילא אין מניעה כלשהי להבין כי המדובר הוא במלאכות ולא בשבותים.³ כך שם, אמור, פרשה י"א (וייס ק"א, ג'), בקשר עם יום הא' לחודש השביעי:

"...יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קדש רבי אליעזר אומר שבתון זו קדושת היום,

מקרא קדש קדשיהו.⁴ אמר לו רבי עקיבא אינו אומר שבתון אלא שבות, שכן הוא פותח

בשביתה ראשון. אלא זכרון אילו הזכרונות, תרועה אלו השופרות, מקרא קדש קדושת

היום. ומנין שיהיה כולל עמה את המלכויות, תלמוד לומר ה' א-להיכם בחודש השביעי".

בויקרא כ"ג, כ"ד נאמר: "דבר אל בני ישראל לאמר בחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קדש". ר"ע טוען נגד ר"א כי מן המילה "שבתון" אין ללמוד אמירת ברכת קדושת היום, אלא זו רומזת ל"שבות". כפי הנראה כוונתו בכך לאיסור עשיית כל הפעולות המפירות את השביתה, ובדאי

1 במקרא "שבות", מן השורש 'שוב', משמשת כינוי למנוחה. דברים, ל', ג': "ושב ה' אלקיך את שבותך" מפרש רב"ע שם במשמעות ינית, ימצא מנוחה. השורש 'שוב' עצמו במקרא הינו בעל שתי משמעויות: "בא למקום שיצא ממנו" (= חזר) או ישב, נח. ראה על כך א' אהוביה, "והנה 'ישב' ו'שוב' כמו 'יטב' ו'טוב'", לשוננו, כרך ל"ט, תשל"ה, עמ' 26, 21.

2 ראה למשל רי"ד גילת, להשתלשלותם של איסורי השבות בשבת, דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג', ח"א, ירושלים, תש"ן, עמ' 10: "...איסורם (= של השבותים) נלמד...מן היתור של המלה כל...או מן המלה שבתון. שבתון שבת קודש. שבתון - שבות". (וכן בדבריו בספרו "פרקים בהשתלשלות ההלכה", עמ' 104 הע' 66).

3 מטעם זה היה לכאורה מקום להנחה כי יש לנקד "שבות" זו שבמדרש ההלכה באופן שונה מן המונח "שבות" המשמש לציון הקטגוריה. קוהוט (ערוך השלם, ח"ח, עמ' 22) מנקד שבות בשורוק, כך גם הקריאה המקובלת, אך יש להרהר אם אין קריאתה הנכונה בחולם. וראה במילונו של יסטרוב, ח"ב, עמ' 1511, המנקד אכן בלשון הספרא אמור פי"א, שתובא להלן, שבות בחולם, אם כי את המונח המשמש לציון הקטגוריה מנקד בשורוק. וראה עוד ז' פלק, על גזירות שונות בשבת ובמועד, סיני, פ"א (תשל"ז), עמ' קע"ח, שכתב: "שבות...נקראה כנראה בשם הציווי וניקודה שוא וחולם, אלא שבגלל המלה שבות המנוקדת שוא ושורוק התבוללה לצורתה". תודתי לד"ר י' גלוסקא שהעירני לראשונה על הצורך לעיין בשאלה זו.

4 ועי' מ"ש ע"כ ר"ח אלבק במבוא לתלמודים, עמ' 88 הע' 17.

כלולות בהן גם ל"ט המלאכות.⁵

וכך גם שם בפרק ט"ו (וייס ק"ב, ג'), לענין חג הסוכות (ויקרא, שם, ל"ט):

"...ביום הראשון שבתון - שבות, וביום השמיני שבתון - שבות".

הנחתנו היא איפוא, כי במטבע "שבתון שבות" אין הכוונה לקטגוריה של איסורי השבות, אלא לאיסורי המלאכה. ועל פי זה תובן הדרשה הבאה כהרחבה של הבנה ראשונית זו גם על איסורים שאינם מלאכה.⁶ שם, אחרי, פ"ז, וייס פ"ג, א':

"...אין לי אלא מלאכה שחייבים על מינה כרת, מנין שלא יעלה באילן ושלא ירכב על גבי

בהמה ולא ישוט על המים...ת"ל שבתון שבות" וכו'.

גם כאן אין שימוש ב"שבות" כניגוד למלאכה, אלא הדרשה באה לרבות גם "מלאכה שאין חייבין על מינה כרת", כפי שיראה המדקדק בלשונה.

ולא די בכך, אלא שאנו מוצאים כי במטבע דרשה זאת - "שבתון שבות" - מנמקת הספרא את חיוב

חמשת העינויים של יוהכ"פ!

שם, שם, פ"ח, וייס פ"ג, ב':

"ומניין שיום הכיפורים אסור באכילה ובשתיה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל

ובתשמיש המיטה ת"ל שבתון שבות".⁷

ולפי זה איסורי ה"שבות" מונעים גם פעילויות המותרות בשבת! ואכן, הדרשה שם, אמור, פ"ד, וייס

ק"ב, א' מעלה בעיה זאת:

5 בועז כהן בספרו Law and tradition in judaism, New york, 1969, בעמ' 136 בהע' 27 [חומר רב בעניינו ניתן לדלות מן המקורות שאסף כהן בפרק "Sabbath prohibitions known as shebut" שנדפס בספרו הנ"ל (פורסם לראשונה ב-161-123, Proceedings of the rabbinical assembly, IX 1949)]. אלא שכפי שהוא עצמו אומר שם בהע' 16 אין מאמרו מכיל אלא אוסף מקורות ראשוני המצריך סידור ועיבוד מעמיק מנין כי לדברי ר"ע במילה "שבתון" הנאמרת לענין ראש השנה יש דמיון לשבת, ואין בכך הכרח. וראה בפירוש רי"מ הכהן מראדין לספרא שם: "אלא שבות - דתיבת שבתון מורה על שביתה מעשיית מלאכה", ופירוש זה לקוח מדברי ה"קרבן אהרן" שם. [ועל כך נוסף ההסבר: "שכן הוא פותח בשביתה ראשון", ובשתי דרכים פירש זאת ה"קרבן אהרן": א) "...השביתה ראשונה (= חשובה) לכל מה שיזכור אחר כך, ומקרא קדש הבא באחרונה הוא קדוש היום שהוא מתקדש בדברים האמורים". ב) "ל"א שכן פתח בשביתה ראשונה בפר' המועדי לעיל כשאמר אלה הם מועדי (ויקרא כ"ג, ב') פתח בשביתה ממלאכה תחלה, שכן אמר ששת ימים תעשה מלאכה וביום השביעי (ת)שבת, ואחר כך אמר בענין השבת, וכן ראוי להיות בכל המועדים". וראה מ"ש כנגד הפירוש השני א"ה וייס במהדורת הספרא שלו שם במסורת התלמוד אות פ'].

6 אם כי - יש לשים לב - אין הספרא דלהלן מכנה איסורים אלו איסורי "שבות" (וכן גם במכילתא דרשב"י, אפשטיין-מלמד עמ' 19, הכינוי הוא "מלאכה שאין חייבין על מינה חטאת", וזה מוכיח על כינוי ארכאי לדעתי), על אף שבמקורות מן המכילתא דרבי ישמעאל כבר מצוי המונח "שבות" כניגוד למלאכה, ראה ע"כ להלן וכן הע' 9 בהמשך. וכך גם בתוספתא ביצה ד', ד', ובמשנת ביצה ה', ב', וראה המקורות שצוינו בהע' 55 להלן. וראה עוד כעין זה בתוספתא שבת, ב', ט' "כלל אמ' ר' שמעון בן לעזר דבר שחייבין על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת...ודבר שאין חייבין על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת" וכו' (וראה שם תוכ"פ עמ' 34 לשו' 32-33, ויש לעיין גם בראייתו מהלכה ט"ז שם, אם הכרח לפרש שם את הביטוי באיסורי דרבנן). עוד יש לציין כי במכילתא דרשב"י הנ"ל הלימוד אינו מ"שבתון שבות", אלא מ"כל מלאכה", וראה הע' 57 להלן.

7 זורש את המילה "שבתון" שנאמרה ביוהכ"פ ויקרא, ט"ז, ל"א - "שבתון שבות".

"...יכול תהא שבת בראשית אסורה בכולם (= חמשת הענויים של יוה"כ) תלמוד לומר

שבתון הוא לכם ועיניכם, הוא אסור בכולן, ואין שבת בראשית אסור בכולן".⁸

לעומת זה, במכילתא דר' ישמעאל כל הדרשות משתמשות במונח "שבות" כניגודו של המונח "מלאכה",⁹ ולא נמצא בו כלל את נוסח הדרשה שבתו"כ "שבתון שבות". כך בדרשה שבפרשת בא, ט', שתובא להלן, וכן במשפטים כ' (הו"ר עמ' 332), וכן בריש כי תשא (הו"ר עמ' 340).¹⁰ ושמה נוכל לומר, על פי זה, כי דבי ר' ישמעאל אינם מכירים את המטבע המדרשי "שבתון שבות", שהוא מדבי ר"ע, ועבורם אין "שבות" אלא קטגורית האיסורים המנוגדת ל"מלאכה", ודבי ר"ע אינם מכירים את המונח "שבות" ככינוי לקטגוריה המקבילה לאיסורי המלאכה.

אמנם מצאנו שימוש כזה במכילתא דרשב"י (אפשטיין-מלמד עמ' 224) שתובא להלן, אבל אין זה קשה כלל, שכן מובאים במכילתא דרשב"י גם חכמים מדבי ר' ישמעאל.¹¹

קושי מסויים על הדברים שהעלינו יש בכך שדוקא ר' שמעון, תלמידו של ר"ע, הוא זה שמן הדברים המיוחסים לו במשנה או למדים לראשונה על הזיהוי בין "שבות" ובין איסורי חכמים,¹² אבל בענין זה כבר העמידונו רבותינו החוקרים¹³ על כך ש"נוכל לומר על כמה מתלמידי ר' עקיבא שבמדרשי הלכה נטו אחרי בית ר' ישמעאל", ודוגמא לדבר הוא "ר' שמעון בר יוחאי, תלמידו הותיק של ר' עקיבא, במדרשי הלכה נטל הרבה משיטת בית ר' ישמעאל. וכבר רמזו זאת בבבלי במאמר הידוע 'משכוחה גברי לגברא'.¹⁴

8 ויש להעיר לדברי רי"ן אפשטיין במבואות לספרות התנאים, עמ' 690. לדעתו דרשת הספרא הנ"ל בענין יוה"כ פ' הוספה היא "ממדרש אחר, אולי ממכילתא דרשב"י בתשא או זיקהל (אפשטיין-מלמד עמ' 222 ו-224), ואינה מעיקר הספרא". ע"ש.

9 ברם, ראה רי"ד גילת, פרקים בהשלתלות ההלכה, עמ' 92: "...מדרשי ההלכה למדים את איסורי השבות - או כפי שהם נקראים בהם מלאכות שאין חייבין עליהן כרת או חטאת...". אבל, כאמור, יש מדרשי הלכה שמכנים איסורים אלו איסורי שבות.

ושמה ואולי לפי זה יש גם מקום לתקן את דבריו של מורי במקום אחר. שם בעמ' 97 סבור רי"ד גילת כי את המונח שבות כניגוד למלאכה או מוצאים לראשונה בפי ר' אליעזר בן הורקנוס. הדבר תלוי כמובן, בשאלת קדמותם של הניסוחים הללו שבמדרשי ההלכה מדבי ר' ישמעאל.

10 הדרשה שם יתרו, ז, הו"ר עמ' 230: "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך... שבות ממחשבת עבודה, ואומר אם תשיב משבת רגליך וכו'. אינה עוסקת באיסורי השבות הללו, ו"שבות" כאן הוא בודאי לשון ציווי, ואינו מכוון לקטגוריה מיוחדת של איסורי שבת.

11 ראה רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 739 ג), ועוד, שקטע זה ממדרש הגדול הוא לקוח, וכידוע עיבד במקומות רבים עורך מדרש הגדול (ראה רע"צ מלמד, שם, במבוא למכילתא דרשב"י, עמ' נ"ח והע' 182) לפי דרכו את הנוסח הקדום.

12 וראה ע"כ להלן. ושם גם פקפקו במסורת זו.

13 ראה רע"צ מלמד, פרקי מבוא לספרות התלמוד, ירושלים, תשל"ג, עמ' 177.

14 רע"צ מלמד, שם, על פי מנחות ק"ט, ב'. מאמר זה מתפרש ע"י רש"י שם נ"ג, ב' "תלמידי ר' ישמעאל שהן מרובין משכו את ר"ש לומר כדברי דבן", אבל שם, ק"ט, ב' הוא כותב "ר' שמעון שהוא יחידי משך את תלמידי ר' ישמעאל". אבל לבעלי התוס' שם נ"ג, ב', שיטה אחרת. וראה עוד דק"ס שם ק"ט, ב', אות נ' (העירני לענין זה ידידי ד"ר דוד הנשקה).

איסורי השבות - מן התורה או מדברי חכמים

בענין יום טוב של פסח דרשו במכילתא דר"י, בא, פרשה ט' (הורביין - רבין עמ' 33):
"ושמרתם את היום הזה לדורותיכם"¹⁵ למה נאמר, והלא כבר נאמר כל מלאכה לא יעשה
בהם¹⁶ - אין לי אלא דברים שהם משום מלאכה, דברים שהם משום שבות מנין, תלמוד
לומר ושמרתם את היום הזה להביא דברים שהן משום שבות".
לפי דרשה זו "שמירה" זו שנאמרה בענין פסח פירושה הקפדה על איסורי ה"שבות"¹⁷, שהינם איסורים
נבדלים מאיסורי המלאכה. אך לא נודע לנו עדיין באילו איסורים מדובר.
ובענין שבת, במכילתא דרשב"י, אפשטיין-מלמד, עמ' 224:
"אין לי אלא על מלאכות ותולדות שהן אסורין, מנין לאסור שבות ת"ל כל מלאכה. יכול
יהוא חייבין חטאת על איסור שבות, ת"ל מלאכה - מלאכה המיוחדת חייבין עליה ואין
חייבין על איסור שבות".
מדוע נתכנו האיסורים הללו¹⁸ איסורי "שבות"? ר"ח אלבק¹⁹ מסביר כי חכמים כינו אותם בשם זה כדי
לומר "שאיסורם בא כדי לקיים מצוות 'וביום השביעי תשבות'²⁰, ואינם 'דברים שהם משום מלאכה'".
מן הדברים הללו ניתן היה להבין כי איסורים אלו הינם איסורי תורה, וכך הוא אכן פשוטם של
המדרשים שהבאנו.
במשנה מוצאים אנו בדרך כלל שימוש במונח "שבות" רק לצורך הטענה כי איסור פעולה מסויים הוא
מן הקטגוריה של איסורי השבות, ומשום כך אינו חייב עליו חטאת כעל שאר איסורי המלאכה.
כך למשל בשבת י', ו': "הנוטל צפרניו זו בזו, או בשיניו, וכן שעריו, וכן שפמו, וכן זקנו, וכן הכוחלת, וכן
הפוקסת - רבי אליעזר מחייב חטאת וחכמים אוסרין משום שבות", ועדיין לא שמענו מניסוח זה כי
המדובר ב"שבות" הוא בקבוצת איסורים דרבנן דוקא.
אך מדברי רבי שמעון המובאים במשנה במקום אחד נראה כי נאמר בהם במפורש שאיסורי השבות
הינם מדרבנן. שכך הוא אומר שם בעירובין י', ט"ו כי "מקום שהתירו לך חכמים משלך נתנו לך, שלא

15 שמות, י"ב, י"ז.

16 שם, שם, ט"ז.

17 וראה רש"י שם ד"ה "לדורותיכם".

18 לפירוט הפעולות הכלולות המונח זה ראה הסעיף הבא בדיוגנו.

19 במבוא למשנת שבת, עמ' 11.

20 שמות, כ"ג, י"ב; ל"ד, כ"א.

אך יש להעיר על כך כי במדרשי התנאים אין אנו מגלים קשר בין "תשבות" שבלשון התורה ל"שבות" שבלשון חכמים,
ואלבק כאן בונה יסוד בדברי חכמים על סמך דברי הרמב"ם המאחרים בהלכות שבת כ"א, א'. וראה עוד ב' כהן שם עמ'
134 הע' 17. והוסף לכך: דברי הרמב"ם גם בספר המצוות עשה קנ"ד "הצווי שנצטוינו לשבות בשבת, והוא אמרו וביום
השביעי תשבות"; דברי התוס' בשם ר"י בשבת ס"ט, א' ד"ה דידע שגם הבינו "תשבות" כצווי עשה, וכן שם רמב"ן בחידושו
ד"ה "עד" (מהד' הרשלה, ירושלים, תשל"ג, עמ' רל"ב), שלשונו כמו חוככת בדבר: "ולא מוקי לה דידע בעשה דשבתון
ותשבות" (על "שבתון" כצו עשה בדברי הרמב"ן ראה באריכות להלן עמ' 169 ואילך). וכך היא גם לשון הרשב"א שם ד"ה
"דידע" (בדפו' בטעות "דידעה") [מהד' ברונר, ירושלים, תשמ"ו, עמ' ש"ז]. וראה עוד עמ' 167-168 הע' 281, 282, 287.

התירו לך אלא משום שבות".²¹

ושמא ניסוח זה משקף עיבוד מאוחר של מה שהוגדר בימי ר' שמעון עצמו אחרת, שכן עוד את נכדו ר' שמעון בר' אלעזר אנו מוצאים בתוספתא שבת ב', ט', מכנה איסורים אלו בשם הארכאי "דבר שאין חייבין על זדונו כרת ושגגתו חטאת".²²

בבבלי כבר אין ספק כי איסורי השבות הינם איסורים מדרבנן. כל המקרים המוזכרים במשנת ביצה ה', ב', כשייכים לקטגוריה של איסורי השבות מנומקים בבבלי ביצה ל"ו, ב' (בסוגיה סתמית) כ"גזרות שמא". ושימוש הלשון המורגל "שבות... התירו";²³ "כל דבר שהוא משום שבות לא גזרו" וכו'; "שבות הוא... ולא גזרינן" וכו',²⁴ וכן: "ומה הזאה שהיא משום שבות... שחיטה שהיא דאורייתא לא כ"ש" וכו',²⁵ וכך אתה מוצא (לפי מה שנמסר בבבלי) כבר בפי רבי נתן: "רבי נתן אומר שבות צריכה התירו, שבות שאינה צריכה לא התירו" וכו'.²⁶

כל אלו ודומיהם מוכיחים כי הכוונה לחכמים שהתירו או גזרו את איסורי השבות. בירושלמי נמצאים, לעומת זה, כמה מקורות שעדיין רואים בשבות קטגוריה של איסורי תורה. כך במעשה המובא בירושלמי שבת ב', ז' (ה', ב') ברבי אליעזר, שנכנס הורקנוס בנו ערב שבת עם חשיכה לחלוץ את תפיליו ואמר לו ר"א:

"הינחת מצות הנר שהיא שבות וחייבין עליה כרת, ובאת לחלוץ תפילין שאינן אלא רשות ואינן אלא מצוה".

21 ראה אלבק, במבוא לעירובין, עמ' 81, המגדיר זאת כ"מאמר כללי של ר' שמעון, שכל הקולות במקדש ובמסכתות שבת ועירובין אינן אלא באיסורי שבות, וחכמים לא התירו לאדם אלא מן המותר לו מן התורה, אבל איסורי תורה לא התירו". וראה דעת ר"ש שם עירובין י', ג': "... שאין לך דבר משום שבות עומד בפני כתבי הקודש", וראה רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 301, המשער כי במשנת עירובין של ר"ש בא בסיומה המאמר זילן "מקום" וכו' מיד לאחר קביעתו "שאין לך דבר משום שבות" וכו' ורבי ניתקם זה מזה, ויצר קושי בהבנת הקשר דברי ר"ש שבאו בסוף משנת עירובין, עד שהבבלי שואל (שם, ק"ה, א') "ד"ש היכא קאי"? ומשיב בדוחק רב כי יש לפלג את דברי ר"ש אלו [ולהניח כי הרישא "מקום שהתירו לך חכמים משלך נתנו לך" הוא המשך היכוח שבין ר"ש לחכמים שבמשנה שם ד', י"א, שלר"ש מי שהחשיך חוץ לתחום אפילו ט"ו אמה יכנס, ועל כך אומר הוא כאן כי המודדים (= המשוחות) אינם מדקדקים, ולכן "משלו" הוא שטח זה ויכול להכנס, ובסיפא אומר ר"ש לחכמים של משנת י', י"ג המתירים קשירת נימא שפקעה במקדש כי זו מותרת רק ע"י עניבה שהיא שבות (= מדרבנן)]. וראה עוד שם ד"ה ד', ח': שופר של ראש השנה... איז חותכין אותו בין בדבר שהוא משום שבות ובין בדבר שהוא משום לא תעשה". בבבלי שם ל"ג, א' פירשו: "משום שבות - מגלא, לא תעשה - סכינא". אך דאה מ"ש על הדיון בסוגיה המקבילה שבירושלמי להלן.

22 וראה להלן עמ' 143 הע' 150. וראה לעיל עמ' 118 הע' 6. ועכ"פ נראה לי, כי לא היה רשב"א בוחר בכינוי ארוך ומסובך זה לו היתה מקובלת אז גם האפשרות לכנות איסורים אלו בשם הקצר "שבות".

23 כגון: עירובין ק"ג, א'; שבת קי"ד, ב'; פסחים מ"ז, א'.

24 שבת, ח' ב' ועוד, עירובין ק"ג, א'. על המונח "שבות מעלייתא" ראה רש"י שבת ל"ד, א', ד"ה "אי הכא בין השמשות". אבל גם שם אין הכוונה לשבות כאיסור מהתורה, אלא לחלוקה בין שתי זדגות חומרה בתוך איסורי ה"שבות" שמדרבנן. ועיי"ש גם ברש"י ד"ה "בערובי תחומין".

25 ע"ז, מ"ו, ב'. קטע זה אמור להיות ציטוט מן המשנה פסחים, ו', ב', אך השווה נוסח זה לנוסח שבמשנתנו שם! וראה עוד על כך להלן עמ' 128-130.

26 פסחים ס"ה, א'.

27 בתרביץ שנה ז', ספר א', תשרי תרצ"ו, עמ' 135-136.

וכבר העיר ר"ג אלון²⁷ כי ר"א נזף בבנו על שלא נזדרז בהדלקת הנר, שכן אם ידליק משחשכה יהיה עושה מלאכה גמורה בשבת, ומכאן ש"שבות' כאן פירושו איסור שמן התורה, ו'רשות' ו'מצוה' שניהם עניינם - דבר שהוא מתקנת חכמים²⁸.

וכך עולה גם מן ההערה בירושלמי ביצה, ד', ט' (נ"ט, ג'), על דברי המשנה²⁹ האוסרת חיתוך שופר בין בדבר שהוא משום שבות בין בדבר שהוא משום לא תעשה: "כיני מתניתין אסור משום שבות ולא תעשה". (ובקה"ע שם פירש: "שצריך לשבות בו משום ל"ת, דאי כדתנן במתני' קשיא, השתא דרבנן אמרת, לאו דאורייתא מיבעיא"). ומכאן שהירושלמי סבור כי המדובר הוא באיסור שבות שהוא איסור לאו מן התורה.³⁰

ובסוף ירושלמי עירובין, י', י"ד (כ"ו, ד):

"הוא היה אומר צבת בצבת עבד. צבתא קדמייתא מה עבד? בירייה הות. אמר רבי חנינא קומי רבי מנא ומה את אמר לה מצבתא אחת למדו כמה צביתות, וכא משביתה אחת למדו כמה שביתות"³¹.

מאמר הירושלמי יש לפרשו, כפי הנראה, כי כמו שצבת נעשית מצבת קודמת, כך בהלכות שבת שבות (= שביתה) נלמדת משבות. לדעת ב' כהן³² שבות ראשונה זאת היא איסור היציאה מן התחום, שהוא האיסור היחיד שנזכר בתורה לענין שבת, ואינו עבודה ידנית כלשהי. המקרא העוסק בכך הוא בשמות ט"ז, כ"ט, "אל יצא איש ממקומו ביום השביעי", וממנו דרשו חכמים איסור תחומין במכילתא:³³ "שבו איש תחתיו אלו ארבע אמות, אל יצא איש ממקומו אלו אלפיים אמה"³⁴.

28 א) ואך יש לתמוה, שכן לפי זה גם יתפרש המונח "שבות" כמצוין לאיסור הדלקת הנר בשבת הוא מן המלאכות עצמן, והרי רבי אליעזר עצמו מודה בהבחנה שבין מלאכה לשבות (ראה להלן עמ' 128). וצריך עיון. ולפי מ"ש הר"ש ליברמן בתרביץ שנה ה', ס"א, עמ' 97, שהירושלמי מכנה "שבות של רשות" - "רשות" הרי לא הרווחנו דבר, שכן אין כאן, כדברי אלון ניגוד בין שבות שהיא מן התורה לרשות ומצוה שהם מחכמים, אלא בין שבות סתם לשבות של רשות וכד'. אך לדברי ליברמן אין מובן מדוע קורא ר"א להדלקת הנר בשבת שבות. "שירי קרבן" בוחד להגיה את הירושלמי על פי הגירסה בבבלי (עי' להלן אות ב'), ולכן "שבות" אינה כינוי להדלקת הנר אלא להנחת תפילין.

ב) המקבילה הבבלית של סיפור זה היא בסנהדרין ס"ח, א', ושם נתהפך הדבר, ו"איסור שבות" לבבלי מכוון כלפי הנחת התפילין של בנו של ר"א, והסיבה לדבר מובנת לאור הדברים דלעיל. וכבר באבות דרבי נתן (על זמנו של חיבור זה ראה ר"ש ליברמן, בקובץ ISRAEL, ITS ROLE IN CIVILISATION, N.Y 1956, P.84; י' דינר, מנהגי טומאת הגידה - מקורם והשתלשלותם, תרביץ, שנה מ"ט, תש"ס, עמ' 307 הע' 41) מהד' שכטר עמ' 80, נוסחה א', הנוסח מתאים למובא בבבלי: "הנחת הדלקת הנר שנתחייבת עליה מיתה לשמים, והיית מתעסק בתפילין שאין אתה מתחייב עליהן אלא משום שבות". ובדאי שעל פי זה יש מקום לטעון שבירושלמי נוסחה מוסעית, אך שמא, גם כך, טעות כזאת יכולה ללמדנו משהו.

29 ראש השנה, ד', ח'.

30 אך עי' שם גם בדברי הפ"מ, וראה עוד ר"ד הלבני, מקורות ומסורות לר"ה ל"ב, ב', עמ' תי"ט, הע' 2*, והמקורות שהעיר להם.

31 וראה תוספתא עירובין, ח', (י"א), כ"ג, והמקבילות שהובאו בתוכ"פ שם עמ' 469.

32 Law and tradition in judaism, New york, 1969 בעמ' 147 הע' 56.

33 ויסע פ"ה הור"ר עמ' 170.

34 וראה בבלי עירובין נ"א, א'; ירושלמי שם ד', א' (כ"א, ד'). וראה גם המקורות התנאיים שציין להם בירושלמי כפשוטו עמ' 279. נושא זה כולו, על מקורותיו והשתלשלותו, סוכם בפרוטרוט ע"י וי"ד גילת במאמרו "לקדמותם של איסורי שבת אחדים", (לעיל עמ' 38 הע' 34) בעמ' 107-111, ותורף דבריו: בזמנים קדומים פורשה אזהרה זו שבתורה כמכוונת אכן ליציאה לדרך, ובתקופת החשמונאים התקבלה הקביעה כי תחום האיסור הוא אלפיים אמה. אך בשלב מסויים גובשה הדעה כי תחומין דרבנן, כיון שאין איסור זה נמנה על ל"ט המלאכות נראה הדיון בין ר' חייא רובה לר' יונתן בירושלמי עירובין ג',

ומשבות זו, האמורה בתורה, נלמד שאר השבותים שלא נזכרו בתורה.³⁵ לפי זה המדובר בירושלמי הוא על שבות שנאסרה מן התורה.

ראיה נוספת לדבר נוכל ללמוד מדברי רי"ד גילת,³⁶ שלמדה מן הירושלמי שהזכרנו לעיל, עירובין ג', ד' (כ"א, ג'). בירושלמי שם מובא כי ר' יונתן בשם רבי שמעון בן לקוניא מסר ש"לוקין על תחומי שבת דבר תורה", ור' חייה רובא מתנגד לכך: "והלא אין בשבת אלא סקילה וכרת (ולא לאו)". בסופו של ויכוח זה לא נמצאה הכרעה, "אמר רבי יוסי בי רבי בון אף על פי כן (= שהביא ר' יונתן ראייה, ע"ש) זה עומד בשמועתו וזה עומד בשמועתו".

איסור ההבאה מחוץ לתחום ידוע כבר לר' אליעזר כאיסור "שבות",³⁷ משום כך יש להניח כי עוד בימי ר' יונתן ורבי חייה היה ספק אם כל איסורי שבת מהתורה (מלאכה ושבות), או לא. לפי דעת ר' יונתן איסור היציאה מן התחום הינו איפוא שבות שאסורה מן התורה כאיסור לאו וחייבים עליו מלקות, בשעה שלר' חייה אם אין חייבים על איסור מאיסורי שבת סקילה הרי שאינו מן התורה. כך מבין גילת שם, ואם כדבריו, הרי לנו עוד ראייה לכך שלאמוראי הירושלמי לא היה ברור לחלוטין שקטגורית איסורי השבות מכילה רק גזירות מדרבנן.

ד' (כ"א, א') ופסחים ר', א' (ל"ג, ב') וראה על כך להלן. גם בתקופה האמוראית עדיין היו שסברו כי תחומין דאורייתא, ראה למשל בבבלי עירובין ג'ה, ב'. מסיכומו של גילת אנו למדים כי כך נקטו האמוראים רב חסדא, רב חייה בריה דר' שבתי, רבה, רב אסי, ור' יוסי. ומן הסוגיות הא"י עולה כי גם בתקופות מאוחרות בא"י לא עברה מן העולם הדעה שתחומין דאורייתא, אך הדבר הוסבר על מרחק י"ב מילין, ראה ירושלמי עירובין ג', ד', הנ"ל וכן שם ה', ה' (כ"ב, ד'). וכך הכריעו הרמב"ם שבת, כ"ז, א' והראב"ד (הובא בחידושי הרמב"ן לעירובין י"ז, ב'). וראה רמב"ם בספר המצוות ל"ת שכ"א, והשגת הרמב"ן שם, ורבינו אברהם, בנו של הרמב"ם, ברכת אברהם, הוצ' בר גולדברג, ליק, תר"ך, סימן י"ב, וראה עוד המקורות שציינ להם ר"ח הליר במהדורת ספר המצוות שלו, ירושלים, תש"ו, עמ' קפ"א, הע' 3. אך ראה גם דברי הרא"ש בפסקיו לעירובין פרק א' סימן כ"ד "...ומיהו גמרא דזין סבר לרבנן ליכא שום תחום שבת דאורייתא, ואפילו י"ב מיל" וכו', וראה שם נסיון הגהות אשר"י ליישב הירושלמי עם פסק זה, וראה ע"כ ר"י לנדא, שו"ת נודע ביהודה, מהדורא תנינא, סימן מ"ה. ואף שרבים מן הראשונים סברו כרא"ש לא הוכרעה לגמרי ההלכה כך, ראה בשו"ע או"ח, ת"ד, א', שבהגהת הרמ"א נראה שפסק להחמיר כי תחומין דאורייתא. אך ראה שם גם ראיותיו הניצחות של הגר"א בביאוריו בד"ה "למאן דאמר". וראה עוד רש"י בפירושו על התורה לשמות שם, וראב"ע ור"א מזרחי שם. ומה שהעירו לעיל בעמ' 9 הע' 41.

35 מאמר זה שבירושלמי התפרש גם ע"י המפרשים על אתר כמובא על הקטגוריה של איסורי השבות. כך קה"ע שם: "כשם שמצבתא אחת עשו כמה צבתות כך משבות אחת למדו כמה שביתות". ופירוש ספציפי יותר בדברי הפ"מ: "משביתה אחת למדו כמה שביתות, דמכין שהותר לו שבות אחת במקדש לטלטל ולהוציא זה שנראה לצאת מוציא עמו במקום שנפל גם את השני עמו, דמאי שנא דכיון שהותר הותר [= הותר] כמה שביתות". אך הר"ש ליברמן בתוכ"פ שם הע' 57 כתב: "כלומר, שהתורה נכתבה ברמז ובנוטריקון, ואנו למדים שביתה משביתה, ואין הלכות שבת כהרדים התלויים בשערה" (אגב, איני יודע מדוע פירש כך, הרי אפשר היה לפרש בפשטות שאין מאמר זה בא לחלוק על דברי התוספתא שם שהלכות שבת כהרדים התלויים בשערה, אלא בא לאששם, באומרו שכל הלכות שבת נתלים בשביתה אחת [= שערה] וממנה נלמדים כולם. וכעין זה פירש במראה הפנים, ע"ש). אלא שמעתה לפירושו הפשוט של קה"ע יתעורר הקושי: "הדבר תימה מאי הוא השבות שלמדו ממנה שאר השבותים"? כפי ששאל בשירי הקרבן שם, והשיב לפי דרכו, כי השבות הראשונה היא הזאה על טמא מת, שעליה נאמר בתורה שלא יכלו לעשות את הפסח במועדו, ע"ש. וראה עוד ב' כהן שם עמ' 133 הע' 14.

36 להשתלשלותם של איסורי שבות בשבת, דברי הקוגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג', חלק א', ירושלים, תש"ן, עמ' 9-11.

37 ראה משנת פסחים ר', א'-ב' וב' כהן שם עמ' 147 הע' 56. ולהלן עמ' 128-130.

אלא שאיני יודע מדוע אי אפשר להסביר שם כי לר' חיה גם איסור תחומין הוא שבות שנאסרה מן התורה, אך אין חייבין עליה לדעת ר' חיה מלקות כיון שלא נאמר בה "לא" אלא "אל".³⁸ איך שיהיה, לפנינו עדות נוספת לכך שלאמוראי הירושלמי לא היה ברור לחלוטין כי קטגורית איסורי השבות מכילה אך ורק גזרות מדרבנן.

נראה, איפוא, שנותרו בירושלמי שרידים למסורת העתיקה שלא הבדילה באיסורי שבת בין דאורייתא לדרבנן, וראתה באיסורי השבות איסורי תורה.³⁹ נחזור לדברי ר"ח אלבק דלעיל. בעקבות המקורות שבבבלי ובראשונים מוסיף ר"ח אלבק שם, ומבאר את משמעות הדרשה שבמכילתא בא הנ"ל כך:

"...ביאור הדברים: מצאו החכמים בתיבת 'שמר' אסמכתא שנתנה התורה רשות להכמים לעשות 'משמרת למשמרת' (כבבלי מ"ק ה', א') של התורה, ולאסור איסורים כדי לשמור על קדושת שבת ויום טוב. ומה טעם כינו איסורים אלו בשם 'שבות', לומר שאיסורם בא כדי לקיים מצוות 'וביום השביעי תשבית'... ואינם 'דברים שהם משום מלאכה'."

ואכן, כדברי אלבק, אנו מוצאים בבבלי דלעיל ואצל ראשונים⁴⁰ רבים הנחה מובנת מאליה, שאיסורי השבות הם קטגוריה של איסורים מדרבנן.

אבל פשוטם של מדרשי ההלכה שהבאנו לעיל מלמדת כי דרשות אלו לא ראו באיסורי השבות קטגוריה של איסורים מדרבנן. ואכן כך היתה כבר דעתו של רמא"ש⁴¹ בהערתו לדרשה בפרשת בא (והוא צירף לכך גם כמה ראיות):⁴²

38 = "אל יצא איש ממקומו", עי' בדיון בירושלמי כפשוטו עמ' 267.
39 מקורות חשובים אחרים העוסקים בירושלמי ב"שבות" הם: שבת ב', ה' (י"ט, א') קבלה הילוך וזריקה הם שבות; עירובין ו', ז' (מ"א, ב') תני שמואל למעלה מי טפחים שבות; שם, י', י"א (ס"ג, ב') לא כל שבות הותרה במקדש, וכן פסחים ה', ה' (ל"ח, א'); פסחים ג', ג' (כ"ד, ב') העלאת בהמה מבור וכן ביצה ג', ד' (י"ז, ב'); פסחים ד', ד' (כ"ח, א') שבתון שבות (?); שם ו', א'-ב'-ג' (מ"א, ב' - מ"ד, א') הרכבת השה הבאתו מחוץ לתחום, הרכבתו ונסילת צפרניו, הזייה על הטמא; שם ח', ג' (ס', ב') הקדשה; ביצה ה', ב' (י"ט, ב') דיון בשבות שבמשנה; יומא א', א' בסוף (ה', ב') קנין; חגיגה ב', ב' (י', ב') סמיכה; שם, שם, (י"א, ב') הרוכב על סוסו בשבת; ע"ז, א', ו' (ו', ב') נשיאת בעלי חיים. בכל המקומות הללו לא נתפרש כי המדובר הוא בגזירה דרבנן, אף כי אין להניח לדעתי הנחה קיצונית שהירושלמי מתייחס בכל המקומות הללו לאיסורי השבות כאיסורי תורה, שהרי כבר מדברי ר"ש במשנה יש ללמוד כי שבות הינה קטגוריה של איסורי חכמים. ומכל מקום נמצאנו למדים כי אין בירושלמי הדגשה של העובדה, שקטגוריה זו הינה של איסורי חכמים (אני מודה ליו"ד ר"א ארנז, שסייע בידי באיתור המקורות הללו).

ואך, ראה עוד שם שבת, י"ט, א' (ט"ז, ד') וב"הירושלמי כפשוטו" לר"ש ליברמן עמ' 205 ד"ה "אמר ר' יונה", המוצא איסור שבות שהותר בשתי הלחם (ד"ר זוד הנשקה הסב את תשומת ליבי למקורות הללו). אלא שגם שם אין כל הכרח לומר כדברי הרד"ל וליברמן כי "שבות" היא איסור דרבנן, ראה לעיל עמ' 146 הע' 177 ועמ' 144 הע' 157.

40 ראה, למשל, רש"י עירובין ל"ג, א' סד"ה ואסור ליטלו: "כל איסור שבת ויום טוב דהוי מדרבנן קרי שבות"; שם צ"ז, ב' "כל איסור דרבנן הוי שבות"; גיטין נ"ד, א' ד"ה המעשר בשבת, ועוד; תוס' ב"ב ס"ו, א', ועוד. אשר לדברי הרמב"ם שבת כ"א, א' דאה מ"ש בעמ' 167-168 והע' 284 שם.

41 ר' מאיר איש שלום, מאיר עין למכילתא, וינה, תר"ל, עמ' י' הע' כ"ב.

42 הוא נוקט בדעה כי המחלוקת העתיקה על הסמיכה (משנת חגיגה ב', ב'-ג'; שם, ביצה ב', ד') יסודה בויכוח על מעמדם של איסורי השבות, וכך מאמר ר' יוחנן בבבלי, חגיגה, ט"ז, ב': "שהרי סמיכה אינה אלא משום שבות...". אך ראה הדעות על כך אצל ר"ח אלבק בהשלמות למשנת חגיגה שם עמ' 511, וראה בירושלמי חגיגה ב', ב' (ע"ח, א') [והשווה לכך: בבלי יבמות, צ',

"ובאמת נראה שכל אלו הלכות עתיקות ודחיות הן... וכבר זזה המשנה הראשונה

ממקומה, ואנו אין לנו אלא לפרש אלו ההלכות העתיקות כפשוטן".

וכמותו גם סבור היה ר"ג אלון,⁴³ ואחריהם ר"ב דה פריס⁴⁴ ור"ד גילת.⁴⁵

בעקבות דברי הרמב"ן בפירושו לתורה לויקרא כ"ג, כ"ד, חזרה והופיעה שוב, מאוחר יותר, הדעה שאיסורי השבות הינם איסורים מן התורה. חיתום תהליך זה ונתינת הגושפנקא ההלכתית הסופית לכך באה בעת החדשה בפסקי ה"חתם סופר" במאה ה"ט שהמשיך בעקיבות את סלילת הדרך שהחל בה קודם לכן הרמב"ן.⁴⁶

ב' המוסר על אחד שרכב על סוסו בשבת ורגמוהו. עוד אמורא בדור השלישי בא"י כרב אחא בר פפא שעלה מבבל (ב' כהן שם עמ' 137 הע' 29 ועמ' 147 הע' 57 טועה בזהותו, והושוו לו' אחא בר יעקב), סבור, כמו באירושלמי ביצה ה' ב' (ס"ג, א'), כי "הוא מצווה על שבתת בהמה כמוהו, למען ינוח שורך והמורך כמוך", והראשונים ר"ח רא"ש ומאירי בחידושי ובבית הבחירה הבינוהו כפשוטו, דהיינו שאיסור הרכיבה לדעתו מדאורייתא ומשום שבתת בהמתו, ולא מגזרת חכמים [אבל ראה בפירושו של ר"א אזכרי בעל ספר חרדים לירושלמי שם (מהד' י' פרנצוס, ניו יורק, תשכ"ז; עמ' 224)]. וכן ד' אחא בר יעקב בבבל, כמו בא"ב נ"ד, ב', אומר: "אמר קרא למען ינוח עבדך ואמתך כמוך, להנחה הקשתי" וכו' (= כלומר, להנחה הקשתי עבד ואמה לבהמה, ראה רש"י שם); ובבלי ר"ה ל"ב, ב' "השתא דרבנן (= עליה באילן) אמרת לא, דאורייתא (= רכיבה ע"ג בהמה) מיבעיא?". וראה עוד ביאור ר"ח אלבק למשנת ביצה ה', ב', ד"ה ולא רוכבין, ובהשלמותיו שם עמ' 484; ר"ש ליברמן, תוכ"פ, ביצה, עמ' 1000, והערותו ב"נמושות" שם בסוף תוכ"פ למועד עמ' 1364; הלבני, מקורות ומסורות לביצה עמ' שמ"ט, הע' 5*. וראה עוד מרדכי לשבת סימן רמ"א ובביאור הגר"א לשו"ע, או"ח, סימן רמ"ו ס"ק י"ב ד"ה ודוקא בשבת, ושם סימן תצ"ה ס"ק ז' ד"ה אין מוציאין. ועתה: רי"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 90 הע' 13; עמ' 92 הע' 20. והוסף לכך: על יהודי יב ראה בענין זה מ"ש ש"א ליונשטאם באנציקלופדיה מקראית, ח"ג, עמ' 442, ועל דעות הקראים ראה להלן סוף הע' 127. וראה גם המקורות שבעמ' 141 הע' 142.

וראה עוד: ר"י הלוי בספרו הכוזרי, מאמר שלישי, ל"ה, האומר כנגד המכחישים תושבע"פ (תרגום ר"י אבן שמואל, ת"א, תשל"ג): "...וכן יבארו לי למה נאסרה הרכיבה על בהמות של גויים בשבת". מן הדברים הללו עולה כי לדעתו הרכיבה אסורה מן התורה (כשאר איסורי שבת שנזכרו קודם, והוא מתקיף את הקראים שמוזים באיסור זה בטענה שבלא תושבע"פ אי אפשר ללמוד איסור זה מן המקרא. וראה שם ישראל הלוי בפירושו "אוצר נחמד", בתוך הכוזרי ורשא, תר"מ, ד"ה "ולמה" השואל: "ובאמת שהדבר תימה, והלא רכיבה בשבת אינו איסור דבר תורה, רק מדרבנן, ומשנה שלמה היא בניצה דף ל"ו (= האומרת שאיסור זה איסור שבות הוא), ואמרו בגמ' הטעם שאסרו רבנן משום שמא יחתוך זמורה, ומה ראה לטעון על הקראים ממה שאסור מדרבנן... וצ"ל שמקשה אותה לפי דעתם, שאוסרים הסחורה בשבת ומתיירים טלטול השולחנות ושאר טרחות בשבת". א' קרלין, דברי ספר - מסות, ת"א, תשי"ב, בעמ' 81 רוצה לתקן: "למה נאסרה רכיבת הנכרים על בהמת ישראל בשבת", אבל כפי שציין כבר אבן שמואל ב"הערות לספר הכוזרי" (הנספחות למהדורתו), אי אפשר לקבל תיקון זה הן מצד לשון המקור, והן משום שבודאי שלא היה המחבר פונה אל הקראים עם חילוקים הלכתיים ממין זה שאינם מכירים בהם.

על עמדת הרמב"ן, שהיה סבור מתחילה, כי השבותין כולם נגזרו בבית הדין הגדול בימי נחמיה ראה מ"ש בעמ' 169 ואילך. מדברי האגדה שבבבלי שבת פ"ח, ב', יש ללמוד כי איסורי השבות קיימים היו כבר בעת נתינת התורה "...מה כתיב בה (= בתורה) זכור את יום השבת לקדשו - כלום אתם (= המלאכים) עושים מלאכה שאתם צריכים שבות", ועי' רש"י שבת ג', ב' ד"ה בשוגג: "...אבל רדיית הפת שבות ונגזרה במנין" וכו', ושיירי קרבן לירושלמי עירובין י', י"ד ד"ה משבות, זב' כהן שם עמ' 133 הע' 14 ורי"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 99 הע' 45. וראה רש"י בפירושו לתורה בראשית כ"ו, ה' על הפס' "וישמור משמרת", המעיר כי כבר אברהם אבינו שמר את דיני השבות. וראה עוד רנ"ן לייטער, שו"ת מאורות נתן, פיטרקוב, תרצ"ו, סימן קכ"א, שהתאמץ לאסוף המקורות הסבורים, לדעתו, כי גזרות השבות קדומות הן מאוד, ויש שנגזרו אף בימי משה.

43 (לעיל בהע' 27), עמ' 141 הע' 24.

44 תולדות ההלכה התלמודית, ת"א, תשכ"ו, עמ' 90-95.

45 להשתלשלותם של איסורי שבות בשבת, דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג', חלק א', ירושלים, תש"ן, עמ' 9-11.

46 ראה בהרחבה להלן, עמ' 195-219.

האיסורים הכלולים בקטגוריית השבות

בדרשה שהובאה לעיל ממכילתא דרשב"י אפשטיין-מלמד עמ' 224 נתפרטו גם כמה פעולות האסורות

משום שבות:

"...מנין למקח וממכר והלואה ופקדונות שנקראו מלאכה, ת"ל אם לא שלח ידו במלאכת רעהו.⁴⁷ מנין לדינין ולטענות ולערעורין ולכל מעשה בית דין שנקראו מלאכה ת"ל כנניהו ובניו למלאכה החיצונה על ישראל לשוטרים ולשופטים.⁴⁸ מנין לקידושין ולגטין שנקראו מלאכה ת"ל אבל העם רב והעת גשמים והמלאכה לא ליום אחד ולא לשנים.⁴⁹ מנין לחשבונות שנקראו מלאכה ת"ל ויבא הביתה לעשות מלאכתו⁵⁰ 51."

ובספרא אחרי מות פרק ז' דלעיל אנו פוגשים רשימה אחרת של פעולות אסורות שאינן מלאכות:

"...אין לי אלא מלאכה שחייבין על מינה כרת, מלאכה שאין חייבין על מינה חטאת מנין שלא יעלה באילן ושלא ירכב על גבי בהמה ולא ישיט על המים ולא יספיק ולא ירקד - תלמוד לומר שבתן שבות.⁵²

אין לי אלא שביתת רשות, שביתת מצוה מנין לא יקדיש ולא יעריך ולא יחרים ולא

יגביה⁵³ ולא יתרום⁵⁴ ולא יעשר ולא יקדש ולא יגרש ולא ימאן ולא יחלוץ ולא ייבם ולא

47 שמות, כ"ב, י'. בענין זה ראה גם רש"י לביצה ל"ז, א' ד"ה "משום", המעלה שתי סיבות לאיסור ההקדשה. א) כיון שדומה פעולה זאת למכירה, ו"מקח וממכר אסור מן המקרא דכתיב ממצוא חפצך ודבר דבר", וב) כיון שעלול לבוא לידי כתיבה. ושם כ"ז, ב' ד"ה "אין פוסקים דמים" כותב רש"י דק כי "מקח וממכר בשבת ויו"ט אסור בספר עזרא" (הכוונה לנחמיה י"ג, י"ד-ט"ו); וראה רמב"ם, שבת, כ"ג, י"ב-י"ג, ט"ו; ב' כהן, שם, עמ' 139 הע' 34; ר"א הלוי, דורות הראשונים, א', (חלק ראשון, כרך שלישי) פרק ל"ג עמ' 324 ופרק ל"ה עמ' 332-336; ח' טשרנוביץ, תולדות ההלכה, ח"ג, עמ' 112-117. ואוסף המקורות בענין זה שבשדי חמד לר"ח מדיני, דברי חכמים, סימן פ"א, מהד' בית הסופר ב"ב תשכ"ג, ח"ה, עמ' 404. ועתה גם ר"ד גילת, פרקים בהשאלות ההלכה, עמ' 94. והשוה למסורת ההלכה האתיופית שבתזאזז סנבאת (על ספר זה ראה להלן הע' 75): "כל אשר ימכור ויקנה בשבת מות יומת", ראה א"ז אשכנזי, ספר הפלשים, יהודי חבש תרבותם ומסורותיהם, ירושלים, תשל"ג, עמ' 93.

48 דה"א, כ"ז, כ"ט. על האיסור לדון בשבת ראה ר"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 90-91.

49 עזרא, י', ג'.

50 בראשית, ל"ט, י"א. על "מלאכתו" זו ע"י גם בדיון שבין רב יוסף ואב"י בבבלי שבת מ"ט, ב', ובתרגום אונקלוס לבראשית שם: "ועאל לביתה למבדק בכתבי חושבניה" וכו', ובדומה לכך במיחוס ליונתן בן עוזיאל, וראה שם בפירושו יונתן: "...ודיוקו דאי היה מלאכה ממש למה חשיב גמ' ב' במה טומנין במנין ל"ט מלאכות הכתובים בתורה הלא מ' מלאכות כתוב בתורה" וכו'.

51 על תיאורו של מדרש זה ראה הערת ר"ב דה פריס, תולדות ההלכה התלמודית, ת"א, תשכ"ו, עמ' 94. ועל זמן העריכה של מכילדרשב"י בכלל ראה במבוא שהדפיס רע"צ מלמד מתוך דברי רי"ן אפשטיין למהזרתם עמ' י"ג - כ"ה. וכיון שאף מדובר כאן בקטע הלכות מתוך מדרש הגדול - ראה מ"ש בעמ' 119 הע' 11. ועי"ע בקשר לזה במדרש ל"ב מדות ש"ל ע"י ה"ג ענעלאו, ניו יורק, תרצ"ד, עמ' 367-368.

52 במקבילה במכילדרשב"י אפשטיין-מלמד עמ' 20 (ראה עמ' 170 להלן) הלימוד הוא מהריב"י "כל מלאכה", וכן בהמשך. וראה הע' 57 להלן.

53 בנוסח ילק"ש סוף רמז תקע"ז ליתא "ולא יגביה", ובמדרש הגדול, ויקרא, אחרי מות, ט"ז, כ"ט (מהד' ר"ע שטיינזלץ, ירושלים, תשל"ו, עמ' תצ"ח): "לא יגביה תרומות ומעשרות". ועי' גם בפירוש הר"ש כאן.

54 ראה בהגהות הגר"א, שתמה על הכפילות "ולא יגביה" - "ולא יתרום". על איסור ההקדשה ראה ר"ד גילת, פרקים בהשאלות ההלכה, עמ' 91.

יפדה נטע רבעי ומעשר שני - ת"ל שבתון שבות.⁵⁵

במקורות שבספרא ומכידרשב⁵⁶ ראינו רשימת פעולות שנכללות בקטגוריה של איסורי השבות. המשותף לפעולות הללו הוא בכך שאפשר לראות בכולן פעולות סקולאריות. טפוס על עצים, רכיבה ע"ג בהמה, שיוט במים, ספוק בידיו] = כנראה כבתוספתא שבת, י"ז, (י"ח), כ"ה, כדי להבריח משדהו את העופות המזיקים], והריקוד⁵⁶ - כולן פעילויות הקשורות לעשייה פיזית מאומצת. להעריך ולהחריט רכוש, לתרום, לעשר, לקדש, לגרש, למאן, לחלוץ, לייבם, לפדות נטע רבעי ומע"ש - כולן פעולות הקשורות לשינוי סטאטוסים של קניינים, ולמעשי בית דין יום-יומיים. וכן, כמובן, מקח וממכר, הלוואה, פקדונות וחשבונות מסחריים.

אבל במשנה (שבת, י', ו') אנו פוגשים כבר קבוצה חדשה לגמרי של איסורים המכונה, אך ורק בפי חכמים החולקים על ר' אליעזר, איסורי "שבות". והם אותם איסורי מלאכה הנעשים שלא כדרך, בשינוי.⁵⁷ כך נחשבות לדעה זו פעולות כנטילת צפרניים זו בזו, או בשינוי, או חיתוך שערות השפם והזקן בדרכים משונות אלו, כאיסורי שבות.⁵⁸

כמו כן משייכים החולקים על ר' אליעזר, מלאכות הנעשות פחות מכשיעור לקטגוריה של איסורי השבות.⁵⁹ רי"ד גילת⁶⁰ מסיק מעיון במחלוקות שבין רבי אליעזר וחכמים, כי בדור תלמידיו של

55 והשוה למשנת ביצה ה', ב', ועליה ספרות ענפה, שאינה מענייני הישיר של עיונו כאן: רי"צ דינר, הגהות על ביצה, פרנקפורט ע"ג מיין, 1896, עמ' 119-120, וכן הידושי הריצ"ד, ח"א, ירושלים 1981, עמ' שי"ג; ר"י לוי, משנת אבא שאול, עמ' 7 הע' 11, ובעברית מסילות לתורת התנאים, עמ' 97 הע' 2; ר"ל גינצבורג, HOFFMANN FESTCSHRIFT, 1914, עמ' 321-326; צוקרמנדל, GESAMELTE AUFSATZE, I.2, עמ' 108-112; ר"ש ליברמן, תרביץ, שנה ה' תרצ"ד, עמ' 97-99; הנ"ל, שם, שנה ו' ספר א' תשרי תרצ"ה, עמ' 111; ג' אלון, שם שנה ז', ספר א', תשרי, תרצ"ו, עמ' 135-144; רי"ן אפשטיין, שם, עמ' 150-158; הנ"ל, מבואות לספרות התנאים, ירושלים, 1957, עמ' 360-361; ח' אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא, ירושלים, תש"ד, עמ' 166 הע' 1; ר"מ אוסטרובסקי, סיני, א', עמ' תס"א - תס"ד; ב' כהן, שם, הע' 23-33. וראה גם מ"ש בענין המקבילות בעמ' 221-223.

56 גם פעולה זאת נזכרת שם בקשר עם הברחת העופות, אך ראה עוד מ"ש ב' כהן שם בעמ' 136 הע' 24, ומה שהרחיב בזה רי"ד שפרבר, סיני, ז', עמ' קכ"ב-קכ"ז, וכן שם, ס"א, עמ' ע"א.

57 א) על כך ראה ב' כהן במאמרו הנ"ל, עמ' 144, שלדעתו בדרשות הקדומות סמכו על הביטוי שבתורה "שבת שבתון" כדי לדרוש ממנו שפעולות סקולאריות אסורות בשבת, ואילו מאוחר יותר, דרשו את היתור "כל מלאכה", ולמדו ממנו כי גם עשיית מלאכות בשינוי תחשב איסור שבות. אך יש להשיג על כך, שכן כבר ראינו בתנ"כ אחרי פ"ז כי איסורי הפעולות הללו מוצאים שם מן הלימוד "שבתון - שבות", זאת בעוד שבמקבילה במכידרשב⁵⁶, אפשטיין-מלמד, עמ' 19-20 הלימוד הוא מן "כל מלאכה" (אמנם ראה רמב"ן בפירוש התורה אמור, כ"ג, כ"ד, שם מובאת מכידרשב⁵⁶ י, אפשטיין-מלמד, עמ' 19-20 הלימוד הוא מן "כל מלאכה" ויותר מכך יש להקשות על דבריו: היכן מצינו שהאיסור על פעולות שאין לבצע משום שבות בשינוי מנומק בדרשת "כל מלאכה"? הדרשה במכילתא דרשב"י, עמ' 224, שהובאה לעיל, אינה מזכירה כלל פעולות הנעשות בשינוי, וכן הדרשה שם בעמ' 20.

ב) נזכיר כאן כי בתקופות מאוחרות יותר אנו מוצאים לעיתים את הכינוי "שבות" בספרות הרבנית ככינוי כללי ביותר לגזרות חכמים, אף אלו שאינן קשורות כלל לענייני שבת. ראה ב' כהן, שם, עמ' 158-159. ועתה גם רי"ד גילת, פרקים בהשללות ההלכה, עמ' 108.

58 ועי' תוספתא שבת, ט', (י'), י"ג ותוכ"פ לשבת עמ' 141. וכן ויכוח נוסף בין ר"א לחכמים בנוגע לשיוכן של פעולות אסורות בשבת לקטגורית איסורי השבות בברייתא בבבלי ביצה ל"ג, ב' לענין קטימת קיסם לחציצת שינים ופתיחת דלת. אבל בתוספתא שם ג', י"ח לא נאמר כלל כי הויכוח הוא על הגדרת הקטגוריה של שבות, ושמה בהשפעת המשנה והתוספתא הנ"ל בשבת ניתנה גם למחלוקת זאת תבנית דומה של ויכוח על שייכותם של איסורים אלו לקטגורית השבות. תוספתא יום טוב, ד', ד'. וראה להלן עמ' 221-223.

60 משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, ת"א, 1968, עמ' 117-118; פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 99-104.

ד"א אשר חלקו על עמדתו העקרונית, שאינה מבחינה בין אב לתולדה, וממילא מונה ברשימת המלאכות פעולות רבות מאוד, הרבה מעבר למספר הנקוב במשנת שבת ז', ב' - ל"ט מלאכות⁶¹ - בדור זה גם נזקקו התלמידים החולקים לומר כי אותן פעולות שהיו ידועות כפעולות אסורות בשבת ולא נכללו ברשימה המצומצמת של הל"ט מלאכות אסורות או מטעם היותן תולדות, או מטעם שייכותן לקטגוריה אחרת של איסורים: "שבות".⁶²

אמנם גם גילת מודה, כפי שהוא מראה בעצמו,⁶³ כי רבי אליעזר הכיר אף קודם לויכוחים אלו את הקטגוריה של איסורי השבות, אך נמנע הוא מלדון בשאלה המתבקשת מכך: לשם מה היה צורך בתקופה שלפני הדיונים הללו, המבדילים בין אב ותולדה ובין איסור מלאכה לאיסור שבות, בהגדרת קטגוריה נפרדת מאיסורי המלאכות, קטגורית איסורי "שבות"? ברור איפוא, כי גם בתקופה הקדומה לר"א היתה נהוגה ההבחנה ברורה בין קטגוריות הלכתיות שונות, בין אלו שעל איסורן חייבים חטאת, ובין אלו שכוללות פעולות אסורות אך אין חייבין עליהן חטאת. יתכן איפוא, שהרקע להוצרות קטגוריות שונות אלו אינו - כפי שלכאורה יוצא מן העיון בתלמודים - השאלה אם איסורים אלו מדאורייתא או מדרבנן (דיון שהוא אופייני לחשיבה הלכתית מאוחרת ביחס),⁶⁴ אלא השאלה אם יש חיוב להביא קרבן חטאת על עבירה זו או אחרת של איסורי שבת אשר עבר עליה האדם. וכבר בזמן הבית היתה ידועה החלוקה בין אותן פעולות אשר העובר עליהן בשבת מביא קרבן חטאת, ואחרות - אשר אין חיוב כזה מוטל על עשייתן.⁶⁵

במשנה, פסחים, ו', א'-ב', נשתמר ויכוח שנערך בין ר' אליעזר לר' יהושע ור' עקיבה. מן הקריאה הפשוטה בתוכנו של ויכוח זה נלמד, שמוסכם היה על כולם, לפחות לגבי כמה מן הפעולות, כי שייכות הן לקטגורית איסורי השבות, ואלו הן: (1) הרכבת הבהמה על כתפי הנושא להביאה לעזרה. (2) הבאת הבהמה מחוץ לתחום. (3) חיתוך יבלת הבהמה. (4) הזאת מי חטאת על טמא מת.

כך אנו למדים מלשונו של ר' אליעזר שם במשנה ב': "והלא דין הוא, מה אם שחיטה שהיא משום מלאכה דוחה את השבת - אלו שהן משום שבות (= ובפשטות, הכוונה לשלושת הפעולות הראשונות

61 ראה דבריו שם ("משנתו" וכו') עמ' 106-111.

62 שם עמ' 117 אומר גילת: "מסתבר איפוא שכל המלאכות הללו המנויות בברייתא [בתוספתא שבת ט', (י), י"ג הנ"ל] היו מקובלות מימים קדומים כאסורות בשבת. ברם לאחר שחכמים הגדירו את המושג 'מלאכה' בכתוב 'לא תעשה כל מלאכה' (שמות כ', ט') והעמידוהו על ל"ט אבות מלאכות לא מצאו נמוק לחייב על המלאכות השנויות בברייתא, מכיון שפעולותיהן אינן נכללות בל"ט המלאכות ושונות מהן במדה נכרת. כתוצאה מזה הפקיעו החכמים את המלאכות הללו מחיוב סקילה וחטאת והשאירו כאיסורי שבות גרידא" וכו'. וראה גם לעיל עמ' 12 הע' 60.

63 שם, עמ' 118-123. ועתה חזר על כך ב"פרקים בהשלשות ההלכה", עמ' 92.

64 על הצורך המתעורר בהגדרת רשויות דרבנן ודאורייתא ראה יצחק בער, ישראל בעמים, ירושלים, תשט"ו, עמ' 101-102 המדבר על עליית אסכולה רציונלית בהשפעת הפילוסופיה היוונית, ועיי' שם עמ' 142 הערה 3 השגתו על עמדתו של הר"ש ליברמן ופ' שולץ שהדגישו רק את צד ההשפעה של הריטוריקה היוונית על דרכי הלימוד של ההלכה. וראה גם אלבק, משנה, סדר מועד, עמ' 10. וראה מ"ש לעיל עמ' 106 הע' 128.

65 יש לשער כי רשימות אלו לא היו אחידות לגמרי, ובבתי מדרש שונים היו דעות שונות אלו פעולות יש לשייך לרשימת המלאכות הקאנוניות, שעליהן מוטל חיוב חטאת, ואלו לא. על כך ראה בהרחבה אצל רי"ד גילת, על ל"ט אבות מלאכה, תרביץ, כ"ט, עמ' 222-228.

שנזכרו שם במשנה א', ונאסרו בשבת לכולי עלמא משום שבות, ושעליהן אמר ר' אליעזר כי דוחות הן את השבת, ור' יהושע התנגד לכך - אבל לא לקביעה המשייכת אותן לאיסורי השבות! לא ידחו את השבת? ובהמשך שם: "השיב רבי עקיבא ואמר הזאה תוכיח, שהיא מצוה, והיא משום שבות" וכו'. מכאן אנו למדים כי גם לגבי הפעולה הרביעית היתה הסכמה בין התנאים שם כי איסורה הוא משום שבות. ברם, בירושלמי פסחים, ו', ב' (ל"ג, ב') נתקשו בדבר: "חתיכת יבלתו בכלי שבות?" (ושאלה זאת קשה במיוחד לר"א האומר במשנת שבת, י', ו' כי גם נטילת צפרניו זו בזו הרי היא מלאכה ולא שבות), והשיבו: "אמר ר' אבהו לא תני ר' יוסי בן חנינא אלא הרכבתו והבאתו - הא חתיכת יבלתו לא (= "דבאמת מהאי טעמא לא גריס ר' יוסי בן חנינא במתני' חתיכת יבלתו, ולא תני אלא הרכבו והבאתו דאלו שהן משום שבות" - פ"מ)". אבל נלע"ד כי אי אפשר לסרס את פשט הכתוב במשנה כאן בגלל קושי הנובע ממקום אחר.

ובנוסח במקבילה שבספרי זוטא, בהעלותך, ט', ב', הורביץ עמ' 257, אנו מוצאים: ר' אליעזר מוסיף ארבעה דברים חתיכת יבלתו ונותן משכון ולוקח⁶⁶ הרכיבו מירושלים להר הבית, והבאתו מחוץ לתחום. שהיה ר' יהושע אומר הבאתו מחוץ לתחום אינה דוחה את השבת. ר' אליעזר אומר דוחה היא מקל וחומר, אם התרת שחיטה שהיא משום מלאכה לא נתיר הבאה שהיא משום שבות" וכו'. ור"ש ליברמן שם כתב ש"סיום הברייתא (= הנ"ל, בספרי זוטא) 'שהיה ר' יהושע אומר הבאתו מחוץ לתחום אינה דוחה את השבת' - הוא בדוקא, ורק בזה פליגי". משום כך סבר ר"ד גילת⁶⁷ שרק על הבאתו מחוץ לתחום, הזאת מי חטאת (וכנראה גם הרכבו וכו') יש לומר בודאות כי מכונים הם "שבות" במשנתנו. מה שאין כן חתיכת יבלתו. ברם, מוטב, כמדומה, להניח את משנתנו כפשטותה - על אף הקושי שהערימו עליה⁶⁸ - ולהסיק ממנה, כאמור, כי לפי משנתנו על ארבעת הפעולות הללו היתה הסכמה בין התנאים שיש לשייכן לקטגוריה של איסורי השבות. ואולם, עם זאת, לא ברור לי המכנה המשותף של ארבעת הפעולות הללו. פרט לעובדה, המודגשת כבר במשנה שם, שהן אינן נמנות על המלאכות שעליהן חייבים חטאת, אך קשה לעמוד מתוך רשימה זו על הקריטריונים שעל פיהם נקבעו פעולות אלו כפעולות אסורות.

66 על שינוי זה מנוסח המשנה ראה "הירושלמי כפשוטו" עמ' 471, גולדברג, פירוש למשנה שבת, עמ' 382, וגילת, פריקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 91.

67 שם, עמ' 97-99.

68 בצדק, ואיני יודע לו תשובה. ברם, אין זה מתיר לנו, לענ"ד, לשבש את פשטותם של המקורות. וראה בפירושו של ר"ח אלבק למשנת פסחים שם, ד"ה "אלו", שכתב: "הרכבה והבאה וכו' שאינן מלאכות ואין איסורן אלא משום שבות". ותוספת הרמז "וכו" מוכיחה כי פירש את המשנה כדברינו. לענין הרכבתו ראה עוד גילת שם, עמ' 98, סוף הע' 37. גם מן המקבילה שבספרי זוטא שם אין ראיה נגד דברינו. והמדקדק בדברי ליברמן בהירוכ"פ עמ' 471 יראה שאינו בא להסיק ממנה דבר לפירוש משנתנו כפי שהיא בנוסחתנו, אלא רק לגירסת הישיבה בקיסרין כפי שהיא מוצגת בירושלמי שם על ידי ר' יוסי בר' חנינא.

יש להניח כי רשימה זאת לא נערכה בדורו של ר"א, אלא קדמה שנים הרבה לחורבן, שכן לא סביר יהיה לומר שר"א, ששימר בתורתו הלכות קדומות, יסכים (כפי שרואים בברור מן המשנה) ליצירת קטגוריה חדשה ומיוחדת של ל"ט מלאכות. ועוד, שנראה כי שימושה העיקרי של ההבחנה בין מלאכה לשבות הוא לענין הבאת קרבן, הבחנה שכוונה יפה רק בפני הבית. לכן נראה, כפי שהערנו לעיל, כי גם בימים קדומים, שלפני החורבן, הבדילו בין פעולות שנאסרו משום מלאכה ובין פעולות האסורות בשבת, אך העובר עליהן אינו מתחייב חטאת על כך. גם מן הספרות החיצונית אין להוכיח את דבר איחורה של קטגורית השבות, שכן על אף העובדה שפילון⁶⁹ מערב איסורים השייכים לפי מסורת חז"ל לאיסורי השבות עם איסורי מלאכה (ויש להניח כי לא ידע כלל על חלוקה כזאת, שאלמלא ידעה היה מן הסתם מזכירה)⁷⁰ - יתכן שלא היה בקי בפרטי הענין כפי שפורש במסורת חז"ל. גם בברית דמשק לא קיימת כל הבחנה בין איסורי השבות למלאכות,⁷¹ וכן בספר היובלים,⁷² אצל השומרונים,⁷³ הקראים⁷⁴ ובהלכות שבת של האתיופים לא נמצא הבחנה כזאת,⁷⁵ ואין מכל אלו ראייה לעמדתם של חכמי ההלכה.⁷⁶

DE MIGRATTIONE ABRAHAMI, 91. ED. LOEB P. 185 69 הפילוסופיים של פילון, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 91. פילון מכיר איסורי שבת אלו: לתבוע לדין, לשפוט, לפדות פקדונות ולגבות חובות, והוא מונה אותם יחד עם האיסורים להבעיר אש, לעבוד את האדמה ולשאת משא.

70 ראה ר"ב דה פריס, תולדות ההלכה התלמודית, ת"א, תשכ"ו, עמ' 93-94.

71 ראה דה פריס שם, וראה דבריו של בלקין על כך, S. BELKIN, PHILO AND THE ORAL LAW, CAMBRIDGE, 1940 בעמ' 201 והע' 33 שם.

72 נ', ח' - י"ב. וראה בלקין שם עמ' 200 והע' 28.

73 LEOPOLD WRESCHNER, SAMARITANISCHE TRADITIONEN, KAPITAL 5

74 ראה למשל אהרן ניקומודיאו, ספר המצות הגדול גן עדן, גזלון, 1866, כ"ה, ד': "ואין טעם למאמרם (= של הרבניים) שיש דברים אסורים משום שבות" וכו'. דעה זאת היתה מקובלת גם על שאר חכמי הקראים ראה גם:

B. EHRLICH, LAWS OF SABBATH IN YEHUDA HADASSI'S, ESHKOL HAK-KOFFER, PH.D THESIS, YESHIVA UNIVERSITY, NEW YORK (MICROFILM-XEROGRAPHY IN 1976 BY UNIVERSITY MICROFILMS INTERNATIONAL ANN ARBOR MICHIGAN) 1974 PP. 64-77.

וראה ב' אהרליך שם עמ' 132 בחילוקים (15).

75 ראה ספר הלכות שבת, תזאזז סנבאת. טקסט זה פורסם לראשונה ע"י י' הלוי

TEETZAZA SANBAT, COMMENDMENTS DU SABBAT, ACCOMPAGNE DE SIX, AUTRES ECRITS PSEUDO-EPIGRAPHIQUES ADMIS PAR LES FALASHAS OU JUIFS D'ABYSSINIE, TEXTE ETHIOPIEN PUBLIE ET TRADUIT PAR JOSEPH HALEVY, PARIS, 1910

ותורגם אה"כ לאנגלית בצירוף הערות ע"י וולף לסלאו (W. Leslaw), בתוך:

96 ואלך בענין (זה) וראה א"ז אשכלי, ספר הפלשים, יהודי חבש תרבותם ומסורותיהם, ירושלים, תשל"ג, עמ' 31-39, ועל תזאזז סנבאת בעמ' 92-97. בענינו הוא אומר בעמ' 34: "הפלשים אין להם כללים בדרש התורה ואינם מבדילים בין דאורייתא לדרבנן... אין מבדילים בין מלאכה ובין שבות... ובעיניהם כל האסורים מדאורייתא וחמורים בדין ושיום לעונש". וראה שם גם הערתו בקשר לגינצבורג, הרואה בכך מסורת צדוקית שאינה מקבלת סמכות תורה שבע"פ. וראה עוד מ' וורמברנד, הלכות השבת אצל הפלשים, בתוך א' בירם (עורך), פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל, ספר א', מוגש לד"ר אליהו אורבך, ירושלים, תשט"ו, עמ' 236-243. וראה גם ר"ד גילת, לקדמותם של איסורי שבת אחדים, ספר השנה למדעי היהדות של אוני' בר אילן, א', ר"ג, תשכ"ג, עמ' 115.

76 דוגמה לדבר נוכל להביא ממצות לקיחת ד' מינים, שנתפרשה ע"י השומרונים כלקיחה לצורך בניית הסוכה (וכן דעת רבים מן הקראים), וע"י חז"ל כלקיחה בפני עצמה, וכבר הראה אלבק (במבוא למשנת סוכה עמ' 253) כי כבר בימי החשמונאים נהגו כדברי חז"ל, על אף שיתכן מאוד כי גם למנהג השומרונים היה מקור קדום, ראה המנהג המשותף בנחמיה ח', ט"ו, והשוה לדעת ר' יהודה בספרא אמור, י"ז (וייס, ק"ג, א'), ובירושלמי פסחים ב', א' (כ"ח, ג'), ובבלי סוכה, ל"ז, ב'- ל"ז, א', ור"ח

מכאן נעבור לסקירת אותם מקורות בספרות האמוראית בהם נמנות פעולות נוספות שנאסרו מחמת "שבות", ושלא הכרנום עד כה מתורתם של התנאים.

איסורים מיוחדים שנזכרו אצל האמוראים כשייכים לקטגוריה של איסורי השבות

קניבת ירק

קודם שנחל לדון בענין זה נבאר מה פירוש קניבה בלשון המקורות.

ובכן, בירושלמי פסחים ד', ד' (ל"א, א'):

"...אפילו דברים שאת מותר לעשותן בחול (= ביוה"כ שחל בחול) את שבות עליהן בשבת (= ביוה"כ שחל בשבת), ואי זו זו הדחת כבשים ושלקות (= שיש לאסור הדחת ביוה"כ שחל בשבת).⁷⁷ רבי יעקב בר זבדי בשם ר' אבהו נראין דברים (= שיש להתיר ההדחה) בדבר שדרכו לבוא בצונין, אבל דבר שדרכו לבוא ברותחין עד דיידא גלשה הוא מקנב.⁷⁸ אמר ר' מנא אם את אומר כן אף הוא משתבש⁷⁹ ולא מקנב, ובא לידי סכנה" וכו'.

מכאן עולה ברור כי קינוב הוא הדחת ירק.⁸⁰ אבל הראשונים חלוקים בפירוש "מקנב": לרש"י ורמב"ם קניבה היא ניתוק או חיתוך,⁸¹ ברם, הרמב"ן,⁸² המסתמך על הירושלמי הנ"ל, כתב ש"קניבת ירק שאמור כאן שהוא הדחה בעלמא".⁸³

ואמנם, אף שמן הירושלמי כאן הדבר מבורר שלשון קינוב נופלת על הדחה, הרי שבאמת קשה מאוד, ואף בלתי אפשרי, יהיה לפרש כך מקורות אחרים בהן נזכרת לשון קינוב. כך למשל אנו מוצאים בספרא אמור ד', י"א (וייס צ"ז, א):

"...ומקנב את הירק כל שהוא רוצה. יכול תהיה קניבת ירק חול? ת"ל הרי היא בקדושה."

אלבק שם הע' 2.

77 ועי' להלן בדברי הבבלי המקבילים, ומ"ש ע"כ שם.

78 ר"ש ליברמן בתוכ"פ לשבת עמ' 200 הע' 45 מתקן: "עד דיירא גלשא" וכו'. ופי' עד שהיורה גולשת, כלומר רותחת למוצאי יוה"כ, הוא מקנב, וממילא אין צורך להתיר לו לעשות קינוב זה ביוה"כ עצמו.

79 כנוסח בשיר"ר עמ' 115 שו" 29, ועי' פ"מ שם ותוכ"פ הנ"ל.

80 וכענין זה בירושלמי שבת ט"ז, ג' (ט"ו, ב'), עי"ש.

81 ראה רש"י לשבת קי"ד, ב' בד"ה "וליתקע": "לנתק העלים מן הקלחין", וכן דבריו שם, ע"ג, ב' ד"ה "דקניב סלקא". והרמב"ם, שביתת עשור א', ג' כתב: "...ומהו הקינוב שיסיר את העלים המעופשות ויקצץ השאר, ויתקן אותו לאכילה".

82 בחידושו לשבת שם, ד"ה "אי רבי ישמעאל" (מהד' הרש"ר עמ' שפ"ו-שפ"ז).

83 וכך מסביר גם רבינו הלל לספרא ז', ה'. וראה גם רשב"א שם קט"ו, א' ד"ה "יוה"כ"; המיוחס לריטב"א ק"ד, ב' ד"ה "מותר"; המאירי שם סוף פרק ט"ו; מ"מ על הרמב"ם שם. וראה מ"ש ר"ש ליברמן בתוכ"פ שם עמ' 199 שהכרח לפרש כרמב"ן. אך קדמו לו הגר"א בביאורו לשו"ע, אור"ח, סימן תרי"א, ד"ה "לקנב" שכתב כי ראיות הרמב"ן הן "עיקר שאין עליהן תשובה", וכן

קניבה זאת היא כנראה חיתוך.⁸⁴ ואף בלשון הירושלמי נזכר פועל זה כלשון חיתוך כפי הנראה.⁸⁵ אפשר ששתי אפשרויות הפירוש הללו היו ידועות לסוגיה הבבליה שניציגה בהמשך הדברים.⁸⁶

ולעצם הענין. על היתר קניבת ירק ביום הכפורים מוסבת ההלכה בתו"כ אחרי ז', ה' (וייס פ"ג, א'): "וכל מלאכה לא תעשו,⁸⁷ יכול לא יקנב את הירק ולא יציע את המטות ולא ידיח את הכוסות, ודין הוא, נאמר כאן מלאכה, ונאמר מלאכה במלאכת המשכן, מה מלאכה האמור' במלאכת המשכן שיש עמה חשובה,⁸⁸ אף מלאכה האמור' כאן שיש עמה חשובה".

ובמכילתא דרשב"י, אפשטיין-מלמד, עמ' 19:

"כל מלאכה לא יעשה בהם⁸⁹ יכול לא יקנב את הירק ולא ידיח את הכלים ולא יציע את המטות, הרי אתה דן, נא' כאן מלאכה ונא' להלן מלאכה במשכן, מה מלאכה [ה]אמורה במשכן מלאכה שיש עמה שאובה,⁹⁰ אף מלאכה האמורה כן מלאכה שיש עמה שאובה" וכו'.

במכילתא דרשב"י אין מדובר איפוא על יוה"כ, אלא על יו"ט.⁹¹

ר"ח די סילוא, פרי חדש לשו"ע, שם, ס"ק ב'.

84 ועל כך באה הספרא לומר כי חיתוך חלקים סתם אינו מוציא את שנתלש מן התרומה מקדושת תרומה (ועי' תוכ"פ לדמאי עמ' 235 ד"ה "קנובת"). ועי' תוספתא דמאי תחילת פרק ד' "קנובת ירק שבגנה", ושם בהמשך "כרוב שלקטו לקנב את האספרגוס שבו", והכוונה שלקטו כדי לחתוך ממנו את הקלחים הרכים שיוצאים משרשי הכרוב, ראה תוכ"פ שם ד"ה "כרוב", ומשנת כלים ט"ז, ב' "הסלים של עץ (= גמר מלאכתם לטומאה) משיחסם ויקנב" וכו', ופירוש קינוב זה הוא חיתוך ראשי הקנים הבולטים מן הסל (כך כבר בפירוש הגאונים לטהרות, מהד' אפשטיין, עמ' 42). וכך שם במשנה ג' וד'. וכך גם בלשון ארמית שבבבלי "האי מאן דקניב סלקא" (שבת, ע"ג, ב'), "מקנבי כרבא" (שם, קט"ו, א') [וראה גם ביצה, כ"ב, א', "קנבא שרי", ורש"י ותוס' שם, ומ"ש ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ב', חלק א', ת"א, תרפ"ט, עמ' 64]. אמנם, פועל זה בצורתו הארמית, כפי שהעיר כבר מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, ר"ג, תשמ"א, עמ' 328 הע' *22: "קשה להכריע... אם שאלו הוא מארמית או שמא חדר מעברית לארמית בבליה", שכן לא ידוע על שימוש בפועל זה לענין חיתוך או הדחה בארמית שממקורות אחרים.

85 עי' למשל תרומות י"א, ד' (מ"ח, א') "קנובת ירק של גננים" (לניקודה של "קנובת" ראה א' בן יהודה, מלון הלשון העברית, ח"ז, עמ' 6008, טור ב', הע' 1), ושם גם שבת, א', ג' (ג', ב'): "תני רבי חייא אבל מסתכל הוא מה שבכוס ומה שבקערה ואינו חושש (= לעיין לאור הנר בשבת). אית דבעי למימר (= טעמו של היתר זה לפי) שהוא לשעה (= מעיין לזמן קצר ולא יבוא להטות הנר), ואית דבעי למימר מפני הנקיות ומפני הסכנה (= התירו. "כגון שממית וכיוצא בה". פ"מ). מה נפיק מביניהון (= מאי נפ"מ ביניהם)? לקנב חיזרין. מה דמר שהוא לשעה אסור, ומה דמר מפני הנקיות ומפני הסכנה (= תולעים של סכנה, ראה פ"מ מותר".

וראה גם מ"ש מ' מורשת (שם, הע' *29) כי לפועל "קנב" קרבה לכמה צורות בערבית, שהוראתן קיצוץ הגפן או הסרת העלים המעופשים מן הטובים.

86 ראה להלן הע' 107.

87 ויקרא ט"ז, כ"ט.

88 כלומר שהיא מלאכת מחשבת (ראה ליברמן, תוכ"פ לשבת, עמ' 200), וראה בהע' 90.

89 שמות י"ב, ט"ז.

90 ראה הע' 8 שם במהד' אפשטיין-מלמד, הציון לבבלי סוכה נ', ב', והמסקנה כי שאובה היא חשובה, וראה מ"ש בועז כהן בספרו Law and tradition in judaism, New york, 1969, בעמ' 140 הע' 38, וי"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמודית ובלשוניות שמיות, ב', עמ' 825.

91 והשווה גם למקבילה בתוספתא שבת י"ב, (י"ג), י"ז.

בתו"כ ובמקבילות הנ"ל לא נזכר כלל כי הדחת ירק נאסרת משום שבות (והמכידרשב"י אף באה לומר במפורש כי שוה פעולת הדחת הירק להדחת הכלים והצעת המטה, אמנם ביו"ט מדובר, ואין תימה בכך).

אך בבבלי שבת ק"ד, ב' מובאת ברייתא בפי ר' מנא: 92

"מנין ליום הכפורים שחל להיות בשבת 93 שאסור בקניבת ירק, תלמוד לומר שבתון

שבות." 94

גם בירושלמי פסחים הנ"ל מובאת דרשה דומה. לאחר שהובאה דעתו של ר' אלעזר שהתיר ביוה"כ שחל להיות בשבת הדחת כבשים ושלקות, שואלים:

"...התיב ר' פינחס מתניתא דר' לעזר פליגא עלוי 95 יום הכפורים שחל להיות בשבת

שבתון שבות, ובחול שבתון שבות - אם בחול את שובת לא כ"ש בשבת. 96 לא צורכה

דלא אפילו דברים שאת מותר לעשותן בחול (= ביוה"כ שחל בחול) את שובת עליהן

בשבת (= ביוה"כ שחל בשבת), ואיזו זו הדחת כבשים ושלקות. 97

גם בירושלמי דרשו אם כן מ"שבתון שבות" כי יש לאסור קניבת ירק ביוה"פ שחל בשבת, וזאת כדרשה

שבבבלי. 98

האם ניתן להסיק מכאן כי ברייתא זו משייכת את איסור הקניבה ביוה"כ שחל בשבת לאיסורי השבות,

שכן נלמד דבר זה מדרשת "שבתון שבות" 99? ואם כן, כיון שאיסור קניבת הירק הוא, לדעת רש"י, 100 פרט

92 בכת"מ: "רב הונא", לפי דק"ס כאן אות א' כך היה הנוסח שלפני רש"י, ותיקנו ל"רב מנא", שכן הוקשה לו: "דאי הוה ידע רב הונא מאותה הברייתא לא הוה אמר לה משמיה דנפשיה" (ראה שם מאמרו בראש הסוגיה). בכ"י אוק: "רבא", ובכת"י: "דבה". וראה הלבני, מקורות ומסורות, שבת, עמ' שי"ב הע' 2. לענ"ד קשה לקבל את הגירסה שלפנינו "ר' מנא", משום שאמורא זה, בין אם הוא ר' מנא הראשון [= ר' מנא בר תנחום (?)] ע"י ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 187-188] או השני [שם, עמ' 398] שהיה מאחרוני האמוראים הנזכרים בירושלמי, קרוי תמיד בבבלי בשם "ר' מני" ולא "ר' מנא" כבירושלמי. וראה בירושלמי פסחים ד', ד', (ל"א, א') שר' מנא חולק על דברי ר' אבהו שם, ומתיר לגמרי קניבת ירק ביוה"כ שחל בשבת. וזאת בהתאם למסורת הטבירינית מיסודו של ר' יוחנן [אצל הלבני שם, עמ' שי"ג, טעות. אין זה נכון שרבי אלעזר (והוא בונה על כך יסוד, שכן הוא "תלמידו המובהק של ר' יוחנן") מתיר ורב אוסר, אלא להיפך]. על פרשת ר' מנא שבדור השני ראה ז' באכר, אגדת אמוראי א", כרך ג', חלק ג', עמ' 38 בהערה; רי"א הלוי דורות הראשונים, ח"ב, עמ' 27, ומ"ש ר"ח אלבק שם בעמ' 187 הע' 94.

93 ע"י דק"ס שם אות ה'; ב' כהן שם עמ' 140 הע' 36, ובהרחבה דבריו של הלבני שם, עמ' שי"ב-שי"ג. אמנם לכו"ע אין הברייתא דילן עוסקת אלא ביוה"כ שחל להיות בשבת, כפי שבנוסח שלפנינו.

94 בכת"מ בטעות: "שבת שבתון". ובהמשך, במאמר ר' חייא בר אבא בשם ר' יוחנן, כלפנינו: "שבתון שבות".

95 = הברייתא שתובא תקשה על ר' אלעזר. ראה "הירושלמי כפשוטו" עמ' 440, ולא כקה"ע.

96 = "כלומר, נאמר בשבת 'שבתון' שבות ונאמר ביוה"כ 'שבתון' שבות, ולמה נאמר, אי משום מלאכה הרי כבר נאמר 'לא תעשה כל מלאכה', אלא לומר שאפי' מדבר שאינו מלאכה ממש אתה שובת, כך דרשו בברייתא. והשתא קשיא כדמסיק, אם בחול אתה שובת אמאי הצדיכו לדרוש הכי ביוה"כ שחל להיות בשבת, שהרי אם יוה"כ שחל להיות בחול אתה שובת מכל דבר, אם חל להיות בשבת לכ"ש (= לא כל שכן). פ"מ.

97 = "שהתירו בשאר יוה"כ מן המנחה ולמעלה את שובת עליהן אם חל להיות בשבת" וכו'. שם.

98 בהמשך, (כמובא לעיל), מתוך רצון ליישב דרשה זאת עם דעת ר"א, מביאים את דעת ר' יעקב בר זבדי בשם ר' אבהו "נראין דברים בדבר שדרכו לבוא בצונין, אבל דבר שדרכו לבוא ברותחין עד דייא גלשא הוא מקנב". כלומר, הגבילו איסור זה רק לרותחין, שכן הקינוב יכול להעשות בעוד הוא מחכה שהיורה תרתח, ור' מנא מתיר גם בזה: "א"ד מנא אם את אומר כן אף הוא משתבש וזא לידי סכנה".

99 וראה לעיל עמ' 119-117.

100 שם בד"ה "אסור בקניבת ירק": "ולא מיבעי בשבת דעלמא דאסור משום שבות דקטרח משבת לחול...", אע"פ שדבר זה לא

אחד מכלל איסורי ההכנה מקודש לחול, הרי שלפי פשוטה של הברייתא יוצא, שאיסורי ההכנה מקודש לחול נלמדים מדרשה, מן התורה, אף שאינם איסורי מלאכה רגילים.¹⁰¹ בהמשך הסוגיה שם, על דברי ר' יוחנן, המתיר קניבת ירק ביום הכפורים שחל להיות בשבת,¹⁰² שואלים:

"מיתבי מנין ליום הכפורים שחל להיות בשבת¹⁰³ שאסור בקניבת ירק - תלמוד לומר 'שבתון - שבות', למאי? אילימא למלאכה¹⁰⁴ - והכתיב 'לא תעשה כל מלאכה,¹⁰⁵ אלא לאו בקניבת ירק¹⁰⁶ (רש"י): "בעלמא, בתלוש, דמידי דלאו מלאכה דקאי עליה בעשה דשבתון שבות" וכו'".

ואם כן, הוקשה מכאן לר' יוחנן שהתיר קניבת ירק ביום שחל להיות בשבת.¹⁰⁷ על כך משיבים בפסקנות:

"לא, לעולם למלאכה, ולעבור עליה בעשה ולא תעשה".

כלומר, הברייתא אכן עוסקת בקניבה של מלאכה, ונצרכים אנו ללימוד מ"שבת שבתון" כדי להוסיף על איסור הל"ת של המקנב גם ביטולו של העשה - "שבות".¹⁰⁸ מתשובה זאת לפחות ניתן להסיק בבירור על עמדה שונה, הרואה במטבע הדרשה "שבתון שבות" צווי עשה השייך לעניינם של ל"ט המלאכות, בלא כל קשר לקטגוריית האיסורים של שבות.

וכבר העיר על כך המהר"ץ חיות בחידושיו לשבת¹⁰⁹ בהערה קצרה וחשובה:

"...כאן הוא פלוגתא דאמוראי, דחד סובר דשבתון שבות קאי על עשה ועל ל"ת, ואין לשבותין עיקר מהתורה לשיטתו. והשני סובר דשבתון קאי לאסור שבותין,¹¹⁰ ושאר

נאמר במפורש במשנת שבת, ט"ז, ג' העוסקת במישרין באיסורים אלו.

101 לכך אין גם סתירה מדברי רש"י שם, אך התוס' שם ד"ה "אלא" התקשו בדבר, עד שאמרו "נראה לר"י דאסמכתא בעלמא הוא" וכו'.

102 גירסה זאת ברוב כתה"י והדפ' היא, והיא נלע"ד עיקר, אך י"ג להלן: "בחול", ראה ילק"ש רמז תרמ"ח, הגורס "בחול" גם בהמשך בכל המובאות, ע"ש, וכת"י אוקס' גורס "בחול" במימרת ר' יוחנן, ובהמשך ב"תניא כוותיה דר' יוחנן" וראה הלבני שם. לפי גירסה זאת יש מקום לומר כי גם ר' יוחנן אסר קניבה ביוה"כ שחל בשבת. וכן ע"פ כתי"מ, הגורס: "שחל להיות בערב שבת". וראה מ"ש רמ"מ כשר, השלמות והוספות לתורה שלמה, כך י"ט, ניו יורק תש"ך, עמ' ש"פ-ש"א.

103 כנ"ל בהע' הקודמת.

104 רש"י גורס "במלאכה" - ומסביר: "כגון מחובר".

105 שמות כ', י'.

106 רש"י גורס "לקניבת ירק" וכו"ה בכתי"מ, ועי' דק"ס שם אות ד'.

107 כוונת הדברים היא לומר, שלא היה נולד קושי מן הברייתא על דברי ר' יוחנן לו ניתן היה להסבירה כעוסקת בקניבה שהיא מלאכה, ואם כן יכולים היינו לומר כי ר' יוחנן שהתיר קניבת ירק אמר זאת על קניבה שאינה מלאכה. אבל אפשרות זאת נדחית, שכן אם היתה הקניבה שבברייתא קניבה של מלאכה לא היו למדים איסורה מ"שבתון שבות" אלא מ"לא תעשה כל מלאכה".

ושמא (שלא כרש"י) נרמזות כאן שתי אפשרויות הפירוש לפעולת הקניבה שעליהן הצבענו לעיל: היתוך הפסולת הוא מלאכה, והדחה אינה מלאכה.

108 וקרוב לומר כי קריאתה של "שבות" זו, לפחות לפי דעת בעלי התשובה שבסוגיה, היא חלומה, ו"שבות" - במשמע: צו לשבות.

109 שם, ד"ה "גמ' שבתון".

110 מן התורה. אך ראה שם קי"ד, ב', דברי ר"י בתוס' הנ"ל בד"ה "אלא". ועל כך באריכות בדברינו להלן עמ' 169 ואילך. וראה

אין לנו איפוא, בתלמודים, מקור מפורש ממנו נוכל להסיק ללא פקפוק כי הדחת הירק בשבת היא איסור שבות. ואכן היו שערערו קביעה זו, ורצו לומר שאין כל איסור בשבת על קניבת ירק. כך כתב למשל ר"י אישקאפה: 112

"ואולי דכיון דקניבת ירק פי' ה"ה (= הרב המגיד = "מגיד משנה", דלהלן) מה שפי'... וגם הרמב"ן והרשב"א פי' שהיא הדחת הירק, דכפי אלו הפי' בשאר שבתות (= שבתן לא חל להיות יוה"כ) יהיה מותר". 113

לעומת זה, על אף האמור לעיל, היו שהסיקו מדרשת הברייתא שבבבלי "שבתון שבות" כי קניבת ירק בשבת אסורה מדרבנן משום שבות. 114 כך למשל בדברי ר' וידאל די טולושא ב"מגיד משנה": 115

"... אין בזה (= בקניבת ירק) אלא משום שבות בשבת, והותר ביוה"כ".

ובעקבות זאת האחרונים, מפרשים ובעלי פסיקה. כך הט"ז 116 ומג"א, 117 ומכאן והלאה אין חולק על קביעה זו. 118

בסיכום, איסור קניבת ירק בשבת אינו מחוור דיו, ומכמה פנים. ספק ראשון, אם פירוש איסור זה הוא כי יש להמנע מהדחת הירק או מניתוק העלים הפגועים. ושני, שאין ברור אם ישנו בכלל איסור על כך במקורות הקדומים (כבספרא). כמו כן, הקביעה המקובלת בדברי האחרונים שאיסור זה מדרבנן הוא ומשום שבות - אין לה מקור ברור, שכן הדרשה "שבתון שבות" אינה מלמדת בהכרח על קשר לקטגוריה של איסורי השבות. להיפך, מלמדת היא על דרשה זו כי יוצאת היא מהנחה שלפנינו איסור תורה המצווה על השביתה (ולאו דוקא מן הקטגוריה של איסורי השבות).

עוד מ"ש בענין זה ר"א ולדינברג בשו"ת ציץ אליעזר ח"א סימן כ"א: "...ויוצא לפי"ז (= ע"פ דברי רש"י) שבדבר זה אי יש לשבות שורש איסור דאורייתא מהולקים בזה רב מנא ור' יוחנן, רב מנא סובר ששרשו פתוח באיסור דאורייתא של שבתון שבות, ור' יוחנן סובר דליכא איסור דאורייתא". אך הוא מבין דרשת "שבתון שבות" שלפנינו כמציינת לקטגוריה של איסורי השבות, והתעלם מן העובדה שלפנינו ההסבר לאיסור זה הוא משום היותו מלאכה.

111 אלא שיוכל, מי שירצה בכך, להרהר אחר קביעתו כי מדובר כאן בפלוגתא דאמוראי, שכן הקושיה על ר' יוחנן וישובה מועלים ע"י הסוגיה הסתמית, ואפשר שיש כאן הוספה מאוחרת. אך לענייננו אין זה משנה כלל, שכן המסקנה שנסיק מכך היא, לפי זה, כי גם בתקופה מאוחרת מאוד היו שסברו שהמטבע המדרשי "שבתון שבות" אינו רומז כלל לעניינה של קטגוריית איסורי השבות.

112 ראה יוסף, איזמיר, ת"ה-ת"ט, דף ק"ב, ב', בריש הלכות יוה"כ. הוא מנצל את שתי אפשרויות הפירוש לפעולת הקניבה שעליהן עמדנו לעיל.

113 וראה עוד מ"ש ע"כ רבי ברזילי ברוך בן יעבץ, לשון לימודים, איזמיר, תקט"ו, הלכות יוה"כ, סימן ד"כ, דף ק"א, א' - ק"א, ב'.

114 על המטבע המדרשי "שבתון שבות" כמקור לאיסורי השבות ראה דברינו לעיל עמ' 117 ואילך.

115 על הרמב"ם הלכות שביתת עשור א', ג'.

116 אור"ח, סימן תרי"א, ס"ק א'.

117 שם ס"ק ב'.

118 והשווה ר"י תאומים, פרי מגדים, במשבצות זהב ובאשל אברהם שם. אך ראה רי"מ אפשטיין, ערוך השולחן שם סעיף ח' שגזר מכן, אבל השווה ר"א לנדא, דמשק אליעזר, ווילנא, תרכ"ח, שם, אות ג' בדעת הגר"א. וראה פרי מגדים שם, באשל אברהם, שהבין כי עצם ההכנה משבת לחול היא שעושה פעולה זאת לשבות. והשווה לדברינו להלן בענין אפיית לחם הפנים.

אפיית לחם הפנים

באופן רגיל נאפה לחם הפנים בערב שבת ונאכל בשבת שליום התשיעי לאפייתו, אך כשחל יום טוב בערב שבת מקדימים לאפות אותו בערב יום טוב. הטעם לדבר הוא, משום שאף ש"צרכי שבת נעשים ביו"ט" הרי אפיה זאת לא הותרה, משום ש"שבות רחוקה" היא, לפי מה שמוסר התלמוד כתשובת רב חסדא לשאלתו של רבה בבבלי פסחים מ"ז, א'.
"שבות" זו מתייחסת איפוא בברור לאיסור ההכנה (מיום טוב לחברו).

אמירה לנכרי

במכילתא דר' ישמעאל, בא, פרשה ט', הורביץ - רבין עמ' 30, נאמר:
"כל מלאכה לא יעשה בהם¹¹⁹ - לא תעשה אתה ולא יעשה חברך ולא יעשה גוי מלאכתך¹²⁰, אתה אומר כן, או אינו אלא לא תעשה אתה ולא יעשה חברך ויעשה גוי מלאכתך - ת"ל ששת ימים תעשה מלאכה וגו'¹²¹ הא למדת וכל¹²² מלאכה לא יעשה בהם לא תעשה אתה ולא יעשה חברך ולא יעשה גוי מלאכתך, דברי רבי יאשיהו.¹²³

119 שמות, י"ב, ט"ז. לענין יום הראשון והשביעי של פסח.

120 נראה כי ביסודה הדרשה מסתמכת על הדיוק מן הלשון "לא יעשה" - בכל דרך, בניגוד ל"לא תעשה" - אתה דוקא. וראה מלבי"ם בספר התורה והמצוה כאן, והו"ר שם הע' לשו' 21. וראה מ"ש רא"א שוף בתועפות ראם לספר יראים בסימן ש"ד אות א', ומ"ש ר"ד ביטראן בפירושו מידות טובות למכילתא (מסכתא דפסחא), מהד' ר"מ בנייהו, ירושלים, תשמ"ט, עמ' ר"מ אות ג' (למעלה).

121 וראה הו"ר שם. הציטט הוא מן הקרא בשמות ל"ה, ב'. "פירוש, למדנו לא יעשה די"ט מתעשה דששת ימים, מה תעשה דששת ימים לא חלקת בו, אלא בין הוא בין ע"י חבירו בין ע"י גוי מותר - אף לא יעשה די"ט לא תחלק בו אלא בין הוא בין ע"י חבירו בין ע"י גוי אסור" (ר"י דטראני הזקן, תשובות הרי"ד, מהד' וורטהיימר, ירושלים, תשכ"ז, עמ' רי"ז-רי"ח, והביאו החיד"א בברכי יוסף סימן רמ"ג). ואצל הו"ר באה התמיהה: "אמאי לא הביא הפסוק דשמות ל"א, ט"ו, ששת ימים יעשה מלאכה". ורמא"ש במהד' המכילתא שלו מציין כאן לפסוק בויקרא כ"ג, ג', אבל הפסוק הנ"ל בויקהל מוקדם לו. גירסת הילק"ש רמז ר"א (וכן בהגהות הגר"א כאן) "כל מלאכת עבודה לא תעשו הא למדת" וכו'. והפסוק הוא בדברים ט"ו, ח', לענין עצרת. וראה ברכת הנצי"ב (לדנצי' ברלין), מהד' ירושלים, תש"ל, עמ' ל"ז, ד"ה ולא יעשה.

122 בשבלי הלקט, ימים טובים, סימן רמ"א הגירסה: "הא לא תעשה" וכו', וראה הו"ר שם בסוף ההע', המציע לתקן: "לכל".

123 גירסת הרמב"ן בפירושו לתורה לשמות שם: "לא תעשה אתה ולא יעשה חברך ולא יעשה גוי מלאכתך, אתה אומר לא תעשה אתה ולא יעשה חברך ולא יעשה גוי מלאכתך, או לא תעשה אתה ולא יעשה חברך ולא יעשה גוי מלאכתו (= "פי' שלא יצוה ויאמר לאינו יהודי לבשל לעצמו". הנצי"ב שם), תלמוד לומר ששת ימים תעשה מלאכה" וכו'. ובדומה לכך גירסת הר"ן. ראה בשיטה מקובצת לב"מ צ', א' ד"ה מהו, ובחידושו שם. ולפי זה, עיקר חידושה של דרשה זאת הוא ללמד "דבמלאכת הגוי ליכא משום אמירה לגוי", כדברי הר"ן שם. וראה עוד רד"ב טרייוויש, רביד הזהב, שמות, מהד' לבקוביץ-רייניץ, בני ברק, תשכ"ט, עמ' פ"ח, ודברי הרשב"א ע"כ בקטע שפרסם רמ"ל קצנלבווג בסיני ק', תשכ"ז-תש"ל, עמ' תשכ"ז-תש"ל. וגירסת הילק"ש שם: כל מלאכה לא יעשה בהן (= בהם) לא תעשה אתה ולא יעשה חברך, אבל גוי יעשה מלאכתך, או אינו אלא לא יעשה גוי מלאכתך ת"ל ששת ימים וגו' אבל יעשה גוי מלאכתך" וכו'. ולפי זה באה המכילתא ללמד כי אין מוטל איסור על מלאכת הגוי למען הישראל בשבת! וכך מבאר שם הזית רענן באות פ"ג: "לפי שכתוב לא יעשה דהוא הדין שלא יעשה ע"י אחרים אפילו גוי, ת"ל ששת ימים וגו' לא תעשה מלאכה משמע לא תעשה אתה אבל גוי שרי". ומסתבר, כמובן, שאין בעל ה"זית רענן" (=רא"א גומבינר, בעל המגן אברהם לשו"ע) מדבר אלא

ר' יונתן אומר אין צריך, והלא כבר נאמר זכור את יום השבת לקדשו¹²⁴ והלא דברים ק"ו, ומה אם שבת חמורה אין אתה מוזהר על מלאכת הגוי במלאכתך, יו"ט הקל דין הוא שלא תהא מוזהר על מלאכת חברך במלאכתך ת"ל¹²⁵ כל מלאכה לא יעשה בהם. אין לי אלא יום טוב שאתה מוזהר על מלאכת חברך במלאכתך, שבת מנין, ק"ו, ומה אם יו"ט הקל אתה מוזהר על מלאכת חברך במלאכתך [שבת חמורה דין הוא שתהא מוזהר על מלאכת חברך במלאכתך].

מדרשה זאת אנו למדים כי, לפחות לדעת ר' יאשיה, אזהרת התורה היא שלא יעשה הגוי מלאכת הישראל. אכן נראה, כי חברו, ר' יונתן, חלוק היה על כך, וסבר כי אין התורה אוסרת מלאכת הגוי.¹²⁶ במשנה שבת, ט"ז, ו':

"נכרי שבא לכבות אין אומרים לו כבה ואל תכבה מפני שאין שבתו עליהן".

- במישור האיטוריים מדאורייתא. ועי"ש באות פ"ד. ובדומה לגירסת הילק"ש הנ"ל מתקן בהגהות הגר"א כאן, אך החיד"א שם כתב כי לדעתו הגירסה בילק"ש משובשת.
- 124 שמות כ', ח. וסיפיה דקרא: "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך...לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך". ומשמע כי דוקא בן ברית מהוייב בשמירתה של השבת (הו"ר שם עמ' 31, הע' לשו' 2).
- 125 א"ה וייס במדות סופרים ואח"כ רמא"ש במהדורתו מוחקים את המילים "תלמוד לומר" כאן, ולפי זה תסתיים כאן דרשת ר' יונתן, ומכאן והלאה דרשה חדשה. לדעת ר' יונתן יצא איפוא - לפי תיקון זה - שאין כל איסור מן התורה על מלאכת הגוי. וב"אות אמת" כותב ר"מ בנבנשתי את כל הדרשה מחדש: משמיט על דעתו את המילים "תלמוד לומר" וכו' ומוסיף ניסוח אחר, על פי המשך הדרשה: "שבת מנין שלא יעשה חברך, אמרת אם יו"ט הקל אתה מוזהר על מלאכת חברך במלאכת שבת חמורה לא כל שכן". ובהע' לשו' 4 אצל הו"ר יש נסיון לפתור את הבעיה על ידי הוספת תיבה "[ומה] ת"ל כל מלאכה (= שאמרנו לעיל כי "לא תעשה אתה ולא יעשה חברך")". אין לי אלא יום טוב שאתה מוזהר על מלאכת חברך (= שהרי פסוק זה מדבר בפסח) שבת מנין" וכו'. גם לפי זה יצא כי ר' יונתן סבור כי אין בתורה אזהרה שלא יעשה הגוי מלאכת הישראל בשבת ויו"ט. ולפי זה "אין צריך" שפותח את דברי ר' יונתן אין פירושו אין צריך לדרשה זאת (כדי לומר שמלאכת הגוי אסורה) שכן ישנה דרשה אחרת, אלא פירוש "אין צריך" זה הוא, שאין לקבל כלל את דרשת ר' יאשיה, שכן מלאכת הגוי מותרת, וכפי שמוכח ממקום אחר: "והלא כבר נאמר זכור" וכו'. ועי' הו"ר שם.
- 126 אמנם לפי גירסת הרמב"ן יצא כי אליבא דכולם איסור האמירה לגוי הוא מן התורה. וכל היתרו של ר' יאשיה הוא שיעשה הגוי מלאכתו שלו. ולפי זה נראה כי ר' יונתן לא היה חלוק עליו לענין הדין. ר' יונתן סבר שאין צריך ללמוד זאת מן הדרשה בפסוק דילן "כל מלאכה", אלא שכפי שבשבת נאמר "כל מלאכתך ונאסרה רק מלאכת הישראל - כך גם ביו"ט הקל לא תאסר מלאכת הגוי בשלו. לדרך זאת יובן יפה ה"אין צריך" שפותח את דברי ר' יונתן. וראה מ"ש ר"ד ביטראן בפירושו מידות טובות הנ"ל בהע' 120, עמ' ר"מ-רמ"א.
- 127 ועמד על כך כבר רי"ד גילת בקצרה, להשלשלותם של איסורי השבות בשבת, דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג', חלק א', עמ' 14-15, והוא מסתייע שם מדברי רש"י (ע"ז ט"ו, א' ד"ה "דזבנה") התולה את יסוד איסור האמירה לגוי באיסור "ממצוא חפצך ודבר דבר" (וראה עתה: הנ"ל, פרקים בהשתלשלות ההלכה, ר"ג, תשנ"ב, עמ' 106-108), אבל כבר מן המשנה כאן עולה כמזומני ברור מסקנה זו. ויש להוסיף על כך עדויות מן הספרות החיצונית. בברית דמשק י"א, ב': "אל ישלח את בן הנכר לעשות את חפצו ביום השבת". אמנם ח' רבין, THE ZADOKITE DOCUMENTS, OXFORD, 1954, P.54 (בדבריו לשו' 2) מפרש כי "בן נכר" הוא גר, שכן שם בי"א, י"ד נאמר: "אל ישבית (לקריאה) "ישבות" או "ישבית" דאה גינצבורג, EINE UNBEKANTE JUDISCHE SEKTE, NEW YORK, 1922, בעמ' 96 [א]יש [ב]מקום קרוב לגויים בשבת" (וראה דברי רבין שם בעמ' 56 הע' 12). ברם, אין כל הצדקה לכך, שכן מדובר בשביתת ליד עיר או שכונה של גויים, ולא נאסר על בני הכת להחזיק בביתם גויים בודדים או לגור בשכונתם. ולפיכך גם אין צורך בדחוקו של L.H. SCHIFFMAN, THE HALAKHAH AT QUMRAN, LEIDEN, 1975, עמ' 104-106, הרוצה להסביר את הצו כאוסר לומר לבן נכר מערב שבת שיעשה בשבת. מן הטקסט שם לא נראה כי נהגה אצל בני הכת הבחנה הלכתית שכזאת

במשנה אין מוטל איסור ישיר על מלאכת הגוי אלא האיסור מוסב על האמידה לגוי של ישראל. 127

(ועי' בדת ב"ש במשנת שבת א', ה-ח', שבמקור אסרה כנראה כל פעילות, ואפילו של כלים דוממים בשבת, אף שהוכנה מערב שבת. אמנם הדברים ארוכים, ואין כאן מקומם, וראה להלן הע' 142), וראה בלקין (הנ"ל בעמ' 130 הע' 71) עמ' 203. [אצל הקראים מצאנו אזהרה על זירה בשכנות למחללי שבת לפי אמונתם, ראה י' הדסי, אשכל הכפר, דיבור זכור, אלפא ביתא קמ"ז, מהד' ב' אהרליך (הנ"ל בהע' 74) עמ' 184, וכן הוא אומר שם באלפא ביתא קע"ח, מהד' אהרליך עמ' 325 "נתעשרנו (= בחכמה) מאשר הזכרנו למעלה כי אסור לאדם ברצונו לשבת עם המחללים ובמקומות מחוללות" וכו'. סהל בן מצליח תוקף את הרבניים שהגויים "באים אל בתי ישראל ביום השבת... והם מתערבים עמם כבני אהרן הכהן בלי פחד ובלי יראה" (מובא אצל ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות: לקורות דת בני המקרא והליטראטור שלהם, וינה, 1860, עמ' 32). וראה עוד:

S. HOENIG, AN INTERDICTION AGAINST SOCIALIZING ON THE SABBAT, JQR, N.S. 62

(1971, PP. 77-83)

וראה גם א' ניקומודיאן, ספר המצות הגדול גן עדן, ל"א, ד'; א"א הרכבי, זכרון לראשונים, מספר המצוות לענן, פטרסבורג, 1903, עמ' 6-7; ב' אהרליך שם עמ' 91-92. ולעומת זה, במשנה ביצה ג', ב' "מעשה בנכרי אחד שהביא זגים לרבן גמליאל ואמר מותרין הן" וכו' ובבלי ביצה כ"א, ב' אמר רב פפא "נכרי שהביא זורון לישראל ביום טוב" וכו'. וברמב"ם שבת ו', כ"ו "מוזמנין את הנכרי בשבת" וכו'. [ומן הנאמר בברית דמשק שם י"ב, י"א על העבדים "אשר באו עמו בברית אברהם" אין דאיה לומר בהכרח, כרבין, שנתגיירו, שכן כל עבד כנעני חייב במצוות (כאשה) לפי ההלכה, ואולי הכירה גם כת זו בכך. ראה שיפמן, שם, עמ' 120-121. כמו כן נאמר שם י"א, י"ב: "אל ימרא איש את עבדו ואת אמתו ואת שוכרו." ו"ימרא" (כרבין שם עמ' 56, ושיפמן שם עמ' 120 והע' 241) - לשון הוראה וציווי.

מכל זה יש להסיק, כמדומה, שנאסרה גם על בני כת זו האמידה לגוי בשבת. עוד יש להעיר (כפי שצינו שיפמן ורבין), כי נראה מלשון פסוק זה בברית דמשק, שהאיסור המוטל על האדון הוא לצוות על עבדו לעשות כל פעולה שהיא (ולאו זקא מלאכה) ולהפיר בכך את מנוחתו.

ודבר זה מצאנוהו מפורש אצל פילון. דאה כתביו הפילוסופיים של פילון, ערך י' לוי, תרגם יהושע עמיר, ירושלים, תשכ"ה, על החוקים לפרטיהם, ב', עמ' 66-67: "משה קבע חוקים נוספים כי חשב לנכון שלא רק אלה שהם בני חורין חייבים לשבות ביום השבת, אלא גם לעבדיהם ושפחותיהם יש לתת רוחה ונופש מתפקידיהם בהכריזו על יום הנופש בעבורם אחרי כל ששה. כדי ללמד את שני המעמדות את השיעור המצויין הזה, שהאדונים יהיו רגילים לעשות דברים מסויימים במו ידיהם, מבלי לחכות לשרותם של משרתיהם, כדי שאם יבואו עליהם מצבים בלתי צפויים מראש, בהתאם לשינויים המתרחשים בקורות בני האדם לא יתמוטטו על ידי העבודה המוטלת עליהם, בגלל היותם לא רגילים לעשות איזה שהיא עבודה לעצמם... ולעומת זאת דאה ללמד את העבדים לא להתיימש מימים יותר טובים, בהיות להם הפוגה כל ששת ימים, המשמשת כעין ניצוץ של אור החופש, להביט אליו בתקוה לנופש מוחלט, אם יהיו נאמנים וקשורים לאדוניהם". הלכה מסוג זה יכולה היתה בודאי להלמד מן הפס': בדברים ה', י"ז: "ויום השביעי שבת לה' אלקיך לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך ושורך וחמורך וכל בהמתך... למען ינוח עבדך ואמתך כמוך". וראה על כך בלקין שם עמ' 202-203.

[לענין השאלה אם מותר לפי ההלכה לאדון להניח לעבד לחלל את השבת אם העבד רוצה בכך, ראה דעת ר"ש בברייתא בבבלי כריתות ט', א' "אחד גר תושב ואחד עובד כוכבים עבד ואמה התושבים עושין מלאכה בשבת לעצמן כישדאל בחול" והשוה שם יבמות מ"ח, ב', וראה ר"י בתוס' בכריתות, שם, שמטיק "שמותר להניח לעובד כוכבים לעשות מלאכתו בשבת בבית ישראל עבור עצמו". וראה רש"י באוצר הגאונים לרב"מ לוי, שבת, ח"א, עמ' 154 "ושמירת עבדים ממלאכה זהו דבר שאין לנו אלא לתת להם נפישא ומנוחה ולהודיעם כבוד שבת, ואם משמירין מוטב ואם לאו הרי אנו פטורין וכבהמה אנו עושין להם" וכו'. וראה על כך י' כץ, גוי של שבת וכו', ירושלים תשמ"ד, עמ' 43-56, ובמיוחד ניתוח עמדתו של רבינו שמחה המובאת בהגהות מיימוניות, שבת, ו', אות ו'. והשוה לדעת הקראים: אליהו בשייצי, אדרת אליהו, מהד' חדשה, ישראל 1966, מ"ז, א'; י' הדסי, אשכל הכפר, גוזלו, 1866, בריש דיבור זכור, מהד' אהרליך עמ' 102; וכן א' ניקומודיאן, ספר המצות הגדול גן עדן, כ"ז, ד'; ל', ג'.

בין הקראים יש גם מי שאסר אף על הבהמה דעיה בשדה: "והחיות והבהמות יקשרום בחבלים וישמרום, ולא יחללו ימות קדשן" (י' הדסי, אשכל הכפר, אלפא ביתא קמ"ט, מהד' אהרליך עמ' 250, וראה שם גם עמ' 55-56) בניגוד לנאמר במכילתא משפטים, כ', הו"ד עמ' 331: "למען ינוח שורך וחמורך הוסיף לו הכתוב ניח אחד להיות תולש מן הקרקע ואוכל" וכו', וראה גם מ"ש בעמ' 124 הע' 42 בענין זה.

רק בהלכה התנאית והאמוראית, בה הוגדרו במדויק המלאכות האסורות והותרו (לפחות במישור האיסורים שמדאורייתא) כל שאר הפעולות, לא היה כמובן מקום לאיסור מעין זה, שכן לא רק לעבד, אלא גם לאדון, לא נאסרה עצם הפרת מנוחת

ברם נראה שהיו שחלקו על כך והחמירו בדבר. התוספתא שם י"ג, (י"ד), ט', מוסרת:

"מעשה שנפלה דליקה בחצרו של יוסף בן סימאי משיחין ובאו אנשי קצטרה של צפורי¹²⁸ לכבותה ולא הניחין, ירד ענן וכיבה. אמרו חכמים לא היה צריך".

לפי דעת הפרשנים שם, יוסף בן סימאי החמיר על עצמו לפני משורת הדין, אך יתכן מאוד שדרכו להחמיר בדבר לא היתה¹²⁹ אלא דרכה של ההלכה העתיקה, אותה הכרנו כבר במכילתא, האוסרת את מלאכת הגוי.¹³⁰

ועוד מספרת התוספתא שם י"ג, (י"ד), י"א:

"אין משלחין איגרות ביד גוי בערב שבת, וברביעי ובחמישי מותר. אמרו עליו על יוסף הכהן¹³¹ שלא נמצא כתב ידו¹³² ביד גוי מעולם".

גם יוסף הכהן (החסידי) החמיר כנראה בדבר, וכהלכה העתיקה סבר כי מלאכת הגוי עצמו אסורה, ולכן נמנע מלתת את כתב ידו לשליח הגוי שמא יעבירונו בשבת.¹³³

אמנם משנתקבל הכלל כי אין מוטל כל איסור על מלאכת הגוי בשבת, אלא רק על אמירת הישראל לגוי, כבר מוצאים אנו הלכות שונות, העוסקות בפרטי השימוש שמותר לישראל לעשות במלאכת הגוי בשבת, כאשר אמנם לא נעשתה מצד אחד אמירה ישירה לגוי, אך בהשפעתו של הישראל נעשתה מלאכת

השבת, אלא רק עשיית מלאכות מסוימות מאוד.

128 המקום הנקרא במקורות אחרים "קצרה של צפורי", דהיינו מבצר של צפורי (תוכ"פ שם עמ' 213).
129 והגדיל לעשות המאירי בפתחת פירושו לאבות (י"ב ע"ב, ובדפ"ר כ" ע"א) שקבע כי "יוסף בן סימאי... לא הוזכר שם משמו דבר, אלא שסופר עליו מעשה חסידות, ושלא חסיד היה ולא חכם". וראה תוכ"פ שם לשו' 46-47. ולזיהויו עי' דק"ס שם עמ' 274 באות ת' ותוכ"פ שם בסוף.

130 ומהמשך המעשה בתוספתא "אע"פ כן למוצאי שבת שלח להם סלע לכל אחד ואחד, ולהפרכוס (= קצין הפרשים. ראה תוכ"פ שם) שבהן שלח חמישים דינרים" אין ראייה לסתור את דברינו. יוסף בן סימאי הודה להם בכך על נכונותם לטפל בכיבוי השריפה, אך חשב שלו, כשומר שבת, נאסר לתת להם לעשות מלאכה.

131 לזיהויו ראה הנוסח בבבלי שם י"ט, א' "ת"ר לא ישכיר... אמרו עליו על ר' יוסי הכהן ואמרי לה על ר' יוסי החסיד" וכו' ור"י שור במהדורת ספר העיתים לר"י ברצלוני שלו עמ' 12 והע' ס"ד שם, אך ראה דק"ס לשם אות ל' וליברמן בתוכ"פ עמ' 214 הע' 48. וראה היימן, תולדות תנאים ואמוראים, ח"ב עמ' 740-741 שכתב כי הוא ר' יוסי חסידא, תלמיד ר' יוחנן בן זכאי ורבו קראו חסיד. אך ראה ר"ז פרנקל, דרכי המשנה, ורשא, תרפ"ג, עמ' 94, המזהה אותו עם יוסי קטונתא, הוא איסי בן יהודה מתלמידי ר"א בן שמוע, וראה עוד: ר"מ כהן, לתולדות התנא איסי בן יהודה, סיני, ל"ג, (תשי"ג), עמ' שנ"ד-שס"ה; ר"ד הרמן, חסידים קדמונים, החסידים ומשנתם בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, ר"ג, תשמ"ז, עמ' 137 הע' 1.

132 הכוונה, כפי הנראה, אינה להדגיש כי הדברים שביד הגוי נכתבו בכתיבת ידו של הישראל, שכן אין מדובר שם רק על איגרת שנותן הישראל לגוי השליח אלא גם הפצים אחרים, וכנוסח התוספתא שם בהלכה הקודמת: "אין משכירין כלים לגוי בערב שבת, וברביעי ובחמישי מותר". וכך גם נראה אולי מנוסח הברייתא בירושלמי שם א', ח' (ד', א'): "אמרו עליו על ר' יוסי הכהן שלא נמצא כתבו ביד גוי מעולם". ובכתי"מ של הבבלי "כתבו", ולא "כתב ידו", אך היו שהסיקו מלשון זו שלפנינו, כי מדובר זוקא בכתב הישראל, ואין מדובר כאן על מקרה ששלח הישראל ביד השליח כתבו של גוי. כך ספר התרומה בסימן רכ"ב, ועי' גם אור זרוע סימן ב' אות ו' (דפו' זיטאמיר תרכ"ב עמ' 2), וראה עוד ר"ד אורטינברג, תהלה לזדו, ברדיטשוב, 1888, לסימן רמ"ז אות א'.

133 וראה מסקנות הדיון אצל ר"ד הרמן, שם, עמ' 137-142, המשווה את שיטת ההחמרה של ר"י החסיד עם דעת בית שמאי. עוד בענין האיסור על עבודת הגוי בשבת ראה משנה שבת, א', ז'-ח' (דעת ב"ש). והשווה למקורות המצויינים להלן בהע' 142.

הגוי. והשפעה זו נידונה לחומרה על אף שלא היתה כאן אמירה מפורשת של הישראל לגוי.¹³⁴
שם, במשנה, ט"ז, ח':

"נכרי שהדליק את הנר משתמש לאורו ישראל. ואם בשביל ישראל אסור. מילא מים להשקות בהמתו (= מבור ברשות הרבים) - משקה אחריו ישראל, ואם בשביל ישראל אסור. עשה גוי כבש לירד בו (= מן הספינה ליבשה) - יורד אחריו ישראל, ואם בשביל ישראל אסור. מעשה ברבן גמליאל זקנים שהיו באים בספינה ועשה גוי כבש לירד בו - וירדו בו רבן גמליאל זקנים."

ושם כ"ג, ד':

"גוי שהביא חליץ בשבת לא יספוד בהן ישראל, אלא אם כן באו ממקום קרוב (= מתוך התחום), עשו לו ארון וחפרו לו קבר יקבר בו ישראל, ואם בשביל ישראל לא יקבר בו עולמית."

אבל, בכל זאת, במשנה שם כ"ד, א', אנו מוצאים:

"מי שהחשיך בדרך נותן כיסו לנכרי."¹³⁵

ובתוספתא שם י"ז, (י"ח), כ':

"במי דברים אמורים¹³⁶ בגוי שמכירו,¹³⁷ אבל גוי שאין מכירו מהלך אחריו עד שמגיע לביתו."

היתר זה מוכיח בודאות כי כבר לא ראו שום איסור מדאורייתא באמירה לגוי שיעשה עבור הישראל מלאכה בשבת.

המשך טבעי לכך היא איפוא קביעת הבבלי כי "אמירה לנכרי שבות". מטבע זה אנו מוצאים כי אבי משתמש בו לראשונה¹³⁸ בהקשותו לרב יוסף על פסקו של רבה (שהתיר בשבת לומר לגוי להביא מן הבית מים חמים לתינוק הברית אף שלא היה שם עירוב):

"הזאה שבות ואמירה לנכרי שבות, מה הזאה שבות ואינה דוחה את השבת, אף אמירה

לנכרי שבות ואינה דוחה את השבת."¹³⁹

134 טעם החמרה זו מפורש בתוספתא שם י"ג, (י"ד), י"ב: "מפני שמרגילו ועושה עמו לשבת אחרת". וזה, כפי שהתוספתא שם מבארת, ב"גוי שמכירו", והרי נראה הדבר כאילו אומר לגוי שיעשה. אבל בבבלי לא מובא קטע זה שבתוספתא והרי"ף (שבת, פרק ט"ז, דפו' וילנא מ"ו, ב') פירש כי טעם האיסור הוא "גזירה שמא ירבה בשבילו", והנפקותא שבין הטעמים תהיה במקרה שהגוי מכירו ועשה לעצמו שלא בפני הישראל, כך שאין חשש שמא ירבה, אך כיון שמכירו יש לאסור לישראל "מפני שמרגילו" וכו'. וראה: תוכ"פ שם עמ' 214-216; ר"א גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, עמ' 300 הע' 19.

135 בשבת. נראה כי פירוש זה קולע לפשוטה של משנתנו (= "שהחשיך"). כך משתמע מן הרמב"ם שבת ו', כ"ב, וכך ברא"ש בריש פרק כ"ד. אבל ראה רש"י שם קנ"ג, א' ד"ה מי שהחשיך ותוכ"פ שם עמ' 295.

136 = שנותן לגוי כיסו, ראה תוכ"פ שם עמ' 296.

137 שאז משלחו, ולקוח ממנו הכיס במוצאי שבת.

138 בבבלי, עירובין ט"ז, ב'. בדפוסים הגירסה: "אל דתניא הזאה שבות ואמירה לנכרי שבות". ברם, גירסה זאת אינה בכתבי יד, ואינה מצויה במסורת הגאונים אלא נוספה ע"י המהרש"ל. ראה דק"ס שם אות נ'; ספר העיטור, ח"ב, שער שלישי, מילה והלכותיה (מהד' ר"מ יונה מ"ח, ד'; מ"ט, ב'; מ"ט, ד'), וי"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 106 הע' 74.

139 רוב יוסף מחלק שם בין "שבות דאית ביה מעשה" ל"שבות דלית ביה מעשה". ועי' ש בדק"ס אות ס'. וראה סיכום הדעות

ונראה שגם אביי עושה כבר שימוש בקביעה ידועה ומקובלת בזמנו, שגם רב יוסף אינו מתכחש לה. לאחר מכן אנו מוצאים את רב אשי המקשה בשבת ק"ג, א' על רב פפא ממטבע זה, ושוב, בכמה סוגיות סתמיות (גיטין ח', ב'; ב"ק, פ', ב'; ב"מ צ', א').¹⁴⁰

בירושלמי אין מכירים את המטבע "אמירה לנכרי שבות", אך אין זה אומר כמובן, כי בא"י לא החשיבו את האמירה לגוי כאיסור דרבנן.¹⁴¹

החלוקות בפירוש הענין באנציקלופדיה תלמודית, ח"ב, עמ' מ"ג. וראה עוד שם דיון חשוב בשאלה אם היתר זה מיוחד אך ורק למילה בלבד, או לא.

140 בין הגאונים היו שהקילו מאוד באמירה לגוי, והתירו זאת גם באיסורי תורה, ראה הלכות גדולות, סימן ח', מהד' ר"ע הילדסהיימר, ח"א, עמ' 204 והע' 6 שם; שאילתות דרב אחאי גאון, פרשת וירא, שאילתא י' (וראה העמק שאלה לנצי"ב ברלין, שם, אות ו', ותועפות ראם לרא"א שיף על ספר יראים עמ' 336 הע' י"א; תוס' ב"ק פ', ב' ד"ה אומר לנכרי, וראה מ"ש בעמ' 190 הע' 392).

לעומת נטיה זו להקל ניכרת בין הראשונים גם נטיה הפוכה. על אף העובדה שדרשת המכילתא אינה מובאת בתלמודים, היו שהסתמכו עליה כדי להחיות את הקביעה העתיקה שאיסור האמירה לגוי הינו איסור תורה [יש להניח כי הסבירו את היתר נתינת הכיס לגוי כרש"י, שהמדובר הוא בנתינת לגוי מערב שבת. וראה גם מ"ש ר"ד ביטראן בפירושו "מדות טובות" (הנ"ל בהע' 120) בעמ' רמ"ט]. כך למשל, ר"א ממיץ בספר יראים סימן ש"ד: "תניא במכילתא...למדנו מכאן שאסור לישראל להניח העובד כוכבים לעשות מלאכתו בין ביום טוב בין בשבת מדאורייתא". והוא מוסיף בהמשך: "והא דתנן עובד כוכבים שבא לכבות פי' דליקת ישראל אין אומרים לו כבה ואל תכבה פי' אין צריך לומר לו אל תכבה, התם היינו טעמא דההוא כיבוי אינה מלאכה מן התורה שהיא מלאכה שא"צ (= שאינה צריכה) לגופה לא חייב עליה, כבוי זה בגחלים שאינם דאויים לשימוש...והא דאמרין לעיל (= שם, סימן רע"ד) אמירה לעובד כוכבים שבות באיסורא דאורייתא בשאינה מלאכת ישראל קאמר, כגון אומרים לעובד כוכבים תעשה אש שלך לצורכיך". כלומר, לדעת ר"א ממיץ הכלל אמירה לנכרי שבות, שהיא קטגוריה דרבנן, מכון אך ורק למקרה שמדובר במלאכת גוי בחפציו שלו, אך בחפצי הישראל אמירה לגוי אסורה מן התורה. אך מיד מוסיף הר"א ממיץ הסתייגות ממה שהציע בענין המכילתא: "אי נמי י"ל קרא דמייתין הכא אסמכתא בעלמא הוא". ור"מ מקוצי, בעל הסמ"ג, בל"ת ע"ה, העתיק גם הוא מכילתא זו, וכתב שאמירה לגוי לפי זה הינה איסור תורה, אך הציע אחר כך לומר שהוא איסור דרבנן. וסיים שם: "ולשון לא יעשה הכתובה בתורה מוכיח קצת שהוא דרשה גמורה" (וראה מ"ש ע"כ הרח"ח מדיני, שדי חמד, קונטרס הכללים, מערכת האלף, סימן קס"ד, וכאן אעיר כי לאותם פוסקים שאסף שם, הסבורים כי אמירה לגוי אסורה מן התורה, צ"ל שאמירה לנכרי שבות" = איסור תורה). וראה גם תניא רבתי הלכות יו"ט סימן נ"ה.

אך, כנגד זה, רוב הראשונים סבורים - בעקבות התלמודים שאינם מביאים הברייתא הזאת מן המכילתא - שאין כאן כל איסור מהתורה. וראה רמב"ן בפירושו לתורה לשמות י"ב, ט"ז, ור"א מזרחי שם, ור"י קארו בבית יוסף או"ח סימן רמ"ד, ד"ה "כתב סמ"ג". עמדת הר"י דטראני הזקן [תשובות הרי"ד (הנ"ל בהע' 121), עמ' דט"ז-די"ח] יוצאת דופן: בקשר לפירוש המכילתא הנ"ל, הוא, אכן, מודה כי פשטותה מלמדת שהמדובר הוא באיסור תורה, אלא שלדעתו אנו פוסקים להלכה כר' יונתן, הסבור כי אמירה לגוי אינה אסורה מן התורה.

גם בין האחרונים היו שלא הסכימו לומר שבאמירה לגוי אין עוברים לעולם אלא על איסור דרבנן, כך למשל מהר"א שנג"י, שו"ת דת ודין דרשות על התורה עם י"ט שו"ת, קושטא, תפ"ו, סימן ו'; ר"מ אייזנשטאט, שו"ת פנים מאירות, אמסטרדם, תר"ע, בסימן ל"ח; וראה עוד י' כץ, גוי של שבת, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 16-17 והע' 15-16. ניתוח לא ביקורתי של הבעיה ראה אצל די"ד בליק, אמירה לעכו"ם שבות, תורה שבעל פה כרך כ"ד, תשמ"ג, עמ' קי"ג ואילך. וראה גם סקירתו של החיד"א בדרשה שנשא בליוורנו לשבת תשובה, שנדפסה ע"י נכדו משה אזולאי, בספרו 'לחם מן השמים', ח"ב, (ללא ציון שנה ומקום הדפסה), דף פ"ב, ב' - פ"ד, ב'.

141 שעבודת הגוי השכיר, אף בחפציו של הישראל, מותרת גם לדעת הירושלמי, ראה שם שבת, א', ט' (ד, ב'), שרבי יודן חשב שמוטל על הישראל לגעור בו שיפסיק, ור' יודן אבוי דר' מתנייה השיבו: "הא דתימר בטובת הנייה, אבל בשכיר בעיבידתיה הוא דעסיק". ושמותר לישראל ליהנות ממלאכת הגוי שעשה לעצמו כבר ראינו במשנה. אך ראה גם ירושלמי שם ט"ז, ט' (ט"ו, א').

142 בדומה לאיסור ב"ש על עבודת הבהמה והכלים. סוגיות אלו אין מקומם כאן, ואני מקוה להרחיב בענין זה בע"ה במקום אחר, רק ארמוזו כעת למראי המקום. לענין שבייתת כלים ראה: משניות, שבת, א', ה' ט'; תוספתא, שם, כ"ג ותוכ"פ

בסיכום: בתקופה העתיקה, יש להניח כי אסרו את מלאכת הגוי עצמו בשבת.¹⁴² אך כבר במשנה אנו מוצאים, כי האיסור הוא על האמירה של הישראל לגוי. מן הדור הרביעי בבבל והלאה אנו מוצאים כי איסור זה נקרא "שבות". בתקופה זאת כבר ברור כי אין הכינוי "שבות" משמש אלא להגדרת איסורים מדרבנן.

עישור דמאי, עירוב, הטמנת החמין

השימוש במונח "שבות" בכלל המיוחס לרבי

בבבלי מיוחסת לרבי בכמה מקומות הדעה שאיסורי "שבות" לא אסרום חכמים בין השמשות.¹⁴³ הבבלי בעירובין ל"ג, א' מצביע על מקורה של מסורת זאת בברייתא המופיעה לפנינו בתוספתא עירובין ב', (ג'), י"ג:

"נתנו (= את העירוב) באילן למעלה מעשרה טפחים אין עירובו עירוב, למטה מעשרה טפחים עירובו עירוב, ואסור ליטלו. בתוך שלשה מותר ליטלו. נתנו בכלכלה ותלאה באילן למעלה מעשרה טפחים אין עירובו עירוב, למטה מעשרה טפחים עירובו עירוב ואסור ליטלו דברי ר', וחכמים או' כל שאסור ליטלו אין עירובו עירוב" וכו'.

בבבלי פירשו שמחלוקת זו נסבה על השאלה אם, כרבי, כל דבר שהוא משום שבות לא גזרו עליו בין השמשות, ונמצא שבשעת קניית העירוב (= בין השמשות) יכל ליטול את העירוב ולסעוד בו, או, כחכמים שחלקו וסברו, שלא הקלו בדבר שהוא משום שבות בין השמשות, ונמצא שאינו יכול לאכול את עירובו בזמן הקובע. אבל בירושלמי עירובין ג', ג' (ג', כ"א), שם מובאת ג"כ ברייתא זו, אין אנו מוצאים דבר על כך, ופירשו את המחלוקת כפשוטה: לדעת רבי הקלו שיוכל אדם במקרה זה לאכול סעודת עירובו, שאף שהוא ועירובו במקום אחר מדרבנן - הרי הם ברשות אחת מדאורייתא, ולחכמים דרבי לא הקלו בדבר.¹⁴⁴ הבבלי מכנה, איפוא, את התקנות והגזרות שמדרבנן "שבות". הירושלמי אינו מכיר, ככל הנראה, את הכלל שבבבלי בשם רבי, אך אין מדבריו בענין זה סתירה עקרונית להנחת הבבלי - שאיסורי חכמים בשבת

עמ' 19-23; ירושלמי, שם, א', י (ד, ב'); בבלי, שם, י"ח, א'; ב"י, א"ח, סימן רמ"ו, וב"ח שם ד"ה "כתב ב"י"; רש"י ז"ל, לאור ההלכה, עמ' ר"ד ואילך; ר"צ קפלן, לבעיה: שבת האדם או שבת העולם, סיני, צ"ד, עמ' ל"ז-מ"ז. ולענין שביתת בהמה ראה מ"ש בעמ' 124 הע' 42, והוסף לכך: מכילתא, משפטים, כספא, פרשה כ', הו"ד עמ' 331; רמב"ם, שבת, כ', א"ב; רמב"ן בפירוש התורה לשמות כ"ג, י"ב; שו"ת חתם סופר, א"ח, סימן ס"ב; שו"ת לבושי מרדכי, מהד' תניינא, סימן מ"ז; שו"ת חסד לאברהם סימן ל"ה; רש"י בדיוק, שערים מצוינים בהלכה, ירושלים-ניו יורק, תשכ"ח, סימן פ"ז, אות א'. והשווה גם לדברים שבספר שמירת שבת כהלכתה, עמ' של"ה, הע' י', וכן: מג"א סימן ש"ה ס"ק ט"ז וביאור הגר"א שם ס"ק נ', ושמירת שבת כהלכתה, שם, הע' י"ב. וראה מ"ש הר"י בקשי-זורון בקובץ תורה שבעל-פה ט' בענין זה. וראה עוד בקשר לכל הנ"ל: רז"ו פראנק, תולדות זאב למסכת שבת, ירושלים, תשכ"א, לדף י"ז, ע"ב; ר"י פרבר, בענין שביתת כלים, בתוך: כתבי בית ישראל (עורך: ד' אייזיק שד), עמ' ע"א-ע"ח. וראה גם מ"ש בענין זה בעמ' 137 הע' 127.

143 שבת ח', ב'; עירובין, ל"ב, ב'; שם ל"ד, ב'; ל"ה, א'; שם, ע"ה, ב'.

144 ראה ר"ש ליברמן, תוכ"פ שם עמ' 334, אך ראה ר"ח אלבק בהשלמותיו לפירוש המשנה עירובין ג', ג' (עמ' 429) שפירש אחרת.

האם נמצא כלל זה בספרות התנאית עצמה

במשנה שבת ב', ז', מצינו הבחנה בין פעולות שמותר לעשותן בזמן שהוא ספק חשכה של ליל שבת: אסור בזמן זה לעשר את הודאי, להטביל את הכלים הטעונים טבילה לטהרה, ולהדליק את הנר. אך לעומת זה מותר לעשר את הדמאי, לערב ולטמון את החמין.

האם משנה זאת היתה המקור לכלל הנ"ל המיוחס לרבי? קשה יהיה להניח הנחה כזאת, שכן לפי המקובל בתלמודים פעולות העישור והטבלת הכלים הינן איסורים מדרבנן, ומדוע איפוא אוסר כאן רבי בין השמשות פעולות "שבות" אלו? משום כך כותב רש"י¹⁴⁶:

"תנא דמתניתין אית ליה דגזרו על השבות בין השמשות דקתני אין מעשרין את הודאי".

אבל אפשר שהכלל, כלשון שהוא בפי אמוראים "כל דבר שהוא משום שבות - לא גזרו עליו בין השמשות", מנוסח באופן כוללני ולא מדוייק דיו, ובכל מקרה שיש בפעולה משום איסור שבות חמור יותר¹⁴⁷ לא התיר גם רבי.¹⁴⁸ ובתוספתא שם ב', ט':

"כלים שנטמאו באב הטומאה אין מטבילין אותן בין השמשות, ר' שמעון שיזורי אומ' אף בחול אין מטבילין אותן בין השמשות, מפני שצריכין הערב שמש, ושנטמאו בולד הטומאה מטבילין אותן בין השמשות.¹⁴⁹ כלל אמ' ר' שמעון בן לעזר דבר שחייבין על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת אין עושין אותו בין השמשות, ודבר שאין חייבין על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת¹⁵⁰ עושין אותו בין השמשות".

רשב"א בא בדבריו שבתוספתא זו, כפי הנראה, לחלוק על המשנה הנ"ל, האוסרת עישור והטבלת כלים בין השמשות. לדעת רשב"א כל איסורי השבות הותרו לגמרי בין השמשות. לניסוח זה אכן מתאים הכלל המיוחס לרבי כפי שהוא בפי האמוראים.¹⁵¹

145 בבבל נמצא שקבעו ע"פ כלל זה את ההסבר למשנת עירובין ג', ג' בגמרא (= "קבעיתו לה בגמרא"). ראה בבלי, עירובין ל"ב, ב'. וראה ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 576 ואילך, ומ"ש בהשלמות למשנה שם.

146 שבת, ל"ד, א' ד"ה "אי הכא".

147 בלשונו של רש"י שם: "שבות מעליתא היא".

148 על כך העיר כבר ר"א גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, עמ' 51-52.

149 התוספתא מוסיפה על האיסור הכללי להטביל כלים שבמשנה דעה המסייגת את האיסור, ראה תוכ"פ לשם עמ' 33 ד"ה "כלים".

150 = איסורי השבות. ראה תוכ"פ שם, עמ' 34 ד"ה "ודבר". רשב"א מכנה את איסורי השבות בשם הארכאי "דבר שאין חייבין על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת". וראה מ"ש לעיל עמ' 121 והע' 22. וראה גם הלשון בתוספתא שם הלכה ט"ז.

151 מאוחר יותר צומצם כלל זה ע"י הרמב"ם (שבת, כ"ד, י') רק למקום מצוה או זוחק. ונימוקו, כפי שביארו רבי אברהם בנו,

סיכום: כלל זה המתיר איסורי "שבות" בין השמשות - מצוי בניסוחו זה רק בתלמוד הבבלי, ואינו בפי רבי עצמו. גם לא ברור אם כלל זה מוסכם על משנת שבת, ב', ז'. אבל כלל זה מתאים לדעתו המפורשת של ר' שמעון בן אלעזר שבתוספתא. אמנם רשב"א אינו קורא לאיסורים אלו איסורי "שבות", אולי משום שכינוי זה לא היה בשימוש בימיו, אלא מכנה איסורים אלו: "דבר שאין חייבין על זדונו כרת ושגגתו חטאת".¹⁵²

תקיעת שופר

בבבלי שבת ק"ד, ב', מועלית שאלה, מדוע לא יותר לתקוע בשופר ביוה"כ "כי היכי דלידעי (= הציבור) דשרי בקניבת ירק מן המנחה ולמעלה", והשיב רב יוסף: "לפי שאין דוחין שבות להתיר".¹⁵³ ועל כך משיב באופן אחר רב שישא¹⁵⁴ בריה דרב אידו: "שבות קרובה התירו, שבות רחוקה לא התירו".¹⁵⁵ כלומר, תקיעת שופר בשבת או יוה"כ אינה איסור מלאכה, אלא איסור שבות.¹⁵⁶ ושבות כאן היא בודאי במובן איסור שהטילו חכמים (= "התירו").

ברכת אברהם, (י"ל ע"י בר גולדברג, ליק, תר"ך) תשובה י"ד (וראה גם ר"י קארו בכס"מ שם), הוא משום שהתלמוד הזכיר כלל זה רק בענייני עירוב שהם צרכי מצוה. אבל אין זאת דעת רש"י, שכתב שם (שבת, ל"ד, א') בד"ה "ספק חשכה" כי אין משנה זאת לדעת רבי, ומשמע כי לרבי, לפי דעתו, יש להתיר כל איסורי דרבנן בין השמשות, ולא דוקא לצורך מצוה. וראה ביאור הגר"א לשר"ע, אר"ח, רס"א, א', אות ו', ד"ה "זמותר"; ר"ב רקובר, ברכת אליהו, ח"ד, בני ברק תשמ"ב, עמ' פ"ו. אבל הלכה הוכרעה כרמב"ם. דאה שר"ע שם ומג"א ס"ק ו', וכן שר"ע שם, ש"ז, כ"ב.

¹⁵² כלל נוסף בספרות התלמודית, השייך לקטגוריית איסורי השבות, הוא: "אין שבות במקדש". ברם, אין מקומו כאן, שכן כלל זה מנוסח דק בדברי אמוראים. ראה ע"כ ב' כהן, LAW AND TRADITION IN JUDAISM, (לעיל עמ' 118, הע' 5) עמ' 153; ר"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 106-105. גילת סבור כי ר' יונתן האומר בירושלמי פסחים, ה', ח' (ל"ב, ג') כי "לא כל שבות התירו במקדש" בא לקעקע את הכלל ש"אין שבות במקדש" שמדברי רב חסדא. ברם, כיון שאין הסבר זה תואם את סדר השנים בהם חיו אמוראים אלו [שהרי ר' יונתן (בן אלעזר) הוא בן הדור הראשון לאמוראי א"י. אלא"כ נרצה לומר, מה שלא נראה כל כך, כי ר' יונתן זה הוא ר' יונתן (או ר' יונתן בן עכמאי) בן הדור השלישי לאמוראי א"י. ראה ח' אלבק, מבוא לתלמודים עמ' 246], מעיר הוא שם (עמ' 106 הע' 71) כי בירושלמי עירובין י', י"א, (כ"ו, ג') מובא מאמר זה לענין אחר בפי ר' יוסי בר' בון, מאחרוני האמוראים שבתלמוד הירושלמי. ברם, לא ירדתי לסוף דעתו. הרי לעיתים קרובות מוצאים אנו מאמר המובא בשם אמורא מאוחר, אף שאין ספק כי היה ידוע קודם לכן, אך נמסר אח"כ גם בשם אותו אמורא מאוחר, ומה יביאנו לומר כאן שגירסת הירושלמי בפסחים טועה היא במסירת שמו של בעל המאמר האמיתי? לכן נראה לענ"ד שלפנינו מונחות בבבלי ובירושלמי מסורות מנוגדות, שאין כל קשר השתלשלותי ביניהם.

¹⁵³ וביאר ר"ח שם: "פי' תקיעה אסורה משום שבות... ולא דחו שבות לא בשבת ולא ביוה"כ בתקיעה להתיר קניבת ירק אי הוה איכא מילתא למיסרא משום מלאכה [הוא] דחוי שבות ותוקעין, אבל למישרא קניבת ירק לא דחו שבות ותקעין".

¹⁵⁴ בכת"מ: "ששת". ובר"ח כלפנינו. חילופין אלו מצויים מאוד, ומדובר באותו אמורא בבבלי בדור ה' 4-5. ראה אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 422 הע' 427.

¹⁵⁵ הר"ח שם: "פי' אפילו תימא דוחין שבות להתיר, מידי דאית ליה רשות למיעבדיה בקרובה (= בזמן קרוב) דוחין שבות (משום) להתירו, אבל מידי דרחיק, ולית ליה למיעבדיה בקרובה אין דוחין שבות להתירו. וקניבת ירק ביוה"כ לאלתר אלא מן המנחה ולמעלה".

¹⁵⁶ במטבע תשובה זה (= "שבות קרובה התירו" וכו') משתמש כבר רב חסדא לענין אפיית לחם הפנים. (ראה לעיל עמ' 136).

¹⁵⁷ על פי הגהת הר"ל (המסתברת) שם. ראה הירושלמי כפשוטו, עמ' 204 ד"ה אלא. על מקור חשוב זה העמידני יידי ר"ד הנשקה. אעיר כי גם הטלטול, הנאסר שם על שתי הלחם אפשר שהוא "שבות" של תורה, דאה ע"כ עמ' 124 הע' 39.

גם הסוגיה בירושלמי שבת, י"ט, א' (ט"ז, ד') סבורה כנראה שהתקיעה בשופר "שבות" היא, 157 אלא שמשם לא שמענו עדיין כי "שבות" זו היא איסור דרבנן, ואפשר שהכוונה לפעולות אסורות מדאורייתא, אך אינן מלאכה.

ברם, עיון במקורות אחרים מגלה, כמדומה, כי ישנן דעות שונות בדבר. מתד, אנו מגלים מקורות רבים הסבורים כי איסור התקיעה בשופר בשבת הינו איסור מן התורה, ומאידיך מקורות אחרים מהם נראה כאילו אין איסור כלל על תקיעה בשופר בשבת. בספרא בהר פרשתא ב': 158

"...ביום הכפורים - אפילו בשבת. תעבירו שופר בכל ארצכם - מל' שכל יחיד ויחיד חייב. 159 יכול אף תרועת ר"ה תהא דוחה את השבת בכל ארצכם ת"ל והעברת שופר תרוע' 160 בחדש השביעי 161 ביום הכפורים, 162 ממשמע שנ' יום 163 הכיפורים איני יודע שיום 164 הכיפורים בעשור לחדש, אם כן למה נאמר בעשור לחדש 165 דוחה את השבת בכל ארצכם, אין 166 תרועת ר"ה דוחה את השבת 167 בכל ארצ' אלא בבית דין בלבד". מכאן נראה כי מקורו של איסור התקיעה בשופר בשבת הוא מן התורה, ושהתורה התירתו אך ורק בבית דין. 168 ודומה לכך בירושלמי ר"ה ד', א' (נ"ט, ב'): 169

"ר' אבא בר פפא אמ' ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש הוון יתיבין מקשיי', אמרין תנינן יום טוב שלראש השנה שחל להיות בשבת במקדש היו תוקעין אבל לא במדינה, אין דבר תורה הוא - אף בגבולין ידחה, אין לית הוא דבר תורה - אף במקדש לא ידחה? עבר כהנא, 170 אמרין הא גברא רבה 171 דנישאל ליה, אתון שאלון ליה, אמ' לון כת' אחד א'

158 הנוסח הוא ע"פ כת"י וטיקן 31. כת"י וטיקן 66 נפסק לפני קטע זה שבספרא.
159 השוה לענין זה מ"ש ג' אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, ח"א, עמ' 68 הע' 65.
160 וכנוסח שלפנינו גם נוסח הילקוט רמז תרנ"ט, מהד' היימן-שילוני עמ' 768. אך בדפ' וניציאה ש"ה עמ' די"ג: "יכול אף...תהיה דוחה את השבת? ת"ל בכל ארצכם והעברת שופר תרועה" וכו'. ונוסח זה תמוה.
161 בדפ' וניציאה שם נוסף כאן "בעשור לחדש".
162 צ"ל "כיפורים" כבהמשך. בחלק מן הדפ' נוסף כאן: "ביום הכפורים שאין ת"ל בעשור לחדש ביום הכפורים".
163 דפ' וניציאה: "ביום".
164 שם: "שהוא יום".
165 שם: נוסף כאן: "אלא בעשור לחדש" וכו'. ונשמטו תיבות אלו, כפי הנראה, בכת"י וטיקן 31.
166 שם: "ואין".
167 שם: במקום "את השבת" - "שבת".
168 על היתר התקיעה בבית דין גם מהוץ למקדש דאה משנת ר"ה ד', א'; ירושלמי סנהדרין, י"א, ד'; ר"ה וייס, דור דור ודורשיו, ח"ב עמ' 35; ר"ה הלוי, דורות הראשונים, כרך ה', דף ס', א'-ס"א, ב'; ר"ח אלבק השלמות לסדר מועד עמ' 490; ר"ג אלון, תולדות היהודים וכו', שם, עמ' 68.
169 השוה גם לויק"ד כ"ט, י"ב, מהד' מרגליות ה"ג עמ' תרפ"ד-תרפ"ה, והמקורות הנוספים שציינו להם רד"ב רטנר באהבת ציון וירושלים לר"ה עמ' 43, ור"מ מרגליות בהע' שם.
170 כנראה הוא רב כהנא השני, תלמיד רב ושמואל, ור' יוחנן וריש לקיש מכנים אותו כאן "גברא רבה". ראה אלבק, מבוא לתלמודים עמ' 203, ומרגליות שם עמ' תרפ"ד הע' לשו' 8.
171 בכת"י לייזן נוסף "רבה" מעל לשורה, וכן "ליה" שבהמשך.

יום תרועה, 172 וכתוב אחד 173 א' זכרון תרועה, 174 הא כיצד, בשעה שהוא חל בחול - יום

תרועה, בשעה שהוא חל בשבת - זכרון תרועה, מזכירין אבל לא תוקעין. 175

אמנם יש להעיר כי בירושלמי - בניגוד למפורש בספרא - אין הכרח לפרש כי ישנו איסור על התקיעה בשבת, שכן כנגד הרוצה לטעון כי לשיטת הירושלמי רק נאמר כאן שאין מצוה לתקוע בשבת, אך אין מוטל מאידך על כך איסור - אין לנו תשובה. 176

גם המסורת בבבלי שבת קל"א, א' וקל"ב, ב' כי לדעת רבי אליעזר "שופר וכל מכשיריו דוחין את השבת" מלמדת שלדעת ר"א לא רק מכשירי השופר צריכים היתר בשבת, אלא אף השופר עצמו. 177 וכפי שבמכשירי מצוה שנדחו באיסורי תורה מדובר, יש להניח כי גם בתקיעת השופר עצמה שהותרה - באיסורי תורה אנו קיימין.

וכך מוצאים אנו בתוספתא ביצה א', ה'-ז':

"ר' יוסה או' כוי אין שוחטין אותו ביום טוב מפני שהוא ספק, ואם שחטו אין מכסין את דמו, אמר ר' יוסה ומה מילה שודאה דוחה את השבת אין ספיקה דוחה את יום טוב, כסוי הדם שאין ודאה 178 דוחה את השבת אינו דין שלא יהא ספיקו דוחה את יום טוב, אמרו לו שופרות שבגבולין יוכיחו, שאין ודאן דוחה את השבת וספיקן דוחה את יום

172 במדבר, כ"ט, א'.

173 שם: "אחר".

174 ויקרא, כ"ג, כ"ד.

175 עוד שם מקשים בהמשך הסוגיה: אם למדים מ"זכרון תרועה" כי אין לתקוע בשבת - הרי שנאסר זאת גם במקדש? ומשיבים כי במקדש שיודעים בברור זמנו של חודש הרי נחשב הוא כ"יום תרועה". ולפי זה שואלים: במקום אחר, שיודע זמנו של חודש בברור, שיתקעו? ומשיבים: "תני ר"ש בן יוחי והקרבתם, במקום שהקרבנות קרבים" ונתמחו על כך מאוד, שכן במדבר כ"ט לא נאמר כלל בענין ר"ה "והקרבתם" אלא "ועשיתם עולה", וראה דחוקו של קה"ע שם, והפ"מ שם מתקן: "ועשיתם עולה". וכן אלבק, השלמות לסדר מועד, עמ' 489. אבל נדמה שפירושו של הענין הוא כזה (והוא, נראה לי, רמז בדברי ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, ח"א, ת"א, תשי"ז, עמ' 107-108 והע' 78, ע"ש, אך הדברים חסרים ויש להשליםם): במקבילה העוסקת בענינו של ר"ה בויקרא, כ"ג, כ"ה, שם אכן נאמר: "... והקרבתם אשה לה", ועל פס' זה מוסבת דרשת רשב"י המקורית. אמנם נכון שמבחינת ההגיון הפנימי של הדרשות הנ"ל היה ראוי להביא פסוק מן הפרשה במדבר כ"ט המזכירה "יום תרועה", מאשר בויקרא כ"ג המזכירה "זכרון תרועה", אבל יתכן מאוד שרשב"י כלל אינו מכיר את הדרשה הנ"ל המחלקת בין יום תרועה לזכרון תרועה, אף שהאמוראים רצו לעשות שימוש בדרשתו לעניינם. המקבילות הגורסות "ועשיתם עולה" הם ויקרא רבה כ"ט, י"ב מהד' מרגליות, ח"ג, ירושלים, תשט"ז, עמ' תרפ"ה-תרפ"ו; פס"ר פרק מ' (דף קס"ז, ב'); מסכת סופרים י"ט, ר' (מהד' היגר עמ' 329). וראה גם מרכבת המשנה על הרמב"ם, שופר, ב', ח'. אבל יש להעדיף הנוסח הקשה שבירושלמי, ולא הנראה כמתקן על פי המוקשה בירושלמי שבשאר מקבילות. אם נכונים הדברים הללו הרי הם מחזקים, אכן, את טענות אלון שם, שכן רשב"י אינו אומר אלא שתקיעת שופר היא במקום שהקרבנות קרבים].

176 וראה דמ"מ כשר, תורה שלמה, י"ג, ניו יורק, תשי"ד (מהד' 2), עמ' ק"ג-קנ"ב. (על כך עומד ידיו ר"ד הנשקה לפרסם מאמר בקרוב). ברם, על אף שפרשנות זאת אפשרית היא, הרי אינה מסתברת לענ"ד, שכן הלשון "לא ידחה" משמעותה: אף במקדש יאסר (מן התורה). גם דרשת ר' יונה בסוף סוגיה זאת בירושלמי [זו (= של יובל) את מעביר בארצכם, אחרת (= של ר"ה) לא] מטה את הדעת לענ"ד לכיוון זה.

177 אבל מחליש ראיה זאת העיון במקבילה של מסורת זו "מצה וכל מכשיריה דוחין את השבת". וראה בענין זה גם: רי"ד גילת, משנתו של רבי אליעזר וכו' עמ' 129-133. ברם, העירני ר"ד הנשקה למקבילה בירושלמי שבת, י"ט, א' (ט"ז, ד') שם ביארו אמוראי א"י כי היתר זה של מכשירי מצוה חל רק על איסורי שבות. ראה שם הירושלמי כפשוטו עמ' 205 ומ"ש לעיל בהע' 39.

178 בדפ"ד: "ודאו".

טוב, הן יוכיחו לכסוי הדם שאע"פ שאין ודאו¹⁷⁹ דוחה את השבת שיהא ספיקו¹⁸⁰ דוחה את יום טוב וכו'.

וכבר פירש ה"תוספת בכורים" כי התוספתא כאן לשיטת אלו הסוברים שתקיעה בשבת בגבולין אסורה מן התורה, שהרי הדיון כאן כולו הוא במישור הדינים דאורייתא, והחזיק אחריו בזה גם ר"ש ליברמן.¹⁸¹ אך לעומת זה ממקורות אחרים אין ברור כל כך אם ישנה בכלל הגבלה כלשהי על תקיעת שופר בשבת ויום טוב.

במשנה ר"ה ד', ח' נאמר:

"אין מעכבין את התינוקות מלתקוע, אבל מתעסקין בהם עד שילמדו".

דהיינו, לא רק שאין מונעים התינוקות מלתקוע, אלא גם מלמדים אותם לעשות זאת¹⁸² ואף מדובר במקורות התנאיים על המתעסק בתקיעת שופר¹⁸³ ואין משמעות הדברים שאדם זה עושה מעשה אסור.¹⁸⁴ היתר זה מכוון כנראה לראש השנה, כלומר ליום טוב.¹⁸⁵ והבבלי שם מוסיף:

"אמר ר' אלעזר אפילו בשבת, תניא נמי הכי 'מתעסקין בהם עד שילמדו אפילו בשבת,

ואין מעכבין את התינוקות מלתקוע בשבת ואין צריך לומר ביום טוב".

ובמשנת חולין א', ז' מצינו:

179 שם: "ודאן".

180 כת"י ארפורט: "ספיקן".

181 בתוכ"פ, שם, עמ' 922.

182 אבל ראה הדיוק והשאלה מן הברייתא בסוגיית הבבלי שם ל"ג, א': "אין מעכבין את התינוקות מלתקוע - הא נשים מעכבין. והתניא אין מעכבין לא את הנשים ולא את התינוקות מלתקוע ביום טוב". אביי שם תולה זאת במחלוקת תנאים. וראה על כך גם ר"מ לב, מר דזור, סיגעט, תרס"ט, ט', א' - ס', ב'.

183 משנה שם: "המתעסק לא יצא" וכו' ותוספתא ר"ה, ב', (ד), ו'. אמנם אין מכאן ראייה גמורה, שהרי אפשר גם לומר כי אותו מתעסק עובר בכך על איסור, וכן התוקע לשיר. אבל ראה בענין זה, למשל, את דעת בעלי התוס' בשבת מ"א, ב' ד"ה "מוליא" שכתבו כי רחוק יהיה להניח שסתם דוגמא שבמשנה עוסקת בעושה מעשה אסור בלי שיצוין זאת במפורש. וקצת משמע כך גם בתוס' ד"ה "אשה" בסוכה נ"ג, א' (אך שם קשה יותר לומר זאת, שכן מדובר על מעשה שהיה ידוע ומקובל), אך ראה גם תוס' שבת מ"ד, ב', ד"ה "יש עליה מעות" שיכלו לומר כי הניחם שם באיסור, והעדיפו לתרץ בדוחק את הענין. אך ראה עוד: תוס' שם, ל"ד, א', שלדברי רש"י שם רבא שאמר "אמרו לו שנים צא וערב עלינו" כיון לעירובי תחומין ושעירב באיסור. וראה גם פסקי הרא"ש לשבת פרק א', סימן א', המעמיד את המקרה הסתמי של המשנה הראשונה באופן שעובר על איסור "לפני עוור".

184 וראה גם דברי רבא בבבלי שם כ"ה, א' "התוקע לשיר יצא"!

185 ואלמלא היתה פעולה זאת מותרת ביום טוב, היינו שומעים בודאי על הגבלות בתקיעה שאינה לצורך מצות היום ממש, בדיוק כפי שאנו מוצאים אזהרות חוזרות ונישנות על כך (לפי דעת הסוברים כך) בספרות ההלכה המאוחרת, ראה דברי בעל העיטור המובאים בפסקי הרא"ש ר"ה פרק ד' סימן ז': "מסתברא דאין אחר תוקע להן (= לנשים, שאינן חייבות בתקיעה) אלא הן בעצמן", ושם בסימן י"א במעשה שארע במגנצא בשנת תתק"ה שהחזירו הקהל את בעל התוקע שלא כדין, ופסק הראב"ן שעבר בכך על שבות דרבנן, ובתוס' ר"ה ל, א' ד"ה "וביבנה": "...אותן שיצאו אסור להם לחזור ולתקוע, דיש איסור שבות בדבר לתקוע בחנם בשבת" (וראה מ"ש על כך ר"א לנדא, דמשק אליעזר, לאו"ח תקצ"ו, ס"ק ג', ויש להשיב על דבריו, שהרי לענין זה שוים שבת ויו"ט). וראה שו"ע או"ח תקצ"ו, א', בדברי הרמ"א: "...ולאחר שיצאו בזה שוב אין לתקוע עוד בחנם", אך יש חולקים על כך, ראה מ"ש המג"א שם ס"ק ב' ובביאורי הגר"א שם ס"ק ג' ד"ה "ולאחר".

"...יום טוב שחל להיות בערב שבת תוקעין (= התקיעות המכריזות על כניסת שבת, ראה משנה, סוכה, ה', ה') ולא מבדילין".

ואם מדובר בתקיעה אסורה בשבת, מדוע הותר איסור זה ביו"ט, שאינו קל מן השבת אלא לענין צרכי אוכל נפש.¹⁸⁶

וברייתא אמוראית - מפורשת לכאורה - בבבלי, בג' מקומות:

"תנא דבי שמואל כל מלאכת עבודה לא תעשו - יצתה תקיעת שופר ורדיית הפת שהיא

חכמה ואינה מלאכה"^{187, 188}

ובסוגית הבבלי שבת קל"א, ב', על דברי הברייתא שהובאה לעיל "שופר וכל מכשיריו דוחין את השבת, דברי רבי אליעזר", שואלים: "מנא ליה לרבי אליעזר הא" וכו', ומציעים לומר כי זה היה אופן תלמודו של רבי אליעזר: מתחילה הכיר את הדרשה "...אמר קרא 'יום תרועה יהיה לכם' - ביום אפילו בשבת". ועל כך, לפי דעת הסוגיה, שאל רבי אליעזר: "ולמאי (= מה בא ללמד פסוק זה לפי דרשה זו), אילימא לתקיעה - הא תנא דבי שמואל 'כל מלאכת עבודה לא תעשו - יצתה תקיעת שופר ורדיית הפת שהיא חכמה ואינה מלאכה'". ומשום כך הסיק רבי אליעזר - לפי דעת בעלי הסוגיה - שדרשה זו באה ללמד על היתר הכנת מכשירי מצוה בשבת. משימושה של סוגיה זו בדרשת תנא דבי שמואל נראה כי היא הובנה בפשטות כמתירה תקיעת שופר ורדיית הפת בשבת ללא כל הגבלה. ולכן הוקשה לבעלי הסוגיה: לשם מה צריכה דרשת הפסוק ללמדנו היתר זה בשבת הלא אין כאן כל מלאכה.¹⁸⁹

מאוחר יותר אנו מוצאים את רס"ג אומר, כנגד התוקפים בשאלות מן המקרא,¹⁹⁰ כי יהושע לא נלחם כלל בשבת על יריחו, אלא רק ש"היו בכל יום נושאים הארון ותוקעים בשופרות, ואלו המעשים מותרים בשבת".¹⁹¹

186 משנה, ביצה, ה', ב'. אמנם אפשר שאין מכאן ראיה גמורה, שהרי - כפי שהעירני ר"ד הנשקה - יתכן שלמשנה זאת בהולין נחשבת התקיעה בשופר לאיסור דרבנן, והם (חכמים) ראו מקום להתיר איסור זה לצורך הנ"ל. וראה עוד: שו"ת באר יצחק, רי"א ספקטור, קניגסברג, תרי"ט, חלק אהע"ז, סימן א', ענף ג'.

187 ר"ה, כ"ט, ב' [כך בכת"מ 95 ובכת"י לונדון 400, אבל בחלק מהדפ"ר וכת"מ 140: "תנא דבי ר' ישמעאל", וראה רי"ן אפשטיין מבוא לנוסח המשנה, עמ' 213-214]; שבת קי"ז, ב', [בדפ"ר "תנא דבי ר' ישמעאל", ובכת"י אוקס' "דבי שמואל" וכן הגירסה אצל הרבה מן הראשונים, ראה דק"ס שם אות ד' וראה רמ"פ בר (בהער), דברי משלם, פרנקפורט, תרפ"ו, עמ' קס"א הע' 1, וראה מ"ש רי"ן אפשטיין שם, שבהרבה מקומות טעו ושינו ל"ד" ישמעאל" (ושם בכת"מ הפס' "כל מלאכה לא תעשו", וראה תוד"ה "והתנא" שם, ותוד"ה "כל" בר"ה שם. וחיזושי הרמב"ן ד"ה "הא דתנא" ורשב"א וריטב"א שם, וראה גם דק"ס שם]; שם, קל"א, ב' (ושם אותם חילופי נוסח בכת"י שבדף קי"ז, ב').

188 ואין לומר לפענ"ד כי לברייתא זאת תקיעת שופר ורדיית הפת אינם "מלאכה", אלא איסור חכמים, ראה הראיות שהבאנו לכך להלן בעמ' 154.

189 בעלי הסוגיה שם לא הוטרדו כלל מדיוקנו דלעיל "שופר וכל מכשיריו דוחין וכו'".

190 אמונות ודעות, מאמר שלישי, פרק ט'.

191 אף שאפשר להזכיק ולומר, שכונן רק לקבוע שאין התקיעה בשופר כרוכה באיסור תורה, הרי נשיאת הארון תוכיח שהמדובר הוא בהיתר גמור. ורחוק יהיה לדעתי להניח שבויכוחיו עם הקראים יסבור רס"ג כי הארון נישא רק בכרמלית, כפי שמציע לי ר"ד הנשקה. וראה שם שביל האמונה לר"י קיטובר הע' י"ב ור"י פרלא, בביאורו לספר המצות לרס"ג, ח"א, עמ' 377-378. על מגמתו של רס"ג בדבריו כאן ראה עוד מ"ד הר, לבעיית הלכות מלחמה בשבת בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, תרביץ ל', (תשכ"א), עמ' 348 ואילך [וראה גם דברי רב"מ לוי בתרביץ ב', (תרצ"א), עמ' 388. אך כוונתו לומר, כי רס"ג רצה להשיב לקראים כנגד דעת חז"ל בשאלת המלחמה גופא בשבת. ובדברי לוי אין כל התייחסות לשאלה

חוקרים כר"ח אלבק¹⁹² ור"ש ליברמן¹⁹³ כתבו כי בני א"י סברו שאיסור התקיעה איסור תורה הוא, ובני בבל סברו שהוא גזירה דרבנן.

ואמנם בסוגיה המרכזית העוסקת בשאלה מדוע נאסרה תקיעת שופר בר"ה שחל בשבת (הנזכר במשנה ר"ה ד', ד'), הבבלי בניגוד לירושלמי, שמכיר רק את הדרשה של רב כהנא האוסרת תקיעה בשבת מן התורה, אינו מסתפק בכך. גם בבבלי מובאת דרשה זו (בשם ר' לוי בר לחמא¹⁹⁴ בשם ר' חמא בר חנינא), אך רבא מתקשה בזה:

"אי מדאורייתא היא במקדש היכי תקעינן, ועוד, הא לאו מלאכה היא דאיצטריך קרא למעוטי, דתנא דבי שמואל" וכו'.

ולכן:

"אלא אמר רבא מדאורייתא מישראל שרי, ורבנן הוא דגזור ביה, כדרבה, דאמר רבה הכל חייבין בתקיעת שופר, ואין הכל בקיאיין בתקיעת שופר, גזירה שמא יטלנו בידו וילך אצל הבקי ללמוד ויעבירונו ארבע אמות ברשות הרבים, והיינו טעמא דלולב והיינו טעמא דמגילה"^{195, 196}

אם סבר רס"ג שהתקיעה בשבת היא איסור בפני עצמו לדעת חז"ל אם לאן.

192 השלמות לסדר מועד עמ' 489-490.

193 ראה להלן. וקדם להם רמ"פ בר, דברי משלם, הנ"ל, עמ' ק"ס ואילך. וראה גם ר"א אפטוביצר במהד' ספר רבינו"ה שלו, ח"ב, עמ' 221 הע' 11 ובהוספות ותיקונים עמ' 104. ור"מ מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י, ירושלים, תרצ"ח, עמ' 88-89 ועמ' 175-176.

194 וראה דק"ס שם.

195 ראה דברי ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 639-640. רבא העביר לכאן את דברי רבה שנאמרו במקור לדעתו בטבילת כלים (ביצה י"ז, ב' ואילך) ובהזאה (פסחים ס"ט, א'). ואם כן אפשר שגם רבה סבר שאיסור זה הינו איסור תורה, והשאלה היא אם הכיר את הברייתא שנמסרה מדבי שמואל. אך כנגד זה ראה ר' היינמן, עיוני תפילה, ערך א' שגאן, ירושלים, תשמ"א, עמ' 86 ועמ' 89.

196 א) ואנו מוצאים בבבלי את רבא כשהוא מוסר: "תקיעת ראש השנה ויובל דוחה את השבת בגבולין" (ר"ה, ל', א'). מן הסוגיה נראה כי רבא מוסר כאן ברייתא.

אמנם מסורת זו שבפי רבא כאן סותרת דבריו לעיל בענין ה"גזרה דרבה", ושמה "גזרה" זו אינה לרבא בן הדור הרביעי אלא לרבא המאוחר. עליו ראה: י"ש שפיגל, 'אמר רבא הלכתא' - פסקי הלכה מאוחרים, בתוך: עיונים בספרות חז"ל, במקרא ובתולדות ישראל, מוקדשים לפרופ' ע"צ מלמד (עורך: י"ד גילת ואחרים) ר"ג, תשמ"ב, עמ' 206-214, והספרות הנזכרת שם; שמה יהודה פרידמן, פרק האשה רבה בבבלי, ירושלים-ניו יורק, תשל"ח, עמ' 159-15, ובהע' שם. וכעין זה הציע לי, מטעמו שלו, ר"ד הנשקה.

ב) הראשונים [בעקבות דברי הסוגיה בבבלי סוכה מ"ג, א', וכעין זה הוצע בסוגית הירושלמי (וראה אהצו"י לרטנר שם עמ' 43 ד"ה "מעתיא אף במקדש") אך נדחה לבסוף] הוסיפו טעם: כיון שאין אנו בקיאים בקיבוע דירחא, הרי שאיננו יכולים להקל בדבר. שכן ספק לנו אם תקיעת שופר זו, הנעשית בשבת, תקיעה של מצוה היא. ראה רי"ף לריש פרק ד' של ר"ה (דפ"ו וילנא דף כ"א, א'), ועי"ש בהשגת הראב"ד, ובמאור הקטן לד"ה: "...והיינו טעמיה דשופר והיינו טעמיה דמגילה, אלו דברי הרי"ף והם כשגגה, שלא נאמר והיינו טעמא דשופר והיינו טעמא דמגילה אלא לענין גזירה דרבה, אבל לענין ספיא דקיבועא דירחא אין בזה טעם לשופר" וכו', וראה מלחמת ה' לרמב"ן שם.

ג) נסיון תנמה לגשר בין הגזירה דרבה לדרשת הפסוקים נמצא בדברי שבלי הלפט השלם (מהד' ש' בובר עמ' קל"ט) סימן רצ"ד: "יש תמיהין למה לי גזירה דרבה, הא תרי קראי כתיבי זכרון תרועה ויום תרועה... ומפרשין יש לומר דרבה גופה מפרש להו לקראי מ"ס אמרה תורה זכרון תרועה משום גזירה דשמואל ילך אצל בקי ללמוד" וכו'.

אך אותם חוקרים סברו כי יש ללמוד מכאן שבני א"י אחזו בדעה כי איסור זה מקורו מן התורה, והא ראה, שבירושלמי לא נזכרה כלל הגזירה דרבה, 197 ובני בבל סברו שהיא מדרבנן. כך למשל מנסח מסקנתו ר"ש ליברמן בדבריו על התוספתא ר"ה, ב' (ד'), ט"ז: "מתלמדין לתקוע בשבת, ואין מעכבין את הנשים ואת הקטנים מלתקוע בשבת, ואין צריך לומר ביום טוב": 198

"...שיטת בני א"י היא שתקיעה בשבת אסורה מדאורייתא, וקשה להניח שלא יעכבו את

הנשים מלתקוע בשבת, ובירושלמי באמת לא נזכרו נשים. ושיטת התוספתא כאן היא

כשיטת הבבלי שתקיעה בשבת היא מדרבנן".

לדעת ר"י היינמן¹⁹⁹ גם רב סבר שאיסור התקיעה בשבת הוא מן התורה. ראייתו היא מן המחלוקת הנמסרת בבבלי תענית י"ד, א', בין רב לרב יהודה בשאלה במה מתריעין בתעניות, בשופרות כדעת רב יהודה, או ב"ענינו". לדעת היינמן רב הוכרח להדחק ולסבור כך, רק משום שלא התיר להתריע בשופרות בשבת, וההתרה, כמבואר במשנה תענית ג', ז', נעשית גם בשבת.

אך אעיר כאן, כי אין חלוקה זאת בין מסורות א"י ובבליות כל כך פשוטה. שכן, כאמור, כבר ציין ר"ש ליברמן עצמו לתוספתא ר"ה, האומרת כי מתלמדים בתקיעת שופר בשבת ואין מעכבים את הנשים וכד' מלתקוע, כי לשיטתה אין כל איסור מהתורה על תקיעת שופר ביו"ט. ואף שאין הוא מפרש זאת, הרי ברור שמסקנה זאת יש להחיל גם על משנת ר"ה ד', ח', האומרת כדברים הללו גם כן.

האם אין זאת ממשנתם של בני א"י?²⁰⁰

197 ראה השלמות ר"ח אלבק לביאורו למשנת ר"ה עמ' 489-490, ותוכ"פ יום טוב עמ' 922 לשו' 17-18, והירושלמי כפשוטו עמ' 277-278 (ושם גם ציין למדרש שכל טוב עמ' 67, התולה דין זה בגזירה עתיקה של אנשי כנסת הגדולה).

198 תוכ"פ, ר"ה, עמ' 1061.

199 כבה"ע 195, וראה שם עמ' 87-89.

200 א) אלא אם כן נרצה לטעון שבתוספתא לפנינו תוספת בהשפעת הבבלי. על כגון דא דאה רש"י פרידמן, פרק האשה רבה בבבלי, עמ' 79 סוף הע' 50. ברם, אין זה מסתבר כלל וכלל, לדעתך, בלא ראיות נחרצות.

ב) לדעת ר"י היינמן, שם, עמ' 85 והע' 30 שוים בתורתם של בני א"י התקיעה בשבת ונטילת הלולב בשבת (שלא ביום הראשון), שכן לדעת בני א"י שניהם אסורים מן התורה, ולא משום ה"גזירה דרבה". כך הוא למד מן הירושלמי סוכה ג', י"ג (ג"ד, א'): "חברייא בעון קומיה ר' יונה היך מה דאת אמר והקרבתם אשה לה' שבעת ימי, אין שבעה בלא שבת, וזכוותה ושמחתם לפני ה' אלוקיכם שבעת ימים, אין שבעה בלא שבת (= כפי שהפס' והקרבתם אשה וכו' מלמד על כך שקרבנות זוחים את השבת כך ושמחתם וכו' ילמד שנטילת לולב דוחה שבת)? אמר לון שנייא היא, דכתיב ולקחתם לכם ביום הראשון - חלק הראשון מהם (= לומר שרק נטילת לולב של ראשון דוחה שבת). (= ושאלוהו שוב): מעתה במקדש ידחה בגבולין לא ידחה (= נטילת לולב של ראשון בגבולין לא תדחה שבת)? א"ר יונה אילו הוה כתיב ולקחתם לפני ה' אלוקיכם - הייתי אומר כאן מיעט ובמקום אחר ריבה, אלא ולקחתם לכם - מכל מקום, ושמחתם לפני ה' אלוקיכם שבעת ימים - בירושלים". כך כתב גם ר"ח אלבק (מועד, 254, הע' 5) אך חזר בו, ובהשלמות למועד עמ' 489-490 הוא כותב כי לדעתו איסור נטילת הלולב בשבת הינו מגזירת חכמים ש"ביקשו להודיע שהשבת חשובה מכל המצוות הנהוגות ברגלים, ואין השבת נדחית על ידיהן, אלא שלא היה כוחם יפה לבטל את המצוות לגמרי ואמרו, שלולב במקדש שבעה ימים אינו ניטל במקדש אלא ביום הראשון, וכן במדינה, ושופר שאינו נוהג אלא יום אחד לא ידחה כולו בשבת, אלא יתקעו בו במקדש אבל לא במדינה".

השוואה זו שהיינמן עושה, ומניח שהיא מובנת מאליה (וכלשונו "ידוע", אך כבר הראינו שאלבק לא סבר לבסוף כך, וחוקרים אחרים נזהרו מלקבוע זאת חד משמעית. ראה למשל הירושלמי כפשוטו שם) בנוגע לחילוקי המנהגים שבין בני א"י ובבל בענין נטילת לולב ותקיעת שופר בשבת אינה מוכרחת. אף אם נניח כדעתו כי בני א"י סברו שנטילת לולב בשבת אסורה מן התורה אין זה אומר בהכרח כי כך היתה שיטת בני א"י כולם, חכמים שונים בדורות שונים, לגבי התקיעה בשופר בשבת. (אגב כך אעיר, כי שיטת בני א"י שונה משיטת בני בבל, בענין נטילת לולב בשבת, דוקא לקולא.

עוד יש להוסיף לכך כתנא דמסייע את דברי הראב"ה: 201 "בירושלמי סוף לולב הגזול [גרסינן] שמא ילך אצל בקי ללמוד ברכה, וכן בשופר ובמגילה". לפי גירסה זאת, שהיתה לפני הראשונים, גם חכמי א"י הכירו את הגזירה דרבה. 202

גם הראשונים התחבטו בשאלות אלו שהצגנו. לבטיהם ניכרים, למשל, בדברי בעלי התוספות בחולין פ"ד, ב', בד"ה תקיעת שופר. לפי ההנחה המקובלת בידם שאיסור התקיעה בשופר בר"ה שחל בשבת הוא משום ה"גזירה דרבה", הם שואלים על התוספתא ביצה א', ז', שהובאה לעיל, מה היא הראיה נגד דברי ר' יוסי משופרות שבגבולין, הרי כל האיסור על תקיעה בשופר בשבת בגבולין הוא גזירת חכמים משום סייג למלאכת הוצאה, והוצאה כלל לא נאסרה ביו"ט, אם כן מהו שנאמר בתוספתא "שאיין ודאן דוחה את השבת, וספיקן דוחה את יו"ט"? מדוע לא ידחה ספיקן את יו"ט, הלא אין מוטל כל איסור על הוצאת השופר ביו"ט?

בתירוצם הראשון בעלי התוספות מניחים כי אכן אין כל איסור עצמי בתקיעת שופר בשבת פרט לגזירה דרבה, ולכן הם עונים שגם ביו"ט אין היתר הוצאה סתם, אלא רק לצורך יו"ט, ואם "אשה היא זה הטומטום אסור להוציא לצרכה דהא לא מיחייבא". אך התירוץ השני חולק על הנהת התירוץ הראשון, וקובע שיש איסור עצמי בתקיעת שופר בשבת ויו"ט אף אם אין כל חשש הוצאה מתלוה לו, ואיסור זה הוא "איסורא דרבנן בתקיעה שהיא חכמה ואינה מלאכה". על איסור זה נאמר בתוספתא שהוא נדחה מספק ביו"ט. 203

אי הבהירות באשר לשאלה אם ישנו בכלל איסור עצמי על תקיעה בשופר ביו"ט, ואם כן, משום מה נגזר, מאפיינת גם דיונים מאוחרים בנושא. בדברי הר"א מזרחי 204 אנו מוצאים, כמדומה לראשונה, את

שכן הקילו הם בנטילת הלולב בשבת לגמרי ביום הראשון. ראה מרגליות, החילוקים וכו' (שם).

201 סימן תקל"ו, מהד"א אפסוביצר, ח"ב, עמ' 221-222, וחזור על כך גם שם בסימן תרפ"ח עמ' 393.
202 אך יש לפקפק אם זו אכן גירסה מקורית בירושלמי, או מספר א"י אחר שהראב"ה (כראשונים אחרים) מכנהו ירושלמי. ר"ל מוסקוביץ, עוד על תקיעת שופר בא"י בראש השנה ושבת, תרביץ, ג"ה (תשמ"ז), עמ' 608-609, זיהו"ע 10 שם. בין כך ובין כך "עדיין נשארת עצם 'בבליותה' של גזירת רבה פתוחה", כדבריו שם.

203 וראה מ"ש רא"ל גינצבורג, שאגת אריה, סימן ק"ז, שלא יכל לקבל את פשוטות דברי התוס' בתירוצם הראשון, וזאת משום שלנגד עיניו היו אותם מקורות שהבינו כי ישנו בתקיעה איסור עצמי, עליו גזרו חכמים מהוץ לחשש ההוצאה, ולכן לדעתו, גם לתירוץ הראשון חייבים אנו לומר שישנו איסור שבות עצמי על תקיעת שופר בשאר ימים טובים. אלא שביו"ט של ר"ה לא גזרו על כך לדעתו, ונימוקו: שאלא"כ לא יוכלו לקיים מצוות תקיעה בשופר. וכיון שלא גזרו בר"ה שחל בחול - לא גזרו גם על ר"ה שחל בשבת, ולכן נצרכנו לגזירה דרבה. וכעין סברא זו, אם כי לא מתוך כוונה להסבירה בדברי התוס', ראה: ר"י סירקיש, ב"ח, אור"ח סימן תקפ"ח ד"ה ושבתי; ר"ה די סילוא, פרי חדש לשו"ע שם. וראה גם רא"א גומבינר, מג"א, שם ס"ק ד', וראה שם ביאורו של ר"ש הלוי במחצית השקל: "...שופר דאיכא שני (= שתי) שבותים, שמא יתקן כלי שיר ושמא יעבירו" וכו', אבל ראה מ"ש ר"מ חביב, יום תרועה, לר"ה כ"ט, ב', ד"ה "תוספות ד"ה רדיית" (דפו' ורשא, תר"ן, עמ' 16): "המעייין פ' כסוי הדם בתוס' יראה דלפי' א' שכתבו התוס' שם תקיעה גופא לא אסירא אפי' מדרבנן, אלא טעמא הוי משום שמא יעבירו" וכו', והשוה גם לדברי התוס' בסוכה נ', ב' ד"ה "ורבנן", ומש"כ ר"י ראזין, צפנת פענח, ורשא, תרס"ג, על הרמב"ם הלכות ר"ה ב', ו'. וראה עוד מ"ש ר"א ממיץ בספר יראים מצוה קי"ז, שתיקנו תקיעות מעומד ומיושב ולא חששו בדבר כיון שתקיעה חכמה ואינה מלאכה, ועל כך ר"ש נתנון, שו"ת שואל ומשיב, מהדורה תליתאה, ח"ב, סימן קנ"ה. וראה עוד מ"ש בענין זה בשאגת אריה סימן ק"ג.

204 ראה פירושו לסמ"ג (דפוס קאפוסט, תקס"ז, דף י', ב' במיספור דפי הפירוש) הלכות שופר. הרא"ם נפטר בטורקיה סמוך לשנת 1525.

הרעיון כי האיסור המוטל על תקיעת השופר ביו"ט הינו גזירה משום שמא יתקן כלי שיר: 205
"אע"ג דמדאוריית' שריא (= תקיעת שופר בשבת) דתנא דבי ר' ישמעאל כל מלאכה
עבודה לא תעשו יצאת תקיע' שופר ורדיית הפת שהיא חכמ' ואינה מלאכה, מכל מקום
אסור שבות דדבריהם איכא, דהוי בכלל לא מספקים ולא מטפחים דפר' משילין, דאסירי
משום גזירה דשמא יתקן כלי שיר, שהוא תקון מנא, אבל לא משום אולודי קלא, דבהדיא
אמר (= אמרו) בשלהי עירובין לא אמרו אלא בקולו של שיר בלבד, אבל משום אולודי
קלא לא".

לאחר מכן נמצאנה אצל ר"א די בוטון. 206 דעה זו השתרשה ברבים מחיבורי האחרונים, עד שאתה
מוצא גם מי ששמה בפי הר"ן. 207
אבל היו שהתנגדו לכך. כך כותב ר"ד הלוי: 208

"...לענ"ד דקול שופר לא ניתן לשיר אלא לתקועי של מצוה" וכו'. 209

לפי דעה זו חזרנו לומר כי אין בתקיעת שופר בשבת איסור עצמי שעליו גזרו חכמים, ולכן מותרת
התקיעה כל שאינה בר"ה שחל בשבת ולצורך מצוה.
ברם, על אף שהט"ז מותקף, כפי שנראה, על דבריו אלו, הרי הוא אינו בודם מלבדו. שכן כבר מצאנו
שורשיה של דעה זו בסידור רש"י, שבתשובה לר' יהודה בר יצחק, בענין תקיעה בשופר ביו"ט קודם
שיתפללו שמונה עשרה, נאמר:

"תקיעת שופר חכמה ואינה מלאכה היא, ואינו אסור לתקוע בשבת אלא דלא לייתי
לטלטולי ברשות הרבים כדי לילך אצל בקי ללמוד... אבל בתקיעה אחת במוצאי יום
הכפורים ליכא למיחש להכי, משום דבחדא תקיעה לא צריך למיזל א[צל] בקי" וכו'. 210

וכן היתה דעת הרשב"ץ, 211 שהוטרד בתחילה מן התקיעות היתירות שתוקעים בר"ה למעלה מן
החויב, אך הגיע לבסוף למסקנה כי מנהג זה לגיטימי הוא, שכן בבבלי ר"ה ל', א', נאמר "כי הוה מסיים
שליחא דציבורא תקיעתא ביבנה לא שמע איניש קול אוניה מקל תקועיא" וכו', ומכאן "שאינ לחוש לשבות
דתקיעה ביום ר"ה לתקוע תקיעה שאינה צריכה, שהרי החכמים שהיו מרבים לתקיעות ולא חשו כלל

205 א) על גזירה זו ראה גם מ"ש בעמ' 15 הע' 74.

ב) הרעיון עצמו נשאב כנראה מהצעת התוס' בסוכה נ', ב' ד"ה "ורבנן", שדחו אותו ואמרו כי אין שופר כלי נגינה שיש בו
חשש תיקון כלי, והסבירו כי גזרו על תקיעות מילוי המים אגב הגזירה שנגזרה על כל כלי הנגינה המרובים שהיו בשמחת
בית השואבה: חלילים, כנורות, מצלתיים ונבלים, שבהם אכן קיים חשש שמא יתקן. וראה ר"י ראזין, צפנת פענח (הג"ל
בהע' 203).

206 לחם משנה על הרמב"ם, הלכות ר"ה, ב', ו'. וכן ר"מ חביב, יום תרועה, שם.

207 ראה ר"ש נתנזון, שו"ת שואל ומשיב, מהדורה תליתאה, ח"ב, סימן קנ"ה, ור"ן לר"ה ל"ג, א' (דפר' וילנא דף ט', ב') ד"ה
"וכתב דינו אפרים", שאינו אומר אלא שפרט לגזירה דרבה יש גם "איסור שבות" בתקיעה בשופר להתלמד.

208 ט"ז, או"ח, תקפ"ח, ס"ק ה'.

209 וכן היא דעת ר"י נונים, שער המלך על הרמב"ם, הלכות ר"ה ב', ו'.

210 סדור רש"י, מהד' ש' בובר, ערך ר"י פריימן, (דפר' צילום תשמ"ב), סימן ר"ז עמ' 95. וראה כן גם בתשובות רש"י, מהד'
אלפנבין, ניו יורק, תש"ג, סימן שנ"ד, עמ' 354, ובהערה שם.

211 חידושי הרשב"ץ, ליוורנו, תק"ה, כ"ז, ד', ד"ה הילכך.

הטענה העיקרית שהועלתה כנגד דעות אלו (הט"ז) היתה מן השימוש בהגדרת "שבות", שעושה רב יוסף בבבלי שבת קי"ד, ב', כלפי איסור התקיעה בשופר. וכך מגיע ר"י אשכנזי בשו"ת חכם צבי²¹³ למסקנה כי:

"נעלם מעיני הרב ז"ל (= הט"ז) תלמוד ערוך סוף פרק ואלו קשרים דף קי"ד דאמר 'ושבות קרובה מי התירו, והתניא י"ט שחל להיות בע"ש תוקעין ולא מבדילין, מוצאי שבת מבדילין ולא תוקעין, ואמאי לתקע כי היכי דלידעי דשרי בשחיטה לאלתר, אלא מחוורתא כדרב יוסף', והתם ע"כ פירושו שיתקע בלילה ממש, להודיע שהוא לילה ממש, ושמות' לשחוט תכף, וכמו שכתבו שם התוספות בד"ה ליתקע ובד"ה אמאי, הרי מבואר דביו"ט נמי איכא איסור שבות תקיעת שופר. ובפרק כיסוי הדם (= חולין) דף פ"ד ע"ב בד"ה תקיעת שופר בגבולין תוכיח כתבו התוספות וספקה דוחה י"ט אע"ג דאיכא איסורא דרבנן בתקיעת שופר, שהיא חכמה ואינה מלאכה ונדחה איסור זה מספק, הרי בהדיא דביו"ט של ר"ה נמי איכא איסור בתקיעת שופר בחנם"²¹⁴.

כנראה מחמת קושי זה הגדיר המהרש"א²¹⁵ את רדיית הפת ותקיעת שופר (שעליהן, כפי שראינו נאמר במפורש בבבלייתא הבלית שחכמה הם ואינם מלאכה) שאכן **מלאכה הם**, אך איסור מלאכה זה הוא **מדרבנן**.

כאן לראשונה אנו פוגשים מונח חדש לגמרי: "מלאכה מדרבנן". כלומר, איסור מדרבנן שאינו גזירה משום אחת מן המלאכות אלא איסור נפרד, שרבנן ראו לאסרו מאיזה טעם, אך קראוהו "מלאכה", ביוצרים עי"ז מערכת "מלאכות" מקבילה למערכת המלאכות שמדאוריתא. דברי המהרש"א נתקבלו על ידי אחרונים אחרים שהרחיבם בהסבריהם. וכך למשל כותב הר"ב תאומים:²¹⁶

"והנה לדעת הפוסקים דשופר אינו נקרא כלי שיר, ולא הוי בכלל איסור השמעת קול בכלי זמר משום שמא יתקן, ע"כ כוונת הרמב"ם במ"ש 'אע"פ שהוא שבות' כוונתו על שבות דמלאכה²¹⁷ ואף שמדאוריתא אינו בכלל מלאכה, מ"מ כיון שבאה ע"י מעשה

212 וראה גם ר' בנימין זאב בן מתתיהו, ספר בנימין זאב, וינציאה, רצ"ט, ח"ב (מהד' צילום שהוציא ר"מ בנייהו, ירושלים, תשמ"ט), סימן רל"ג, שאינו יודע טעם אחר לאיסור התקיעה בשבת פרט לגזירה דרבה.

213 למברג, תר"ס, בסימן ל"ה.

214 אך ראה עוד על כך בשו"ת שואל ומשיב שם; חמד משה לר' גדליה משה בן צבי הירש, פיורדא, תקכ"ט, על השו"ע שם באות ג'; ר"מ לב, מר דרור, סיגעט, תרס"ט, ס', א' - ס', ב'. וראה עוד: ר"ע גלזנר, דור זורים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' קס"ו-קס"ז; רנ"ה בוימל, שו"ת אמרי שפר, ירושלים, תשכ"ג, סימן י"ח, עמ' נ"ד-נ"ה.

215 לר"ה כ"ט, ב', ד"ה "בד"ה רדיית הפת". דברי המהרש"א מוסבים על דברי התוס' שם ד"ה רדיית הפת, אבל עקרון השאלה דומה לבעיה שנזכרה אצל הט"ז. עיין שם.

216 ברון טעם, ורשא, תרס"ו, בדין עשה דוחה לא תעשה, עמ' 53-54.

217 דבריו מוסבים על ניסוחיו של הרמב"ם המכנה בהלכות ר"ה ב', ו' את איסור התקיעה בשבת בשופר "שבות" על פי הבבלי שם. אך אין הרמב"ם הראשון המכנה איסור זה שבות, ומקורו מדברי רב יוסף שם.

עשוהו חכמים כמלאכה, וזה הוא השבות בכל תקיעת שופר של רשות... שאינו אלא

שבות מצד עצמו, שאף מעשה חכמה אסרו חכמים²¹⁸.

אותה ברייתא בבבלי שאמרה כי תקיעת שופר "חכמה היא ואינה מלאכה" מתפרשת לאחרונה: ואינה מלאכה מן התורה, אבל מלאכה היא מדרבנן. ובסיכום: בענין איסור תקיעת שופר בשבת ויו"ט ישנם מקורות חלוקים. יש המתירים מכל וכל, ויש האוסרים, שנראה מדבריהם כי מדובר באיסור תורה. בבבלי מכונה איסור זה איסור שבות בפי רב יוסף. יש להניח כי הכינוי שבות שבפיו פירושו הוא כבתלמוד הבבלי בכל מקום: איסור דרבנן.

רדיית הפת

ממקורות תנאיים מסויימים נראה כי לא היה מוטלת כל הגבלה שהיא על רדיית הפת בשבת.

כך נראה מפשטות המשנה בשבת א', י':

"אין נותנין את הפת לתנור עם חשכה ולא את החררה על גבי הגחלים, אלא כדי שיקרמו

פניה מבעוד יום".

מניסוח זה ברור, שאם קרמו פניה של הפת²¹⁹ מותר לתיתה לכתחילה לתוך התנור עם חשכה לצורך

השבת, ומובן מאליו שגם ירדוה בשבת.

ואפשר שגם מן הברייתא בבבלי שבת ל"ה, ב' משתקפת הלכה זאת:

"ת"ר שש תקיעות תוקעין ערב שבת, ראשונה... שניה... שלישית... ר' יהודה הנשיא אומר

שלישית לחלוץ תפילין, ושוהה כדי צליית דג קטן או כדי להדביק פת בתנור ותוקע

ומריע ותוקע ושובת" וכו'.

מן הסתם, לו היתה פעולה זאת של הדבקת הפת לפני שבת פעולה הגוררת איסור בשבת, לא היתה

הברייתא נוקטת דוקא אותה.²²⁰ וכן יש לצרף לכך את הברייתא דתנא דבי ישמעאל דלעיל, האומרת

שרדיית הפת חכמה היא ואינה מלאכה.

218 וראה ר"י ראזין, צפנת פענח על הרמב"ם, שבת, כ"א, ד': "... שיש מלאכה שהוא משום שבות... אך יש עליו שם מלאכה דרבנן אסמכוה על מלאכה דאורייתא... והוא הדין כאן גבי שבת, כגון רדיית הפת ותקיעת שופר דהוה חכמה ולא מלאכה, ר"ל דאף דאסורה בשבת מ"מ אין איסורה משום מלאכת שבת... אך זר"ל שיש שם מלאכה עליו מדרבנן" וכו'. אבל ראה גם ר"א טיקטין, פתח הבית, על ר"ה (דבר בעתו) כ"ט, ב', על דברי התוס' שם, שכתב: "יראה קצת שסוברים דבלא טעם שמא יעבירו ובלא שמא יתקן כלי שיר הוי איסור דרבנן".

219 על השאלה לאיזה צד מצידי הפת מכוונת הלכה זאת התנהל בין הפרשנים והפוסקים ויכוח סוער. ראה הדיון בבבלי שם כ', א', רש"י תוס' ור"ן על הרי"ף על אתר; רמב"ם, שבת, ג', י"ח, ומ"מ, כס"מ ומעשה רוקח שם; סמ"ג, ל"ת ס"ה; ספר התרומה סימן רכ"ד; טור, אור"ח, רנ"ד, דרישה, חיזושי הגהות על הטור וב"י שם; שו"ע שם, סעיף ה', ט"ז ס"ק ב', מג"א, ס"ק ט"ו, ביאור הגר"א ס"ק י"ח - כ', נהר שלום לר"ש וינטורה, אמסטורדם, תקל"א, שם, אות ב' ורי"מ הכהן ב"משנה ברורה" שם ס"ק כ"ו; וראה גם תוס' ר"ע איגר על המשנה שם.

220 שתי ראיות אלו הביאן הרמב"ן במלחמת ה' בתחילת פרק ראשון של מסכת שבת, דף א', ב' מדפי הרי"ף דפו' וילנא. וראה ע"כ להלן.

מאיך גיסא, שאין הרדיה פעולה מותרת לגמרי כדרכה בשבת, אנו למדים מן התוספתא בשבת י"ג,
(י"ד), ח' העוסקת בדיני הצלה:

"השכיח²²¹ פת בתנור וקדש עליו היום מצילין הימנו מזון שלש סעודות, ואו' לאחרים
בוואו והצילו לכם... הוודה רודה בסכין, אבל לא במרדה".

בבבלי שבת קי"ז, ב' מובאת ברייתא זאת, ומקשים עליה מדברי תנא דבי ישמעאל דלעיל, הלא רדיה
אין בה שום צד איסור, שכן חכמה היא ואינה מלאכה? ומשיבים: "כמה דאפשר לשנויי משנינן"²²².
והסבר זה קשה הוא, שכן אין ברור: אם רדיית הפת בשבת איסור היא, מדוע נתירה בכלל, ואם חכמה
היא, ואין בפעולה זאת איסור, מדוע יש לשנות בעשייתה, וכי נאמר לגבי כל פעולה שמותרת בשבת כי יש
לשנות בעשייתה כיון ש"כמה דאפשר לשנויי משנינן"?
בבבלי שם ג', ב' שואל רב ביבי בר אבוי:

"הדביק פת בתנור התיירו לו לרדותה קודם שיבא לידי חיוב חטאת, או לא התיירו?"

משאלתו ניכר כי רדיית הפת לדידו היא איסור גמור, עד שבא לשאול אם איסור זה הוא שימנע מאדם,
שרוצה שלא להתחייב חטאת על אפיית הפת בשבת, לרדותה. אבל תימה, הלא התיירה התוספתא והיא
הברייתא שהובאה בדף קי"ז שם את הרדייה לפחות ע"י סכין, ואם כן מה היתה בעיית רב ביבי בר אבוי?
רש"י שם (בד"ה "הדביק פת") רק קובע בפשטות כי "רדיית הפת שבות היא, שהיא חכמה ואינה
מלאכה".

וכוונתו ברורה: שבות = איסור דרבנן. ויש לפרש "חכמה" כאיסור מדרבנן, כנגד פשטותה של
האימרה מן התנא דבי ישמעאל.²²³

נסכם: כפי שראינו בענין תקיעת שופר, כך גם לענין רדיית הפת, המקורות השונים אינם מתיישרים
בקלות זה עם זה. נראה שגם לגבי רדיית הפת היתה מסורת שהתירה פעולה זאת לגמרי (= תנא דבי
ישמעאל), ולעומתה מסורת שאסרה זאת לגמרי (= כמוכח מדברי רב ביבי בר אבוי). דרך שלישית הוצעה
בתוספתא: פעולת הרדייה מותרת בשינוי = בסכין.

אבל בכך לא נסתיים הענין. המקורות הסותרים הללו שימשו רקע לויכוח סבוך שניטש בין הראשונים
בשאלה אם ישנו איסור על רדיית הפת ולאילו קטגוריה הלכתית יש לשייכו.

221 ברוב כתיה"י: "השוכח".

222 במקור מופיע מטבע זה לראשונה בדור הרביעי, בדברי רבא בר רב חנין (או: חנון) לענין יו"ט. כך שם, קמ"ח, א': "...א"ל רבא
בר רב חנון לאביי מכדי אמרו רבנן כל מילי דיו"ט כמה דאפשר לשנויי משנינן" וכו'. ובביצה ל', א', כנראה הסוגיה כולה
מועברת משבת שם (ראה ר"ן לביצה שם: "והך סוגיא מיחלפא בסוגיין דשבת בפרק השואל" וכו' וראה ר"ן עמינת, עריכת
מסכתות ביצה וכו', ת"א, תשמ"ו, עמ' 118).

לענין שבת מופיע ביטוי זה לראשונה, כפי הנראה, בפי רב אשי (שבת, קכ"ח, ב'. אבל ספק אצלי אם המשפט כולו מדברי
רב אשי או שעלינו לומר בו פלגין דיבורא, והסיפא פירוש היא לדברי רב אשי, עיי"ש, ולענין זה באופן כללי ראה ש"י
פרידמן, פרק האשה רבה בבבלי, עמ' 12 הע' 18).

223 התוס' שם בד"ה "התיירו" נהרוז שלא להוציא אימרה זאת מפשוטה, אך הסבירו שהיא מדברת רק במישור דאורייתא, ובזה
אומרת שאין איסור תורה על רדיית הפת, ותו לא.

הרי"ף²²⁴ שאל את השאלה שהצגנו לעיל:

"ואמאי (= התקשה רב ביבי בר אביי בשאלתו הנ"ל), והא לאו מלאכה קא עביד?"

ועל כך הוא כותב:

"ופריקו בה כמה פירוקי דלא דייקי גבן, ומשום הכי לא כתבינן להו, אבל אנן הכי מסתברא לן בפירוקא דהאי קושיא, אע"ג דרדיית הפת בתנור חכמה היא ואינה מלאכה - לא שרו לן רבנן אלא היכא דשכח פת בתנור וקדש עליו היום דמציל ממנה שלש סעודות לשבת, משום כבוד השבת, ואפילו הכי בעי לשנויי, כדקתני להלן (= קי"ז, ב') ולא ירדה במרדה אלא בסכין. אבל רדייה שלא לסעודת שבת לא שריוה רבנן אפי' ע"י שינוי.²²⁵ ורדייה דהכא (= בבעיית רב ביבי בר אביי) לאו לסעודת שבת היא, דהא לא חזיא לאכילה, ומשו"ה (= ומשום הכי) לא שרו ליה רבנן אלא משום שלא יבא לידי איסור סקילה".

מדברי הרי"ף אפשר להסיק כי, לדעתו, כדי ליישב את המקורות עלינו להניח כי רדיית הפת אמנם אינה אסורה מדאורייתא, והיא "חכמה" בלבד, אך מדרבנן נאסרה (= "לא שרו לן רבנן..."). ומשום כך מצינו בתוספתא הנ"ל הגבלות: רדייתה - כפי שמפרש הרי"ף - מותרת רק לצורך ג' סעודות שבת, וכן הותרה רדייה זאת רק בשינוי. והוא שנתקשה בה רב ביבי בר אביי: כיון שאיסור זה מדרבנן הוא, האם ידחה, כדי למנוע חיוב חטאת ואיסור תורה, או לאו.

כנגד הרי"ף יצא בהתקפה חריפה הר"ז הלוי במאור הקטן שם:

"אבל מה שכתב הרי"ף דמקשו רבנן בהא מילתא מכדי רדיית הפת חכמה היא ואינה מלאכה מאי טעמא לא שריוה רבנן, והא לאו מלאכה היא כו' אין לקושיא הזאת לא טעם ולא ריח, שאילו היתה מלאכה היאך היו דוחים מלאכה מפני מלאכה? אלא ודאי מפני שאינה מלאכה אלא חכמה הוצרכו להתירה, ולא היה דבר זה כדאי לו (= לרי"ף) לכתבו".

כפי הנראה, כל כך ברור לו, לרז"ה, ש"חכמה היא" פירושו: מוטל עליה איסור דרבנן, עד שאינו מבין על מה המהומה.

אבל הרמב"ן ב"מלחמת ה" שם לוחם את מלחמת הרי"ף, ומשיב לו:

"אמר הכותב יש בה (= בשאלת הראשונים שברי"ף) טעם כעיקר. וכך הוקשה להם לראשונים למה אמרו (= לשון בעיית רב ביבי ב"א שם =) 'כדי שלא יבא לידי איסור סקילה', דאלמא אי לאו הכי לעולם אסירא מדרבנן, ואע"פ כן לא התירו לרדותה אלא לו בלבד, אבל אחרים אסורין, לפי שאין אומרים לו לאדם עמוד וחטוא בשביל שיזכה חברך (= כמוזכר בסוגיה שם ד', א' בשם רב ששת), והלא התירוה פרק כל כתבי הקדש

224 בתחילת פרק ראשון של מסכת שבת, דף א', ב' מדפי הרי"ף דפו' וילנא.
225 יש שלא גרסו את התיבות "אפי' ע"י שינוי". ראה הנהגות מאלפס ישן שם.

(= קי"ז, ב') בין לו בין לאחרים ובלבד בסכין, והקשו בה (= בגמ' שם, על התוספתא המתירה לרדות רק בסכין) מדתנא דבי שמואל²²⁶, ופריקו בה 'כמה דאפשר לשנויי משנינן'. הא משמע שאפילו איסור שבות לא גזרו, אלא שהצריכו לשנות, וכאן (= בבעיית רב ביבי ב"א) יתירו מיהת בשנוי? ועוד שהיה נראה שאין השינוי הוה (= הזה?) אלא מפני שממעטין הצלה כדרכה כמה דאפשר, וכן נמי משמע שאפילו יותר ממזון ג' סעודות מותר לרדות, ואפילו אוכל שרדייתו שלא לצורך, ולא אמרו שלש סעודות אלא בבא להציל, שאין מצילין מפני הדליקה אלא מזון שלש סעודות, והכל מפני שאדם בהול על ממונו, ואי שרית ליה אתי לכבווי כדאיתא התם²²⁷.

יש מקום לשאלת הראשונים שברי"ף לדעת הרמב"ן, מכיון שמן הסוגיה בדף קי"ז, ב', לא נראה שישנו אפילו איסור שבות על רדיית הפת, וההגבלה היחידה שהוטלה על פעולה זאת שם (= בסכין דוקא) אינה מצד איסור הפעולה בשבת, אלא הגבלה הקשורה לדיני הצלה, שבהם הגבילו חכמים אף פעולות מותרות לגמרי.

והוא מוסיף מדיליה לחיזוק קשיי הראשונים שברי"ף, ומצרף שתי ראיות אחרות משלו להיתר הרדייה בשבת, שהבאנום לעיל. כל הראיות המצטברות הללו היו צריכות להובילנו למסקנה כי אין מוטל שום איסור, גם לא מדרבנן, על רדיית הפת. אלא שלדעת הרמב"ן, ובדומה למה שהסברנו לעיל, פשטות דברי הרי"ף במסקנתו היא, שאכן רדיית הפת שבות היא, ולזאת מכוונת אותו בהכרח בעיית רב ביבי בר אביי:

"זפריק לה רבינו הגדול ז"ל (= הרי"ף) דלעולם משום שבות יש בו, ולא התירו בין בבא להציל בין בעלמא אלא בשינוי, ולכבוד השבת, שלא גזרו בשבות כלאחר יד לצורך השבת. וכאן (= בבעיית רב ביבי ב"א) התירו אפילו הדביק בשבת, שאינו ראוי לאכילה, אפילו במרדה כדרכו, שלא יהא מחזר אחר סכין ונמצא מתחייב" וכו'.

שאלת הקדמונים שהובאה ברי"ף היתה, איפוא, על סתירה בין המקורות המתירים לכאורה לגמרי את רדיית הפת לבין בעיית רב ביבי ב"א. ותשובת הרי"ף, לפי זה, היא, שאכן, איסור שבות ישנו ברדיית הפת, ואיסור זה הותר:

(א) לצורך סעודת השבת רק בשינוי (= ע"י סכין).

(ב) שלא לצורך סעודת השבת - (= לאותו צד בבעיית רב ביבי ב"א, שיש להתיר רדייה זאת) מן החשש שיבוא האופה בשבת לידי איסור תורה הקילו חכמים שירדה הפת אפילו כדרכו.

והברייתא דתנא דבי ישמעאל, שהוציאה את הרדייה מגדר מלאכה - מסתבר לפי זה - לא דיברה אלא במישור החיובים שמן התורה.

אבל הר"ן שם יוצא כנגד דברי הרמב"ן. דבריו בענין זה חשובים מאוד, והועתקו אחר כך ע"י פוסקים ופרשנים רבים, עד שנתעלם לרוב גם מקור הדברים, ונשתכחה העובדה שדבריו מהוים במקורם חידוש

²²⁶ גרס "שמואל" ולא "ישמעאל". וראה לעיל הע' 187. זו גם נוסחת הר"ן, ראה להלן.

²²⁷ בבלי, שבת, קי"ז, ב'.

בעל חשיבות רבה. הנקודה המרכזית בערעורו על דברי הרמב"ן, היא אי הסכמתו לכך שהברייתא דתנא דבי ישמעאל, המכנה את רדיית הפת "חכמה" שאינה מלאכה, עוסקת רק באיסורים שבמישור דאורייתא, כשמדרבנן, לעומת זאת, היא סבורה לאסור את רדיית הפת, ומחשיבתו לאיסור מן הקטגוריה של איסורי השבות:

"ולפי שאיני מסכים בכל מה שכתב הוא ז"ל (= הרמב"ן) איני כותב דבריו, שלא להאריך, ואכתוב דעתי שהוא מקצת כדבריו. הנך רבנן (= אותם קדמונים, שמנקודת המוצא של שאלתם יצא הרי"ף) הכי פרכי: ודאי רדיית הפת ותקיעת שופר לאו שבות ניהו, ותנא דבי שמואל²²⁸ דאמר כל מלאכת עבודה לא תעשו יצתה תקיעת שופר ורדיית שהיא חכמה ואינה מלאכה לאו לאפוקינהו ממלאכה דאורייתא קאמר, דהא לא איצטריכא ליה, דכולהו מלאכות ממשכן ילפינן להו, ורדיית הפת לא הוית במשכן, וכדאמרין בפרק כלל גדול 'שבק תנא דידן בשול סממנים דהואי במשכן ונקיט אופה'²²⁹ בתמיה, אלמא דרדיית הפת לא הוית במשכן. ותקיעת שופר נמי לא אשכחן לה במשכן. ולמפטר מאי דלא הוי במשכן לא צריך מיעוטא, אדרבא לחיובי צריכין דתהוי במשכן".

אין שום טעם, לדעתו, בהסברת הברייתא דתנא דבי ישמעאל כעוסקת במישור איסורי תורה, וכמי שבאה לומר כי אין רדיית הפת נמנית בין המלאכות. וכי מדוע נבוא לחשוב כי רדיית הפת מלאכה היא אם לא היתה כלל במשכן?²³⁰ לכן טוען הר"ן:

"אלא ודאי תנא דבי שמואל הכי קאמר, כיון שהכתוב אמר כל מלאכת עבודה,²³¹ דמשמע מלאכה גמורה, אף חכמים בשבותין שלהם לא אסרו מה שהוא חכמה ואינה מלאכה, דאי לא תימה הכי מאי קא מקשינן להלן בפרק כל כתבי (= ק"ז, ב') אברייתא דקתני דשכח פת בתנור מציל מזון שלש סעודות, וכשהוא רודה לא ירדה במרדה אלא בסכין, דפרכינן עלה מדתני דבי שמואל, נימא נהי דאיסורא דאורייתא ליכא - שבות דרבנן מיהא איכא, והתם נמי לא משנינן הכי (= כפי שהבין הרמב"ן, שלמסקנה התנא דבי ישמעאל סבור כי הרדייה איסור שבות), אלא דאמרין 'כל מה דאפשר לשנויי משנינן', ובודאי שזה הלשון מוכיח מתוכו דרדיית הפת לאו שבות גמור הוא. ועוד דמשמע מיניה נמי דאם אפשר לשנויי בסכין משנינן ואי לא עבדינן במרדה" וכו'.

228 כדלעיל הע' 187.

229 = שבת ע"ד, ב'. לפנינו בשינויי כתיב לא משמעותיים.

230 על הקשר בין המלאכות לפעולות שהיו במשכן ראה (לפי שעה): רי"ד גילת, על ל"ט אבות מלאכות שבת, תרביץ כ"ט (תש"ך), עמ' 228 הע' 19; ר"י גנק, מחלוקת התלמודים בתפקיד הלימוד מהמשכן בהגדרת מלאכת שבת, עלון שבות, גליון 132, ניסן תשנ"א, עמ' 35-65, וכן שם גליון 133 סיון תשנ"א, עמ' 56-84. על הקשר בין שבת למשכן כבר במקרא עצמו ראה מ' בובר, DIE SCHRIFT UND IHRE VERDEUTSCHUNG 1936, PP. 39, FF, וראה דבריו של מ"ד קאסטו בפירושו לשמות פרקים ל"ט-מ', והנמקת הענין אצל מ' ויינפלד, 'תרביץ ל"ז (תשכ"ח), עמ' 109 ואילך, והג"ל, בית מקרא, שנה כ"ב (ס"ט), טבת-אדר תשל"ז, עמ' 188-193, וראה מ"ש בעמ' 166 הע' 276.

231 על הגירסה בענין הפסוק ראה הע' 187 לעיל.

ברור איפוא, לדעת הר"ן, כי אין רדיית הפת (כפי שאין התקיעה בשופר) איסור שבות. מה אם כן תהיה לפי דעתו הסיבה לכך שצריך, לפי הנאמר בסוגיה דלעיל, לבצע את פעולת הרדייה בשינוי? וכיצד נסביר את בעיית רב ביבי ב"א לאור טענה זאת, וכפי שהוא שואל בהמשך דבריו "וכיון שכן, מאי קאמרינן 'הכא קודם שיבא לידי איסור סקילה' דהא רדייה לאו שבות היא?"

על כך הוא משיב, בהכניסו לדיון זה מונח שהוא בבחינת פנים חדשות בסוגיה זאת:

"אלא עובדין דחול היא (= הרדייה, וכמובן גם התקיעה בשופר), (= ובעובדין דחול ראוי לומר =) אי אפשר לשנויי משנינן, ואי לא אפשר עביד ליה כדבעי".

ביאור דבריו: קושיית הקדמונים שהביא הר"ן נגעה לסתירה שבין הברייתא דתנא דבי ישמעאל, שהם הבינוה כמי שמתייחסת אל הרדייה כפעולה שאינה נחשבת אפילו כאיסור דרבנן (= שבות), אלא דרגתה פחותה יותר, "עובדין דחול", (שבזה אנו אומרים רק כי לכתחילה יש לעשותה בשבת בשינוי מדרכו בחול), ובין בעיית רב ביבי ב"א, שמשם משתמע היה כי הרדייה איסור שבות גמור הוא (שאם לא כן מדוע לא יאמרו לו, לחוטא, שירדה הפת בשינוי).

ומכאן בא הר"ן להסביר בדרך אחרת מזו של הרמב"ן את תשובת הר"ן:

"ופריק לה הריא"ף ז"ל דנהי דודאי הכי הוא, דרדיי' הפת ותקיעת שופר לאו שבות נינהו, מיהו לעובדין דחול (לא)²³² דמו, ולא שרינן אלא לכבוד שבת כי התם, א"נ (= אי נמי) כדי שלא יבא לאיסור סקילה כי הכא, והתם²³³ א"א (= אי אפשר) לשינויי משנינן, ואי לא אפשר רודה במרדה. וכי אמרי' נמי דכי אפשר לשינויי משנינן ה"מ (= הני מילי) היכא שנאפה באיסור, דהתם בשכח הפת בתנור עסקינן, שהשהו שם באיסור, מפני שלא עמד (= עמדה, הפת) שם כ"כ (= כל כך) מבעוד יום שיקרמו פניה, הא אילו עמד (= עמדה) שם כל כך [נראה] דשרי. כדתנן להלן בפרקין (= שם, י"ט, ב') אין נותנין את הפת לתנור עם השיכה וכו' אלא כדי שיקרמו פניה, הא כדי שיקרמו פניה נותנין, בכי האי גוונא כיון דלא עבד איסורא (= רדיית הפת אין בה איסור) וצורך שבת הוא, רודה כדרכו. דלא אשכחן דנבעי שינוי אלא בשכח פת בתנור דעבד איסורא".

רדיית הפת לפי דעת הר"ן, וכפי שנראית לו דעת הר"ן, אין בה איסור, לא איסור תורה ולא איסור מדרבנן. אך כאשר הונחה הפת בתנור מבעוד יום מבלי לשמור על כללי ההיתר שקבעו חכמים (= שיקרמו פניה מבעוד יום), הרי אז רדייתה אמנם אינה איסור שבות מדרבנן, אך מוגדרת היא כ"עובדין דחול", קטגוריה מיוחדת של פעולות, אשר ההוראות בנוגע לעשייתן בשבת הן פשוטות בתכלית: "אי אפשר לשינויי משנינן", ואם אי אפשר תיעשנה כדרכן.

גם בעיית רב ביבי ב"א עוסקת במקרה שהפת הונחה בתנור באיסור, וממילא ההנחיות בנוגע לרדיית פת זו תהיינה דומות להנחיות שנוהגות במקרה של הנחת פת שלא קרמו פניה בתנור מבעוד יום. כלומר,

232 תיבה זו "לא" היא טעות סופר ברורה, וגם בדפו' הוקפה בסוגריים עגולות.

233 וי"ג: "הכא", ראה הגהות מאלפס ישן שם.

יהיה על הרודה לרדותה בשינוי, כפי שנהוג במקרים של קטגורית "עובדין דחול".

בעיית רב ביבי ב"א, כפי שמבינה הר"ן היא כזאת: רדיית הפת אמנם אינה נחשבת כלל לאיסור, והותרה כדרכה כאשר הונחה הפת בתנור לפי הכללים שנקבעו, וגם אם לא הונחה לפי כללים אלו הותרה הרדייה בשינוי לצורך סעודות היום. אך מה נעשה לה לרדייתו של אותו חוטא (= רדיית הבצק שלא נאפה), שאינה אפילו רדייה לצורך היום, האם נתירנה או לא?²³⁴

בסיכום: לדעת הר"ן, כל הפעולות האסורות משום שייכותן לקטגוריה של איסורי "עובדין דחול" אינן קרויות פעולות של איסור בשבת, אף לא מדרבנן. פעולות אלו נחשבות כפעולות מותרות, וזאת בתנאי שיש בהן צורך היום.²³⁵ אלא שכאשר הופרו הכללים שקבעו חכמים להתירן מתוספת כאן הוראה אחרת: העושה אותן, מוזהר לעשותן לכתחילה בשינוי, ואם אי אפשר לו - הותרו פעולות אלו אפילו בלא שינוי. כך יהיה דינם של תקיעת השופר בשבת, שאינה איסור שבות,²³⁶ ושל רדיית הפת. וזאת שלא כדעת הרמב"ן, הסבור כי רדיית הפת אפילו כשהונחה בתנור כדין, מבעוד יום, איסור שבות היא, והותרה רק בשינוי.

חשוב יהיה להדגיש כאן: דברים אלו שכתב הר"ן כנגד הרמב"ן מהוים ניסוח ראשון בכל הספרות הרבנית, המגדיר במדויק מה הוא הקו המפריד בין הקטגוריה של איסורי השבות לקטגוריה של "עובדין דחול". דברים אלו שימשו אחרונים רבים, אשר באו בפסקיהם להתיר או לאסור כדרכן פעולות בשבת או יו"ט מחמת שייכותן לקטגוריה של "עובדין דחול".

גורם מאיץ וחשוב שסייע להתקבלותה של חלוקה זאת בהלכה המאוחרת היתה העובדה שהר"י קארו בשולחן ערוך²³⁷ הכריע כר"ן, ודחה על ידי זה מן ההלכה את דעת הרמב"ן:²³⁸

234 והיו שקישרו זאת לשאלת היתר טלטול הבצק המוקצה. הקדום שבהם: הראב"ן (ר' אליעזר בן נתן), ספר אבן העזר (הוא ספר ראב"ן), ניו יורק, תשי"ח (פראג, ש"ע), סימן שמי"ז, דף קמ"ז ע"ב. וראה כמו כן: ר"א שפירא, אליה רבה, סימן רנ"ד, ס"ק י"ז; ר"ד מייזליש, תוספת שבת, פרנקפורט, תקכ"ז, לשו"ע שם, ס"ק כ"ט; ר"ד אורטינברג, תהלה לדוד, רנ"ד, אות ה'; יד יוסף על הלכות שבת ועירובין, יוסף יחפא רונגבורג, פרסבורג, תרכ"ג (ברביד הזהב' שם אות ו'); משנה ברורה לרי"מ הכהן, שם, ס"ק מ'. וראה הע' המהזיר לתוספת שבת מהד"ר א"א אקשטיין, ברקלין, תשנ"א, עמ' צ"ט, בביאוריו ס"ק ו'.
235 שכן כאשר אין בהן צורך היום אסורות הן לגמרי, אך בכך אין כל חידוש, שהרי כל פעולה של הכנה משבת לחול אסורה. כך מוסברת בעיית רב ביבי ב"א, וכך מסביר הר"ן בהמשך מדוע אסורה התקיעה בשופר כאשר אין בה צורך כלל. ראה ההע' הבאה.

236 ומשום כך, מסביר הר"ן, "מתעסקין עם התינוקות כדי שילמדו ואפילו בשבת, ואי הוו שבות גמור לא שרינן ליה במקום מצוה, דבשופר גופיה אמרינן (ראה לעיל הע' 185) כל שהוא צורך היום מותר כדרכו, וכל שאין בו צורך היום אסור אפילו בשינוי". לדעת הר"ן אכן מוסברת העובדה שתקיעת שופר נאסרה מחד במקורות מסויימים (= שלא לצורך היום), והותרה מאידך במקורות אחרים (= לצורך), אבל דבריו מעיקרם תמוהים, שכן רב יוסף מכנה בשבת קיד, ב' במפורש את תקיעת השופר איסור "שבות". מקור זה הינו מתאים לקביעת הרמב"ן הנ"ל, וכן לדברי הרמב"ם, שופר, ב', ו', המגדיר את איסור התקיעה בשבת כאיסור שבות. והתמיהה גדלה יותר כשאנו רואים כאן את הר"ן כשהוא מעיר, שדעת הרמב"ם כדעתו (= "וכן נראה לי מדברי הר"ם במז"ל בפ"ג מהלכות שבת", וראה מ"ש בעמ' 101-102), ושלא כדעת הרמב"ן.

ושמא סבר הר"ן כי לעיתים מכונים איסורי "עובדין דחול" איסורי "שבות", על אף שאינם - כלשונו - "שבות גמור". אך זחוק הוא, שהרי הבאנו לעיל את דבריו בהם אומר הוא במפורש "ודאי רדיית הפת תקיעת שופר לאו שבות נינהו".

237 אר"ח, רנ"ד, ה'.

238 וראה רמ"ן המובא בכס"מ על הרמב"ם שבת, ג', י"ח. תופעה זאת מעניינת משום שהשו"ע מכריע כך כנגד רוב דעות. וראה גם אליה רבא, שם, ס"ק י"ד, שאכן בא לחלוק על השו"ע מסיבה זו, וראה רי"מ הכהן בשער הציון שם ס"ק ל"ה.

"אין נותנין סמוך לחשכה פת לתנור אלא כדי שיקרמו פניה המדובקים בתנור... ואם נתן אותם... ולא קרמו פניהם - אם במזיד אסור... ואם בשוגג ואין לו מה יאכל מותר לו לרדות ממנה מזון שלש סעודות... וכשהוא רודה לא ירדה במרדה אלא בסכין שלא יעשה כדרך שעושה בחול. ואם א"א (= אי אפשר) לרדות בשינוי ירדה במרדה.²³⁹ ואם נתנה בכדי שיקרמו פניה - כיון דלא עבד איסורא... רודה כדרכו וכו'.

ועוד הוסיף הר"י קארו (שם בסעיף ז):

"בתנורים שלנו שאין בהם רדייה מותר להוציא יותר מג' סעודות בסכין או בשום דבר שיתחוב בו. ומכל מקום לא יוציא ברחת משום דמחזי כעובדין דחול".²⁴⁰

ודרך הילוכנו בלשונו של הר"י קארו גם ראינו כי הלשון "שלא יעשה כדרך שעושה בחול" היא אצלו ציון לקטגוריה של "עובדין דחול". עובדה זאת תחזירנו לדיון בדברי הר"ן ששימשו לשו"ע מקור, ונשאל כעת: מה היו מקורותיו של הר"ן, ומנין צמחה שיטתו?

אם נדקדק היטב בפירושו של רש"י לברייתא הנ"ל בבבלי ק"ז, ב', (וכשהוא רודה לא ירדה במרדה אלא בסכין), נראה כי הוא מעיר, כבדרך אגב, על לשון הברייתא, הערה ששימשה - כך אני משער - נקודת מוצא לפיתוח עמדתו של הר"ן. וכך היא לשון רש"י שם בד"ה "מרדה":

"כלי שרודין בו הפת וכו' לא ירדה אותו במרדה שהוא דרך חול".²⁴¹

נראה, על כן, כי הר"ן קיבל את הדעה שאיסור רדיית הפת שייך לקטגורית האיסורים של "עובדין דחול" לראשונה מפירושו של רש"י. אמנם בדברי רש"י אין ההבחנה הקטגוריאליית בין קבוצות האיסורים של שבות ועובדין דחול מפותחת עדיין כל כך, ואנו רואים, למשל, כי הוא מעיר על אותה פעולה של רדיית הפת במקום אחר²⁴² כי "רדיית הפת שבות היא, שהיא חכמה ואינה מלאכה".

239 ר"מ הכהן במשנ"ב שם בס"ק ל"ה: "רדיית הפת לא הוי שבות גמור, אלא משום עובדין דחול אסור, ולכך היכא דא"א לשנות ולצורך שבת הוא התירו".

240 המקור לקביעה זאת, על פי דבריו ב"בית יוסף" שם, הוא בדברי רבינו ירוחם בר' משלם, ספר תולדות אדם וחוה, נתיב י"ב ח"ג, אך רבינו ירוחם לא הזכיר כטעם האיסור את הקטגוריה של עובדין דחול, וכנראה הר"י קארו עירב דבריו בדברי הר"ן דלעיל. וראה עוד אגודה סימן קל"ט וראבי"ה סימן רנ"ב, מהד' אפטוביצר עמ' 334. מדברי הראבי"ה עולה שאין כאן לדעתו גדר "עובדין דחול", שכן כותב הוא: "וכשהוא רודה לא ירדה במרדה אלא בסכין, דאף על גב דאינה אלא שבות כמה דאפשר לשנויי משנין, ומסא שלנו הנקרא פל"א בלע"ז מותר" וכו'. ומבואר כי היתר הפל"א הוא כיון שכסכין הרי הוא רק שבות (וראה שם אפטוביצר ע' 19).

וראה מקום נוסף בו עושה הר"י קארו שימוש בקטגוריה של "עובדין דחול": בית יוסף או"ה, שכ"ח, ד"ה "ומ"ש שכל אחד מאלו".

241 כך גם הובנו דברי רש"י על ידי האחרונים בדרך כלל. ראה למשל ר"מ רבינובין, שו"ת נר למאור, וורשא, תרמ"ט, סימן י"ז, דף כ"ה, עמוד ג': "זהנה איסור רדיית הפת פרש"י (שבת, ק"ז, ב') שהוא משום דמחזי כעובדין דחול וכו'.

242 כנ"ל, שם ג', ב' בד"ה "הדביק פת".

המנוחה והטרחת בשבת ויו"ט - מקורות ראשונים ואחרונים

המנוחה מן הטרחת והעמל בשבת ויו"ט - מקורות תנאיים ואמוראיים ובירור עמדתו של הרמב"ן כנגד עמדת ראשונים אחרים

שלא כבספרות החיצונית, כפי שהכרנוה לדוגמה אצל פילון,²⁴³ אין ההלכה מטילה דגש על האיסור שבעצם היגיעה בשבת.²⁴⁴ ההלכה אוסרת כל פעולה שהיא מל"ט אבות המלאכה או תולדותיה, וכן גזרות שגזרו חכמים על פעולות אחרות, אך לא מצינו כי הפרת המנוחה (= טרחה) תהווה עקרון מרכזי בולט ביצירת הלכות שבת.²⁴⁵

אמנם בדברי אגדה מצאנו מאמרים מפורשים המצביעים על כך שיום השבת צריך שיהיה מוקדש למנוחה, ולא רק ע"י המנעות מעשיית ל"ט המלאכות ותולדותיהן. כך למשל בשמות רבה:²⁴⁶

"...עשה להם משה כך ותקן להם את השבת לנוח."

או דברים רבה (ליברמן) פרשת דברים (עמ' 17):

"מהו לרוץ בשבת, כך שנו רבותי' אין רצין להיות עמלים בשבת, וכל מי שהוא רץ בשבת

מחלל את השבת, שלא ניתנה השבת אלא לנוח בה... שנא' ימים יוצרו ולא אחד

בהם²⁴⁷... א"ר לוי זה יום השבת, ונתנה הקב"ה לישראל שיהיו נחים בה" וכו'.²⁴⁸

לעומת זה, בפרקי דר' אליעזר פרק י"ח:²⁴⁹

243 ראה לעיל עמ' 138 בהע' 127.

244 על "טרחה" כגורם בהלכות שבת ראה להלן.

245 רח"ד הלוי במאמר שהקדיש לנושא זה (איסורי מלאכה - מנוחה וקדושה, קובץ תורה שבעל פה, כינוס כ"ג, ירושלים, תשמ"ב, עמ' כ"ח-ל"ה), טוען כי איסורי המלאכה תפקידם "לשוות ליום השבת את אפיו כיום מנוחה". אבל אינו מביא לכך אף לא ראייה אחת מן המשנה או התלמוד. הסתמכותו היא על פרשני ימי הביניים (שאף אותה יש לבקר), על דברי הרמב"ן בפירוש התורה ועל דברי ה"חתם סופר" המאוחרים.

246 מהד' ר"א שונאן, ירושלים, תשמ"ד, פרשה א, עמ' 111. כך ברוב כתבי-היד, ברם יש בכת"י שחסרה תיבת "לנוח" ראה הע' שנאן שם לשורה 4.

247 תהלים, קל"ט, ט"ז.

248 וראה תורה שלמה, רמ"מ כשר, ט"ז, ניו-יורק, תשט"ו, עמ' פ"ד, אות ר"פ; פסיקתא רבתי (רמא"ש) פרשה י"ד (דף נ"ז, א'), שגם פרה של ישראל "למודה לנוח בשבת" (וראה, כמו כן, מנורת המאור אלנקוה, ח"ג, עמ' 606: "גדולה שבת שנתנה הקב"ה למנוחה לישראל ואפילו לבהמתן" וכו'). וראה תורה שלמה הנ"ל, י"ט, ניו-יורק תש"ך, עמ' קצ"ב, בהע' לאות קנ"ח; וכן שמות רבה ה', כ"ב: "לפי שהיו נוהגין בשבת"; ב"ר, תיאודור אלבק פרשה י"א, עמ' 94: "כל ימות השבת אנו נדונין ובשבת אנו גינוחין" וכו'; וכן שם, פרשה י', עמ' 86: "ומה נברא בו לאחר ששבת שאנן ונחת שלוח והשקט" וכו'; תנחומא, ראה, סימן י"א "והשבת נתנה לעונג לקדושה ולמנוחה" וכו'. וראה מדרש תנאים לדברים (ה', י"ד): "גדולה היא השבת שאסר בה את המלאכה שהיא חביבה לפניו, שהרי ברא את עולמו במאמר, לא ביגיעה ולא בעמל, וקרא את בריאת העולם מלאכה, שנא' ויכל א' ביום השביעי מלאכתו" וכו'. כאן מושווה איסור המלאכה, שהטילה התורה, עם העמל והיגיעה שנאסרו, ובא המדרש לומר כי על אף שהקב"ה אינו נצרך לעמל ויגיעה כדי לברוא את העולם בכל זאת כינה את מעשיו "מלאכה" (= שפירושה עמל ויגיעה) מתוך חיבת המלאכה. ומתוך כך למדנו ש"אסר בה את המלאכה" היא מלאכת עמל ויגיעה של ימי החול אצל האדם.

249 דפו' וורשא, תש"ו, מ"ב, ב'. אין אני נכנס כאן לשאלת זמנו של מדרש זה. שכן כפי שאפשר להניח שעורכים מאוחרים עיבדו כאן רעיון קדום, אפשר גם להניח, באותה מידה של סבירות, כי הוסיפוהו משלהם.

"ושמרתם את השבת כי קדש היא לכם,²⁵⁰ מה היא שימור של שבת, מלהבעיר בה אש ומלעשות בה מלאכה, ומלצאת ולבוא חוץ לתחום אפי' רגל אחד, ומלהביא דבר בידו ולהעבירו ד' אמות ברשות הרבים ולהוציא מרשות לרשות, וזו היא שמירתה של שבת".²⁵¹

שימורה של שבת, לפי דרשה זאת, פירושו שמירה מפני עשיית המלאכות האסורות, ולא נאמר כאן דבר על המנוחה מן הטרחה והיגיעה.²⁵² אבל מיד אחר כך נאמר:

"ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם²⁵³ אמר הקב"ה השבת הזו נתתי לישראל ביני לבינם בששת ימי המעשה פעלתי את העולם ובשבת נחתי, לפיכך נתתי להם ששת ימי מלאכה ויום השביעי ברכה וקדושה ומנוחה²⁵⁴ לי ולהם" וכו'.

אבל נדמה לכאורה, כי אין לדברי האגדה הללו כל השפעה על שיקולי עמדות בעלי ההלכה. כדי להדגים זאת, נעיין בהלכה אחת מהלכות שבת בה נידון עניין זה. בשו"ע, או"ח, שי"ט, ד', נאסרה ברירת הפסולת מתוך האוכל בשבת, אע"פ שהטרחה בברירת האוכל טרחה מרובה היא, וברירת הפסולת לעומתה, כרוכה בטרחה מועטת - וזאת מחמת העובדה שמלאכת הברירה מוגדרת כברירת פסולת מאוכל. רש"י²⁵⁵ ותוס'²⁵⁶ מבארים כי טעם הדבר הוא משום שכאשר בוררים אוכל מן הפסולת - הרי זה שינוי מדרכו של הבורר.

נמצאנו למדים מזה, שכדי להתיר את פעולת הברירה בשבת יהיה עלינו לבצעה (לעיתים) בדרך מסובכת ומייגעת יותר, ודרך זאת היא שתתיר לנו את פעולת הברירה!

הרמב"ן²⁵⁷ אמנם אינו סבור כרש"י ותוס', ולדעתו ההיתר בברירת האוכל מן הפסולת הוא משום שזאת היא דרך אכילתו של אדם, ודרך אכילה לא נאסרה. את עמדתו זו של הרמב"ן ניתן יהיה לדעת לקשור לדברים שנעלה להלן: הרמב"ן אכן היה סבור כי פעולה הכרוכה בטירחת יש בה איסור עקרוני והפרה יסודית של הלכות שבת.²⁵⁸ ולכאורה כבר מן המשנה עצמה אנו יכולים להסיק כי בעולמה של

250 שמות ל"א, י"ד.

251 כנראה דרשה זאת מתייחסת להמשכו של הפסוק הנ"ל "מחלליה מות יומת כי כל העושה בה מלאכה ונכרתה הנפש ההיא מקרב עמה" וכו'.

252 וראה ספר הבהיר, מהד' ר"ד מרגליות, ירושלים, תשי"א, עמ' ס"ט, אות קנ"ט (דפר' וילנא, תקמ"ג, סוף אות נ"א): "ומה הוי שבייתה זו? דלית בה מלאכה, והוי הנחה, דכתיב שבת" וכו' (וראה זוהר, ח"א, רס"ה, א'; ח"ג, רמ"ג, ב'; י', תשבי, משנת הזוהר, ח"ב, ירושלים, תשכ"א, עמ' תצ"ז; ח' חנוך, הרמב"ן כחוקר ומקובל, ירושלים, תשל"ח, עמ' 314). וראה עוד מ"ש להלן בהע' 278.

253 שמות, ל"א, י"ז.

254 וראה בביאור הרד"ל שם אות ל"ז המוצא את צו המנוחה בפס' (דברים, ה', י"ד) "למען ינוח עבדך ואמתך כמוך". וראה מ"ש ע"כ בעמ' 137 הע' 127.

255 לשבת ע"ד, א', ד"ה "אוכל מתוך פסולת".

256 שם ד"ה "בורר ואוכל".

257 חידושי הרמב"ן שם ד"ה והתניא, מהד' הרש"ל, ירושלים תשל"ג, עמ' רנ"ו. וראה עוד: ר"י מאלצאן, שבייתת השבת, מלאכת בורר, (דף ח', א') סעיף א' ובבאר רחובות אות ב'; ר"י מירסקי, הגיוני הלכה, בענייני שבת ומועדים, ירושלים, תש"ן, עמ' 1-6, שהביא דוגמא זאת לשם הרצאת טיעוניו בענין זה.

258 אם איסור זה הוא מן התורה או מדרבנן, ראה להלן.

ההלכה אין ההקפדה על המנוחה מן היגיעה בשבת עקרון מרכזי, הקובע את רשימת המלאכות האסורות בשבת, שכן כלל הנקבע בה הוא: 259 "כל המקלקלין פטורין". כלל זה מוכיח, כמדומה, יפה, כי אין העמל והטורה קובעים את מידת הפרת האיסור של "לא תעשה כל מלאכה", "תשבות" או "שבתון" שבתורה.

ובדברי מאוחרים יותר, הדברים הללו באים כבר בניסוחים גלויים, שאינם משתמעים לשתי פנים. כך למשל בדברי ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי, כנגד המכחישים מסורת התושבע"פ: 260

"...ורוצה הייתי כי ירשמו לפני את גבולות ה'מלאכה' האסורה בשבת, ויסבירו לי מדוע אסור להשתמש בקולמוס ובקסת להגהת ספר תורה בשבת, ולעומת זה מותר להרים ספר תורה כבד או לטלטל שולחן וכל מיני מאכל וסעודת אורחים, ולטרוח כל אותן טרחות שהמארח טורח לאורחיו, עד שהם במנוחה והוא ביגיעה, ועבדיו ונשיו ביגיעה רבה, אם כי נאמר 'למען ינוח עבדך ואמתך כמוך'."

ואחר כך ר"ה בן עטר בפירושו לתורה: 261

"וינח ביום השביעי' - כאן נתחכם ה' לאסור מלאכות אשר מנו חכמים מ' מלאכות ח"א (= חסר אחת) שיש בהם מלאכה, שאין בה שום טורח בעשייתה, כמו שתאמר המוציא כלי מרה"י (= רשות היחיד) לרה"ר (= רשות הרבים) או להפך, וכדומה לזה רבים, וחייבה התורה מיתה עליהם, ויאמר אדם מה טורח יש בדבר זה להתחייב, לזה אמר הכתוב 'כי ששת ימים וגו' וינח וגו', פירוש ודוק והשכיל בטעם ותדע, כי אין הדבר לצד הטורח לבד, והרי מי שנא' בו 'לא ייעף ולא ייגע' 262 ובו לא יוצדק לו' מנוחה. אלא הכוונה לצד הפעולה היוצאת אנו דנים, הגם שלא תהיה בה יגיעה וטורח, ולזה כל ששם מלאכ' עליה, הגם כי יעשנה אדם בלא הרגשת דבר הרי זה חייב עליה."

ור"ד ניטו, בספרו הכוזרי השני, 263 אף מנמק זאת בטענה כי רק שביתה כזאת הינה שביתה הקב"ה ממעשה בראשית, וזוהי שעליה נצטוינו. תחילה הוא מוכיח כי כבר ירמיהו באמרו (י"ז, כ"א) "כה אמר ה' השמרו בנפשותיכם ואל תשאו משא ביום השבת" וכו' אסר מלאכת הוצאה אף שאין בה טירחה, שכן "הוא מדבר עם מלכים ושרים שאין דרכם לישא משא כבד כסבלים ובעלי מלאכה, וכיון שדיבר עם גדולים שאין דרכם לישא אלא משא קל, כגון סודר או מפתח קטנה או אגרת ואסרן, צריך לומר שאף משא קל נאסר. ועל שאלת הכוזרי, אולי "ירמיהו דיבר עם המלך לפי שיש בידו מקל ורצועה להלקות העם", משיב החבר, כי שביתה הישראל נמשכת אחר שביתה ה' ביום השביעי, שאינו מתייגע בודאי:

"ולכן האיש הישראלי אשר ישבות ממשא כבד בלבד לא ישבות כמו ששבת הקב"ה, אבל

כשישבות אף ממשא קל אזי באמת שומר שבת מחללו ומחזיק בבריתו יתברך."

259 שבת י"ג, ג'.

260 ג', ל"ה, מהד' ר"י אבן שמואל, ת"א תשל"ג, עמ' קכ"ה-קכ"ו.

261 אור החיים, שמות, כ', י"א.

262 ישעיהו מ', כ"ח. וראה ע"כ כבר במכילתא, יתרו, סוף פרשה ז', הו"ד עמ' 230, ודברי רס"ג, דמב"ם והזקוני שלהלן.

263 דפוס ראשון, לונדון, תע"ד, ויכוח ראשון, ה'.

סמך ותמיכה יש לדבר כבר בדברי רס"ג שביאר באמונות ודעות²⁶⁴ את הפסוק בבראשית ב', ג' "כי בו שבת מכל מלאכתו" לא מלשון מנוחה מן היגיעה, אלא מלשון הפסקה: "וישבת לא מתנועה ולא מיגיעה אבל הוא עזיבת המציא דבר מחדש".²⁶⁵ ועל אף שבשמות כ', י"א, נאמר "וינח ביום השביעי" הסבירוהו, כקודמו, על הפסקת העשיה. כך רס"ג שם: "ואף על פי שאמרו וינח איננו דבר יותר מעזיבת החדוש והבריאה",²⁶⁶ ואף על פי שאין ספק כי מטרת ביאורים אלו של רס"ג ואלו שלאחריו קשורה בנטיה האנטי-אנתרופומורפית שלהם, הרי שמאוחרים יותר סמכו על הסברים אלו כדי לנמק מדוע אין ההלכה מבינה "מנוחה" כפשוטו.²⁶⁷

אופן אחר בו הוצדקה העובדה שאין ההלכה קובעת את האסור והמותר במלאכות שבת על פי הטורח והיגיעה, היה הנסיון להסביר כי "מלאכה" שבתורה אינה זהה ל"עבודה". והקרא אוסר רק: "לא תעשה כל מלאכה".²⁶⁸ כך למשל, בניסוח ברור, אך מאוחר, מתגלגל רעיון זה אצל רי"ש ריג"ו בפירושו לשמות כ', ט', "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך":

"...והנה זכר כאן לשון 'עבודה' ולשון 'מלאכה' כי שתיהן מותרין בששת הימים. וכשבא לאסור אסר המלאכה ב'לא תעשה', ולא אמר 'לא תעבוד ביום השבת', כי מותר לטלטל שולחנות וכסאות לכבוד אורחים, ולרוץ ברחובות, ולהוליך כלים ברשות היחיד, שהן עבודות, לא מלאכות, כפי ההבדל ששמנו בין עבודה למלאכה".

והרבה לפניו, בן ארצו, ר"ע ספורנו, מבאר²⁶⁹ את מובנה האטימולוגי של המילה "עבודה" מלשון עבד, לעומת "מלאכה" שהיא "ההכרחית למסתפק".²⁷⁰ ודברים אלו - מבלי שצויין לכך - לקוחים, כפי הנראה, כבר מדברי הרמב"ן, שבפירושו לתורה²⁷¹ כתב: "ונראה לי כי עבודה אצל רז"ל טורה ועמל שאדם עובד בו

264 מאמר ב' פרק י"ב.

265 וכן הרמב"ם במורה נבוכים, ח"א, פרק ס"ז. מהד' ר"י קאפח עמ' ק"י-ק"א: "...הושאלה לו השביתה ביום השבת כיון שלא היתה שם בריאה, ונאמר 'וישבת ביום השביעי' לפי שגם ההפסק מן הדבור נקרא שביתה" וכו'. וראה רבינו חזקיה ב"ר מנוח (חזקוני) שם. וראה ב' הלוי, לדמותה הקדומה של השבת, בית מקרא, תשרי-כסלו, תשל"ט, א' (ע"ז), עמ' 55 הע' 7 שהרחיב בענין זה (ושם עמ' 59 מדברי מורגנשטרן).

266 וכן הרמב"ם שם: "ולפי הענין הזה נאמר גם וינח ביום השביעי" וכו'. וראה כבר בתרגום יונתן לאיוב ל"ב, ב' "וישבתו שלשת האנשים האלה מענות את איוב" שתרגם "וישבתו" - "ופסקו", והשווה למדרש הגדול לבראשית ב', ג', מהד' מרגליות, עמ' ס"ח, (וראה תורה שלמה, ב', עמ' קפ"ח, אות ל"ד, ל"ז), ושלא כרש"י ורד"ק שם. וראה עוד ע' חכם, חילול שבת במקרא, מחניים פ"ה-פ"ו, תשרי-חשון תשכ"ד, עמ' 129.

267 ראה מירסקי שם. אבל קשה יותר יהיה לאותם פרשנים להסביר כך את הפס' בדברים ה', י"ד "למען ינוח עבדך ואמתך כמוך". וראה ע"כ להלן.

268 שמות כ', י'.

269 שמות שם.

270 כלומר לאדון עצמו. ואולי הבין מלאכה כגזורה מ"מלך", בניגוד ל"עבודה" שמ"עבד". וקרוב יהיה לדרוש לפי זה "מלך" מלשון "הימלכות" ומחשבה הקודמת לפעולה, ולהסביר על פי זה, כי בשבת נאסרה רק פעולה המתוכננת ומכוונת לשם יצירה. ומשום כך אין הקריטריון לאיסורי המלאכות נמדד על פי מידת היגיעה של המעשה, אלא על פי מידת היצירה המיוחדת שבו. וראה עוד על כך ר"ע שטיינזלץ, מעינות (עורך ח' חמיאל), שבת, תשל"ד, על עבודה ומנוחה בשבת, עמ' 206-209.

271 ויקרא, כ"ג, ז'. מהד' שעוועל ח"ב, עמ' קמ"ו.

272 ויקרא, כ"ה, ל"ט.

לאחר, מלשון עבודת עבד, 272 עבד עבדים יהיה לאחיו, 273 וכן עבודת עבודה ועבודת משא, 274 עבודת כל טורח שבאהל ועבודת משא בכתף, ואם כן היה באפשר שמלאכות קלות שאדם עושה להנאת עצמו מותרת (= מותרות), ואע"פ שאינה (= שאינן) אוכל נפש" וכו' 275

קישור אבות המלאכות למלאכות שבמשכן, 276 תהליך שהלך והתהדק במשך הדורות, כפי שהראו חוקרים קודמים, וכפי שהראינו אנו, 277 אף הוא סייע להבחנה זאת. מעתה אנו אומרים, כי גם פעולות הכרוכות בטרחה מרובה אינן כלולות באיסור שהטילה התורה על אבות המלאכה אם לא היינו מקובלים כי אותן פעולות היו במשכן. 278

מאידיך, על אף העובדה שכל המקורות שראינו עד עתה משוקעים היו בויכוח נגד הדעות הסבורות שהתורה אוסרת בשבת את הטורח והיגיעה, הרי שאי אפשר גם להתעלם לחלוטין מן הבעיה הנוצרת בשעה שאנו מכריזים קבל עם כי מותר לאדם להתייגע כרצונו בשבת (באופנים המותרים), שהרי כל צביונו המיוחד של היום כיום קדוש נימחה על ידי זה. בכך מניחים אנו פירצה שבכוחה למוטט לגמרי את דמותה של השבת.

הרמב"ם, המודע לבעיה זאת, מצטט את הפסוק בדברים ה', י"ד "...למען ינוח עבדך ואמתך כמוך" כטעם לגזרת טלטול המוקצה, שכן - אומר הרמב"ם - אם יתעסק בטלטול חפציו ממקום למקום "נמצא שלא שבת, ובטל הטעם שנאמר בתורה למען ינוח" 279. מכאן, לכאורה, ש"ינוח" זה נתפרש לו כפשוטו,

273 בראשית, ט', כ"ה.

274 במדבר, ד', מ"ו.

275 סיכום דברי רבים מן הקראים בפרשנות ענין זה ראה בספר המצות הגדול גן עדן לאהרן ניקומודיאן, גוזלו, 1866, כ"ב, א' - כ"ז, א'. לדעת סהל בן מצליח (נולד בירושלים בשנת 910) "מילת מלאכה כוללת כל המעשים", וכן דעת ישועה בן יהודה (מחצית שניה למאה ה"א). אך בדומה קצת למה שכתב הרמב"ן מאוחר יותר, הבין יעקב קירקסאני (מחצית ראשונה של המאה העשירית, מראשוני הקראים) כי "מלאכה" פירושה אומנות, "ושאר המעשים אסרם מן תעשה מעשיך". עוד הזכיר שם ניקומודיאן את דעת יוסף בן אברהם הרואה (חי בפרס, במחצית הראשונה של המאה ה"א) שפירש אולי בדומה לקירקסאני "שם מלאכה יורה על תקון, וכל מעשה מתוקן יקרא בשם מלאכה", וכתב עליו ניקומודיאן כי "נראה שנמשך בזה לפי דעת בעלי הקבלה... והנראה מדבריהם כי לא פטרו המקלקל מן העונש משום שאינו עושה מלאכה, אבל משום שהוא עושה קלקלה, אבל באמת הוא עושה מלאכה". על יחסם לאבות המלאכה הרבניים ראה בהע' הבאה.

276 רמזים לכך כבר במקרא עצמו ראה לעיל עמ' 158 הע' 230, וגם הקראים הודו בקשר זה, אבל ראה

B. EHRlich, LAWS OF SABBATH IN YEHUDA HADASSI'S ESHKOL HAK-KOFFER, PH.D THESIS, YESHIVA UNIVERSITY, NEW YORK, 1974 PP.134-135,

שזו לא הודאה שלמה, שכן רבות מן המלאכות במניינו של הדסי הן מלאכות שונות מאלו של הרבניים, וכן יש לו סוג מלאכות שני של פעולות המתחילות מערב שבת ונמשכות לשבת. ראה אהרליך, שם, עמ' 138 זהע' פ"א.

277 לעיל עמ' 106-112.

278 ויש אומרים: אם לא היו אלו מלאכות חשובות בעבודת המשכן. ראה: ב"ק ב', א'; תוס' שם, ד"ה ה"ג; אנצ' תלמודית ח"א, ירושלים, תשל"ג, עמ' מ"ה. אמנם היו שהדגישו כי מעשה המשכן מקביל למעשה הבריאה (וממילא מערכת המלאכות הבסיסיות של מעשים אלו צריך שתהיה שווה), ראה, למשל, ר"א סבע, צרור המור, שמות, ריש תרומה, ד"ה ומלבד, וראה מ' ויינפלד במאמרו הנ"ל בעמ' 158 הע' 230. אבל קשה יהיה לתאם לגמרי את דשימת המלאכות הידועה בהלכה עם המלאכות הבסיסיות הדרושות למעשה הבריאה.

279 שבת, כ"ד, י"ב. וראה גם דבריו במורה נבוכים ג', מ"ג, כי יש בשבת "מן המנוחה, כי שביעית שנות האדם הם בתענוג ומנוחה מכל יגיעה ועמל" וכיון זה, החברתי-תועלתני, כנימוק למצוות השבת, כבר מופיע אצל רס"ג ב"אמונות ודעות" ג', ב' (בין שאר הטעמים), וכן דיה"ל בכורי ג', ה'. וראה מ"ש על כך ח' חנוך, הרמב"ן כחוקר ומקובל, ירושלים, תשל"ה, עמ' 310-313.

לענין מנוחה מן היגיעה. וכן נלמד מדבריו שאת ה"פרצה" שנוצרה כאשר הוסברו המלאכות, אבות ותולדות, כפעולות יצירה מסוימות, ושאר הפעולות נמצאו מותרות בשבת מן התורה - פרצה זאת גדרו חכמים ע"י גזרת מוקצה שיהא אסור בטלטול. 280 -

ושם, כ"א, א' היה נראה מדברי הרמב"ם, כי לדעתו, אכן, איסורי השבות כולם באים לגדור פרצה זאת:

"נאמר בתורה תשבות²⁸¹, 282 אפילו מדברים שאינם מלאכה חייב לשבות מהן וכו'.

כלומר מן התורה ישנו צו עקרוני על השביתה, צו המקביל לאיסור ל"ת (כל מלאכה), המכוון אך ורק

למלאכות, ושתפקידו למנוע פעילות של יגיעה בשבת.

אלא שהמשך דברי הרמב"ם שם אינו תואם את ההסברים הללו:

"...ודברים הרבה הם שאסרו חכמים משום שבות, מהן דברים אסורים מפני שהן דומים

למלאכות, ומהן דברים אסורין גזרה שמה יבוא מהן איסור סקילה" וכו'.

מדבריו אלו אנו מבינים, כי אין כוונת הרמב"ם לא לאיסורי תורה במובן הרגיל, ולא לאיסורים

שמטרתם המנוחה מן היגיעה, אלא לאיסורים שמטרתם לגדור מפני האפשרות לפגוע במלאכות.

280 לשאלה מהי כוונתו בכך שלא כתב "בטל עשה" אלא "בטל הטעם", והיחס בין דאורייתא לדרבנן בענין זה של איסור טלטול מוקצה, ראה הצעתו של הנצי"ב ברלין, "העמק שאלה" קס"ז, ב' וב"העמק דבר" על התורה שם.

281 הרמב"ם הוא הראשון העושה שימוש ב"תשבות" זה כדי לדרוש ממנו את השבותין (או לסמוך לו את השבותין - כפי שנראה יותר לומר - ויבואר להלן), ולא כמו שכתב רד"ב טריוויזש, בעל "רביד הזהב" לשמות שם (מהד' לבקוביץ-רייניץ, ב"ב, תשכ"ט, עמ' רע"ו): "במכילתא סמכו מכאן הדברים שאיסורן בשבת משום שבות" (והמהדיר כתב שם בהע' פ"ט "לא מצאתי במכילתא"), שכתב, כמדומה, דבריו מן הזכרון וטעה. וראה בענין זה ב' כהן, (הנ"ל בעמ' 118 הע' 5) עמ' 134 הע' 17. וראה עוד ר"צ הכהן, קונטרס שביתה השבת, בתוך פרי צדיק, לובלין, תרס"א, עמ' 69: "...ופשט הלשון משמע דבתחילת דבריו בא (= הרמב"ם) לומר דיש חיוב שביתה מה"ת (= מהתורה) גם בדברים שאין מלאכה, אבל מ"מ הרי אמר מקרא דתשבות, והיל"ל (= והיה לו לומר) קרא דשבתון כדאי' בגמ' (= בבבלי שבת, קי"ד, ב', בענין קניבת ירק). ומיהו ע"ז י"ל דדרכו כמה פעמים לשנות הדרשות ולהביא מקרא הפשוט יותר, שזה בא בלשון ציווי, ועדיף לי, אף דבגמ' נקטי מקרא אחר, כיון דאין בו נ"מ לדינא" וכו'. ועי' ש' בהמשך דבריו. על החופש בו נוהג הרמב"ם באופן הצגת הדרשות בחיבורו ראה דברי ר"י לוינגר לעיל עמ' 75 הע' 17 ומ"ש ר"י קפאח בעיונים בספרות חז"ל, במקרא ובתולדות ישראל, עורך י"ד גילת, ר"ג, 1982, עמ' 248-255.

282 א) בעקבות הרמב"ם ראשונים רבים. כך, למשל, ספר החינוך עשה פ"ה: "לשבות ממלאכה ביום השבת שנה' וביום השביעי תשבות". ובעלי התוס' שבת, ס"ט, א' ד"ה "דידע" מניחים כי ישנה מצוות עשה של שביתה בשבת ומקורה הוא לדעתם מן הפס' "וביום השביעי תשבות", או מן "ושמרתם את השבת" (שם, ל"א, י"ד: "ושמרתם את השבת כי קדש היא לכם, מחלליה מות יומת").

ב) ולמקורה של הדרשה: ישנם שני פסוקים שמהם יכל הרמב"ם ללמוד דרשה זאת. שמות כ"ג, י"ב (משפטים): "ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבת למען ינוח שורך וחמורך וינפש בן אמתך והגור". ושם, ל"ד, כ"א (תשא): "ששת ימים תעבד וביום השביעי תשבת, בחריש ובקציר תשבת". [בשני הפסוקים בכתוב חסר, אבל בראשונים בדר"כ מלא: "תשבות", וראה ע"כ תורה שלמה, ב', עמ' קפ"ח, אות ל"ד]. בדברי התוספות לא נתבאר לאיזה מן השניים הכוונה, אך יש להניח כי כוונתם לזה שבפרשת משפטים, שכן הקדימו פס' זה ל"ושמרתם" (וכן צויין שם בדפוס). וראה להלן דברי הרמב"ם בספר המצוות עשה קנ"ד, שלומד מ"תשבת" מצוות עשה של שבת, וראה ר"צ הכהן שם והשווה לדברי ר"י קפאח בתרגומו לספר המצוות, ירושלים, תשל"א, עמ' קל"ח והנסמן שם. על הבעייתיות הכרוכה בזיהוי הפס' "ושמרתם" לעשה של שבתון, ומקורות נוספים לענין, ראה להלן הע' 289, כאן רק אעיר כי לא לחינם שינו חכמי ספרד מנוסחתם של בעלי התוס' הנ"ל. כך למשל הרמב"ן בחידושי שם ד"ה "עד שישגוג" (מהד' הרש"ר עמ' רל"ב): "ולא מוקי דידע ליה בעשה דשבתון ותשבות" וכו'. וכן הרשב"א שם ד"ה "דידע" (מהד' ברונר עמ' ש"ז), שכן בפס' "ושמרתם את השבת" לשון שמירה מתפרשת להם כלאו ולא כעשה, וראה לעיל הע' 20. הערה זו למדתי מדבריו של ר"צ הכהן, שם, עמ' 65-66.

אמנם כבר אצל רס"ג אנו מוצאים כי הוא מונה בספר המצוות שלו בשבת כמצוות עשה²⁸⁸ את "שמור השבת אתה ובניך ועבדיך ובהמתך ישבתו בו". אבל יתכן, ואף מסתבר, שכוונתו לומר כי בהמנעות מעשיית אבות המלאכות ותולדותיהן ישנה גם מצוות עשה.²⁸⁹

רק אצל הרמב"ן אנו מוצאים לראשונה עשה זה של שבייתה מפעולות שחוץ למלאכות, בניסוחים מפורשים ומנומקים. הרמב"ן היה סבור אמנם מתחילה²⁹⁰ כי: "שבות דשבת בימי עזרא ובית דינו תקנו",²⁹¹ אבל שינה דעתו²⁹² בפירושו על התורה, שחיבר אח"כ.²⁹³ בדבריו שם לויקרא, כ"ג, כ"ד, הוא מניח יסודות לגישה ההפוכה מזו (שהוצגה מאוחר יותר) בדברי הר"ן דלעיל.²⁹⁴ הרמב"ן בונה את טיעונו בדיון זה בעיקר על שלשה מקורות. שנים מהם קטעים ממדרשי ההלכה, והשלישי מן המובא בבבלי שבת (דרשת רב אשי):

מדרש לקח טוב (פסיקתא זוטרתיא) לר' טוביה בר' אליעזר, הוצ' ר"ש בובר, לשמות ל"ד, כ"א: "ששת ימים תעבוד - זו מצות שבת". אבל מן הירושלמי סוכה ג', י"א (נ"ג, ד') נראה שאין בשבת אלא מצות לא תעשה. שכן חב"י אמרין שם כי לדברי ר' יוסה המוציא לולב בשבת פטור כיון שמצות עשה של לולב זוהה ל"ת של שבת. וראה: רמ"מ כשר, תורה שלמה, כרך ט"ז, ניו יורק, תשט"ו, עמ' ע"ג לשמות פרק כ' אות רנ"ב ובהע'; הג"ל, השלמות והוספות לתורה שלמה, כרך י"ט, ניו יורק תש"ך, עמ' שפ"א; הג"ל, דברי מנחם, ח"ב, ירושלים, תש"ם, בחלק ההערות על שו"ע סימן כ'. וראה הדין בשיטת הרמב"ן להלן, ומ"ש שם בהע' 302.

288 עשה ל"ד.

289 וראה שם דיונו של רי"פ פרלא בביאורו, ח"א, מהד' צילום ירושלים, תשל"ג, עמ' 376-378. (דברי רס"ג הללו מוקשים מצד מאמר רבא בבבלי ברכות כ', ב' "אמר קרא זכור ושמור, כל שישנו בשמירה ישנו בזכירה", שממנו נראה כי "שמור" הינו מצוות לא תעשה. ראה רמב"ן בפירוש התורה לשמות כ', ח' והמפרשים שצ"ח להם רח"ד שעוועל במהדורתו, ח"א, ירושלים, תשי"ט, עמ' שצ"ח ד"ה מצות לא תעשה, ור"י פרלא שם, ובהרחבה אצל ר"צ הכהן, קונטרס שבייתת השבת, עמ' 65 ואילך. וראה עוד רמ"ש הכהן, משך חכמה, ואתחנן, ד"ה שמור, שמסב גם את דברי הרמב"ן דלהלן לפס' זה).

290 בהשגותיו לספר המצוות, בסוף השורש השני (מהד' רח"ד שעוועל עמ' מ"ז).

291 מקור לדבר הוא מביא מן הבבלי שבת קכ"ג, ב' העוסק בגזרת מוקצה. שם נאמר כי גזירה זו קדומה היא, מימי נחמיה בן הכליה.

הרמב"ן מזהה זיהוי גמור בין מוקצה לשבות. כך גם נראה מדבריו בדרשתו לראש השנה (כתבי הרמב"ן מהד' הרח"ד שעוועל, ח"ב, ירושלים, תשכ"ג, עמ' רי"ט) כשהוא מונה את גזרת טלטול האבנים הקטנות כשבות, והיא גזרת טלטול מוקצה. אך יש להרהר אחר הזיהוי הזה בין מוקצה לשאר שבותין, שכן מן התלמוד עצמו נראה כי יש לחלק בין שבות למוקצה, שהרי החמירו בענין מוקצה ביו"ט מבשבת (ראה בבלי, ביצה, ב', ב'), בשעה שבשאר השבותין לא מצינו כל חילוק בין שבת ליו"ט. ושנו במשנת ביצה ה', ב' כל אותם שבותין שנוהגים בשבת, ואף אמרו בסוף אותה משנה "אין בין שבת ליו"ט אלא אוכל נפש בלבד". ועוד, שעניינה של ההכנה מבעוד יום לשבת, אשר הוא המקור לדין המוקצה (= מה שלא הוכן), מוכר לנו אכן, מבחינה הסטורית, כבר מתקופה עתיקה מאוד, ויודעים אנו על כך כבר מברית דמשק י', י"ב; ספר היובלים ב', כ"ט; וכן שם נ', ח'; מן הקראים (ראה על כך

L.H. SCHIFFMAN, THE HALAKHAH AT QUMRAN, LEIDEN, 1975 עמ' 99); וההלכה האתיופית [ראה מ' וורמברנד, הלכות השבת אצל הפלשים, בתוך א' בירם (עורך), פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל, ספר א', מוגש לד"ר אליהו אורבך, ירושלים, תשט"ו, עמ' 238], וראה עתה גם רי"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 98 הע' 41. לעומת זאת, החלוקה המקובלת בהלכה בין המלאכה לשבות אינה מוכרת כלל בכל המקורות הללו, ראה מ"ש בעמ' 130, ובודאי שלא מוכרים בכל החומר הזה סוגי השבות המיוחדים להלכה, כגון עשיית המלאכות האסורות בשינוי.

292 וראה ניתוח הדברים אצל רי"ד גילת, להשלשלותם של איסורי השבות בשבת, דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג', חלק א', עמ' 11-14.

293 ראה רח"ד שעוועל במבוא לפירוש התורה לרמב"ן במהדורתו, ירושלים, תשל"ו, עמ' 7-9.

294 ציטוט דברי הרמב"ן שיובאו להלן הוא ממהד' הרח"ד שעוועל הג"ל, ח"ב, עמ' קנ"א-קנ"ב, וע"פ ציוני.

295 עמ' 120.

(א) המכילתא דר' ישמעאל בא, פרשה ט' (הורבין-רבין עמ' 33), שהבאנו לעיל,²⁹⁵ אך כאן עושה הרמב"ן שימוש גם בהמשך הדברים שם, בענין חול המועד, שלא הובאו שם:

"ושמרתם את היום הזה לדורותיכם... אין לי אלא דברים שהם משום מלאכה, דברים שהם משום שבות מנין, ת"ל ושמרתם את היום הזה להביא דברים שהן משום שבות. ואף חולו של מועד יהא אסור משום שבות, והדין נותן, הואיל ויום הראשון ויום האחרון קרויין מקרא קדש וחולו של מועד קרוי מקרא קדש - אם למדת על יו"ט הראשון והאחרון שהן קרואים מקרא קדש הרי הן אסורין משום שבות, אף חולו של מועד שהוא קרוי מקרא קדש יהא אסור משום שבות, ת"ל ביום הראשון שבתון וביום השביעי שבתון וגו'."

(ב) מכילתא דרשב"י, י"ב, ט"ז: ²⁹⁶

"... אין לי אלא מלאכה שחייבין על מינה חטאת, מלאכה שאין חייבין על מינה חטאת מנין שאין עולין באילן ולא רוכבים על גבי בהמה ולא שטין על פני המים ולא מספקים²⁹⁷ ולא מטפחין ת"ל כל מלאכה, אין לי אלא ברשות, במצוה מנין שאין מקדישין ואין מעריכין ואין מחרימין ואין מגביהין תרומה ומעשרות, ת"ל שבתון שבות"²⁹⁸.

(ג) דרשת רב אשי כפי שהיא מובאת בבבלי שבת: ³⁰⁰

"שבת שבתון עשה, והוה ליה יום טוב עשה ולא תעשה,³⁰¹ ואין עשה דוחה את לא תעשה ועשה"³⁰².

²⁹⁶ אפשטיין-מלמד עמ' 19-20. כאן ההעתיקה היא מציטוטו של הרמב"ן.

²⁹⁷ במהד' אפשטיין-מלמד: "לא מספקין לא מרקדין" וכו'.

²⁹⁸ שם: "ואין מגביהין ואין מתרימין תרומה ומעשרות".

²⁹⁹ שם: "תל' לו' שבתון שבת קדש" והוא מפס' אחר בשמות ט"ז, כ"ג! ולפי זה ברור שאין נזכרת כאן כלל שבות. יש להעיר למ"ש לעיל עמ' 117-119, שאין הכרח להבין את הביטוי "שבתון שבות" כמצוין לקטגוריה של איסורי השבות.

³⁰⁰ כ"ד, ב' - כ"ה, א'.

³⁰¹ בכ"מ במקום "שבת שבתון עשה" שלפנינו - "אמר קרא שבתון", וממשיך "הו"ל יו"ט עשה וכו'. ובכתי' אוק': "ר"א אמר שבתון עשה [הוא] וכו'. ודומה איפוא בגירסת הפס' לכתי"מ. וראה ע"כ בהע' הבאה.

³⁰² דרשה זאת כפי שהיא מובאת בסוגיה נראית בעייתית ביותר הן מצד גירסתה והן מצד תוכנה.

(1) שאלה עקרונית, המשנה לגמרי את צורתה של הדרשה, היא, אם גורסים "שבת שבתון" או "שבתון" לחוד, וראה הגירסאות בהע' הקודמת. שכן הצירוף "שבת שבתון" מופיע במקרא בנוגע לשבת (שמות ל"א, ט"ו; שם, ל"ה, ב'; ויקרא, כ"ג, ג'), יוהכ"פ (ויקרא, ט"ז, ל"א) ושמיטה (שם, כ"ה, ד'). אך אינו מופיע כלל בנוגע ליו"ט. מסיבה זאת נוחה כמובן הגירסה "שבתון" שכן ביטוי זה מופיע אכן פעם אחת במקרא בענין יו"ט של ר"ה [ויקרא כ"ד, כ"ג "בחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קדש", ובשאר המופעים בנוגע לשבת (שמות, ט"ז, כ"ג); סוכות ושמיני עצרת (ויקרא כ"ג, ל"ט); ושמיטה (שם, כ"ה, ה)]. אך זו כשלעצמה דוקא סיבה לראות בגירסה המוקשית יותר גירסה לא מתוקנת, ברם אז נשאלת השאלה כיצד מכוונת דרשת רב אשי ליום טוב. לכן נראה סביר יותר לומר כי התוספת "שבת" לפני "שבתון" הינה אשגרה מן הזכרון של מעתיק טועה. מדברי הרמב"ן כאן ברור כי גירסתו היתה "שבתון" כגירסת כתה"י דלעיל.

(2) גם מי שנחה דעתו בענין הגירסה, עדיין יצטרך לשאול עצמו כיצד קרה הדבר שכל האמוראים האחרים הנזכרים בסוגיה זאת אינם מכירים את ה"עשה" של שביתה הקיים ביום טוב, שהרי לא חזקיה (ולא התנא דבי חזקיה) לא אביי ולא רבא יודעים על כך דבר. [השאלה בה נחבטו בסוגיה היא בנוגע לנאמר במשנת שבת ב', א': "...אין מדליקין...לא בשמן שרפה" וכו'. כלומר, אין מדליקין בשמן תרומה שנטמא ועומד להשרף. ושואלים לטעמו של דבר שאין מדליקים

מעתי, כך הוא טווה את חוטי טענתו: מדרשת רב אשי אנו למדים כי ביו"ט ישנו צווי עשה של שביתה, "והנה העושה מלאכה ביו"ט עובר בלאו ועשה, והשובת בו מקיים עשה".
ומן המכילתא דר"י אנו למדים כי ישנם איסורי תורה שנצטוינו עליהם בעשה ביו"ט, והם אינם נמנים על איסורי המלאכות ותולדותיהן, והם "דברים שהם משום שבות". אמנם בכדי להעמיד את מדרש ההלכה הזה כפשוטו, על הרמב"ן להתגבר על מכשול חמור העומד לפניו, שהרי "שבות בלשונם נאמר לעולם על של דבריהם,³⁰³ והאיך יתכן לומר 'דברים שהן אסורין משום שבות' של דבריהם, מנין שיהו אסורין מן הכתוב?"

הרמב"ן מבין היטב כי לא נכון יהיה לאנוס, מאידך, את המדרש בטענה כי הוא אסמכתא בעלמא, שכן "דרך האסמכתאות לשנות שהם מן התורה, לא שיאמרו דבר זה שהוא מדברי סופרים מנין מן התורה". כלומר, אם אכן זו אסמכתא בעלמא היה עליה להיות מנוסחת "דברים שאינם מלאכה מנין" וכו'. אבל אי אפשר לשאול: שבות - שהיא מדרבנן, מנין שהיא מן התורה.³⁰⁴ לאחר מכן הוא מביא את דברי המכילתא דרשב"י, שבהם אכן נעדר הכינוי "שבות" לאותן פעולות, והן מכונות "מלאכה שאין חייבין על מינה חטאת", מה שיכול לחזק את טענת הרמב"ן כי המדובר באיסורי תורה.³⁰⁵

המסקנה המתבקשת מן הדברים שטען עד כאן הרמב"ן, הינה בעלת משמעות רבה ביותר. פירוש הדבר הוא, שאין התאמה בין ה"שבות" הנזכרת במכילתא דר"י שהיא בודאי קטגוריה של איסורי תורה, לבין "שבות" שבמשנה ובבבלי, שהיא קטגוריה של איסורים מדרבנן. מסקנה זאת אכן מרתיעה את הרמב"ן, והוא נראה כחוכך בדבר: "ואע"פ שאלו הברייתות (= שבמכילתא דר"י, המכנה איסורים אלו "שבות", ושבמכילתא דרשב"י, המכנה אותם "מלאכות שאין במינן חטאת") חלוקות בלשונן ובמדרשיהן, שמה לדבר אחד נתכוונו, להביא אסמכתא לשבות דרבנן". אבל הרמב"ן מתחזק בדעתו שוב, ומחליט כי אין ספק שפירוש "שבתון" שבתורה הוא "שתהיה לנו מנוחה מן הטורה והעמל", והיא מצוות עשה שמן

שמן שרפה ביו"ט, ומשיבים בדרשות שונות משל החכמים שנזכרו. בסופו של דיון זה מובאת הצעתו של רב אשי הנ"ל. וברור שאם היו סבורים אותם חכמים כי ביו"ט ישנו עשה של שביתה לא היו נזקקים לכל הדרשות שהעלו, שכן עשה ול"ת דיו"ט ידחה את העשה של "והנותר ממנו עד בקר באש תשרופו" (שמות י"ב, י) (אלא"כ נרצה לומר כי כלל הגיוני זה לא היה מוסכם עליהם). וראה תוס' ישנים שם כ"ה, א' ד"ה "ה"ל יו"ט" המניחים אכן כך, כי לכל שאר האמוראים פרט לרב אשי יום טוב לא תעשה הוא בלבד. ומעניין לציון כי בפירוש ר"ח העתיק דעות כל האמוראים הנ"ל חוץ מרב אשי! וראה גם מכילתא דפסחא, בא, ו', ד"ה "ולא תותירו ממנו עד בקר", הו"ר עמ' 21-22, ובהע' המציינות למקבילות שם], והשוה גם למש"כ בהע' 287 לעיל.

3) ועוד, שאין לנו גם בטחון גמור כי רב אשי עצמו סבר כך (שביו"ט ישנו עשה של שביתה הנדרש מן המילה שבתון), שכן אפשר בהחלט שבמקור לא אמר רב אשי את דרשתו אלא לענין שבת, ודרש "שבתון" או "שבת שבתון" כדי ללמוד מכך שישנה גם מצות עשה של שביתה בשבת, והעורך הבין כי כשבת כן יו"ט, והוסיף את המילים: "והוא ליה יום טוב עשה ולא תעשה" וכו'.

303 כך עולה מן הבבלי בברור, ראה מ"ש בעמ' 121.

304 לרוצים להבין דרשות אלו שבמדרש ההלכה כפשוטן, הוא אומר בפירושו לשמות י"ב, ט"ז, כי הדרשות הללו שבמכילתא "מטעות (= שנראה מהן כאילו איסורים אלו מדאורייתא הם) ואין ראוי לכותבן כפשוטן, שגם זה נראה שהוא אסמכתא בעלמא". אך כאן הוא עצמו סבור כי יש להבין דרשה זאת כפשוטה. וראה ביקורתו של הר"א מזרחי שם על הרמב"ן, שאינו יודע מנין לו לרמב"ן שאלו הדרשות הינן אסמכתאות בלבד. וראה דבריו של הרמב"ן על כך ביתר בהירות בנוסח דרשתו לראש השנה, כתבי הרמב"ן, מהד' שעוועל, ח"א, ירושלים, תשכ"ג, עמ' וי"ז-רי"ח.

305 וראה הע' 150 לעיל, וכן מפנה הרמב"ן לספרא אחרי, ז, ו' וראה מ"ש בעמ' 222 הע' 11.

"ונה הזוהרו על המלאכות בשבת בלאו ועונש כרת ומיתה, והטרחים והעמל בעשה

הזה, ובי"ט המלאכה בלאו והטורח בעשה".

על קטגוריה זאת של איסורים מדבר לפי דעתו הנביא³⁰⁶ כשהוא מורה להזהר "מעשות דרכיך ממצוא

חפצך ודבר דבר" בשבת.³⁰⁷

יש איפוא, קטגוריה אחת של איסורי שבות = "שבתון", של איסורי תורה על פעולות המצריכות מאמץ וטורח, ובאלו עוסקות הברייתות שבמדרשי ההלכה. אבל יש גם - לדעת הרמב"ן - קטגוריה אחרת הקרויה "שבות", והיא של איסורי חכמים שנגזרו אף על מעשים בודדים שאין בהם יגיעה רבה.³⁰⁸ דוגמא לדבר

306 ישעיה נ"ח, ג'.

307 וראה עוד ע"כ בהרחבה להלן עמ' 188-194.

308 הגזירה על אותם מעשים יכול שתנבע מן הצורך למנוע ע"י מעשים רבים כאלו הפרה של צו התורה על ה"שבתון". אך אפשר גם שחכמים אסרו מעשים אלו כדי לגזור ולהגן מפני עבירה על אחת מן המלאכות או תולדותיה, וראה בדין להלן מעמ' 177 ואילך.

רי"ד גילת במאמרו הנ"ל (עמ' 169, הע' 292) "להשתלשלותם של איסורי השבות" וכו' העלה את השאלה: מה יגדיר במזיק את המעבר מאיסור תורה לאיסור חכמים בפעולות השבות. והוא כותב (שם, עמ' 13-14): "המקום היחיד שנתקלתי באבחנה כל שהיא בנדון הוא בשו"ת חתם סופר, חלק חושן משפט, בהשטות, סימן קצ"ח...החתם סופר מוסיף אמנם נמצא בדברי חכמי התלמוד כי מקח וממכר בשבת אסור רק מדרבנן אולם - הוא כותב - 'זהו רק באקראי' כלומר, אדם הלוקח, הקונה מחברו דבר מאכל או שום דבר בארעי ואקראי אינו בכלל דברי נחמיה החמורים' בפרק י"ג שהזהיר את הרוכלים ואת המוכרים כל ממכר 'אם תשנו יד אשלח בכס', ודינו כמי שעובר על איסור דרבנן בלבד. אבל 'הקובע מקח וממכר ופוחת חנותו בשבת ושוכר ומשכיר הרי הוא מחלל שבת בפרהסייה'."

אמנם יש להעיר על כך, כי במקום אחר משכלל החתם סופר הגדרה זאת. בתשובה שנדפסה בשו"ת חת"ס, אבהע"ז, ח"ב, סימן קע"ג (התשובה משנת 1837, ואולם תאריך משלוח התשובה הקודמת, אותה ציטט גילת, לקהילת וורדיין, לא נודע לנו בודאות, ראה מ"ש ע"כ בעמ' 200 הע' 427 כנגד י' כץ הקובע כי תאריך התשובה הנ"ל הוא 1829. אם כי על פי דבריו כאן יש להניח, אכן, שהתשובה לקהילת וורדיין נשלחה לפני התשובה שבחלק אבן העזר) הוא כותב: "...אבל יש להסביר עפמ"ש" (= על פי מה שכתב) רמב"ן בנימוקי חומש פ' (= פרשת) אמור, דכל דאושי מילתא אפי' אינו מלאכה כלל אסור מן התורה משום שביתה ולמען ינוח, והנושא משא על כתיפו בעיר מוקף חומה כל היום, או פוחת חנותו ויושב ושוכר פועלים, ואינו עושה מל"ט מלאכות, מ"מ (= מכל מקום) עובר מן התורה על למען ינוח ושבות, כי אין זה שביתה ומנוחה, יעו"ש (= יעוין שם), וצ"ל (= וצריך לומר) הא דמקח וממכר אסור משום שמא יכתוב מדרבנן היינו באקראי ובצינעא, אבל לפתוח חנות ולקח ולמכור אסור מן התורה" וכו'.

בהגדרה זאת שלפנינו אנו רואים כי החת"ס סבור שאין די שפעולה זאת תיעשה באקראי כדי להגדירה כשבות שמדרבנן, אלא צריך שתיעשה בצינעא ולא בפרהסייה, שכן בפרהסייה נחשבת פעולה זאת לאיסור תורה. וכפי שהוא ממשין להסביר: "...הנה בכל המלאכה האסורה מה"ת (= מהתורה) איכא בפרהסי' ב' איסורים א' המלאכה גופא, שני איסור דאושי מילתא ועובדא דחול" וכו'. הרי ברור שלדעת החתם סופר" כוונת הרמב"ן לומר שכל מלאכה הנעשית בפרהסי' יש בה שני איסורי תורה (!), האחד: האיסור לעשות את המלאכה עצמה, והשני: להפר את הצו לשבות בשבת. ואולם, הפרת הצו מתקיימת רק כאשר נעשית מלאכה זאת בפרהסייה. על הקשר בין "עובדין דחול" ועשיית הפעולה בפרהסייה ראה עוד מ"ש בעמ' 185-188.

עוד יש להעיר על דברי רי"ד גילת שלא מצא כל התייחסות לשאלה הנ"ל פרט לדברים שבתשובת החת"ס הנ"ל, כי בענין זה התחבט הרא"י זסלנסקי בספרו פחד יצחק, ירושלים, תש"ט, עמ' ל"ט, וכתב כי לא מסתבר שכונת הרמב"ן היא לעבודה הנעשית כל היום דוקא, והעיר על כך הר"ע הדאיה בשו"ת ישכיל עבדי, חלק ה', ירושלים, תשי"ח, סימן מ"א: "לא ידעתי מדוע נתחבטו בזה, שהרי הרמב"ן כל דבריו הם הם הנאמרים ע"ד המכילתא דרשב"י, שאמר מנין שאין עולים באילן ולא רוכבין ע"ג בהמה וכו' ת"ל כל מלאכה...ומזה למד הרמב"ן שנצטוינו מה"ת להיות לנו מנוחה ביו"ט אפי' מדברים שאינם מלאכה, ע"ש. ומכיון שעיקר לימוד זה הוא מאין עולין באילן ולא רוכבין ע"ג בהמה מבוואר הדבר הלימוד הוא באותה הדוגמא של הרכיבה ע"ג בהמה ועלייה ע"ג האילן, דאפי' בשעה מועטת כל שהוא עלינו שלא לטרוח ולהיות במנוחה."

הוא נותן מענין חול המועד, עליו נאמר במכילתא דר' דלעיל שאין בו משום "שבות", והכוונה, לפי פירושו כעת, ל"שבות" שמדאורייתא, בה בשעה שהתלמוד הבבלי³⁰⁹ מביא ברייתא: "ת"ר מקבלין קיבולת במועד לעשותה לאחר המועד, ובמועד אסור. כללו של דבר כל שהוא עושה אומר לנכרי ועושה, וכל שאינו עושה אינו אומר לנכרי ועושה"³¹⁰ והרמב"ן מניח שיש לקשר זאת לכלל המופיע במקומות אחרים בבבלי בענייני שבת³¹¹ כי "אמירה לנכרי שבות", ואם כן אוסר הבבלי בזה בחול המועד "שבות" אחרת, "שבות" שנגזרה מדרבנן, ושונה היא מן ה"שבות" שבתורה בכך שאוסרת היא גם דברים שאינם כרוכים בעשייה מאומצת, כגון אותה אמירה לגוי^{312,313} כדי לתאר ביתר פירוט מה הוא אופיין של אותן פעולות שנאסרו מן התורה מחמת שבות מציג הרמב"ן את התמונה הבאה, אשר היתה יכולה להיות מציאותית אלמלא גדרה אותה התורה בצו ה"שבות":

"שיטרח כל היום למדוד התבואות ולשקול הפירות והמתנות³¹⁴ ולמלא החביות יין ולפנות הכלים וגם האבנים מבית לבית וממקום למקום, ואם היתה עיר מוקפת חומה ודלתות יהיו נעולות בלילה³¹⁵ יהיו עומסים על החמורים ואף יין וענבים ותאנים וכל

ומצאתי תנא מסייע לדברי הר"ע הדאיה בהע' קצרה שנדפסה בשו"ת חת"ס, ח"ב, (יו"ד), סימן ש"ה: "...הרי שנים עומדים, א' טעון עליו משא אבנים כבד מאוד, אשר כיוצא בו ודאי עבודה קשה הוא, וחבירו עומד בצדו, אך חוץ למחיצה ובידו כגורגרת פת, אלא שעובר ד' אמות ברה"ר (= ברשות הרבים), וזה הולך במשא אבנים שלו לפניו ממחיצה, זה חייב וזה מותר לכתחילה לולי עובדא דחול".

309 מ"ק, י"ב, א'.

310 בבבלי נראה שגם הסיפא הינה חלק מן הברייתא, אבל בירושלמי מ"ק ג', ד' (פ"ב, א') מופיעה ברייתא זאת מבלעדו הסיפא.

311 ראה לעיל עמ' 140-141.

312 רי"ד גילת מבין במאמרו הנ"ל, בעמ' 12, כי "בפירושו על התורה סתם הרמב"ן ולא פרש כיצד ליישב את הסתירה שבין דבריו בבאורו על התורה לסוגיות התלמוד (= המכנות איסורי דרבנן "שבות"), ובין דבריו האחרונים (= בפירוש התורה) לדבריו הראשונים בהשגותיו על הרמב"ם. את החלוקה שבין איסורי דרבנן שאינם עוסקים בטרחים הקשורים בעשייה המונית, אלא במעשים בודדים, ובין איסורי התורה ממש, הוא מבין רק מדבריו של הרמב"ן בדרשתו לראש השנה, שנאמרה סמוך לפטירתו בעכו בשנת 1269. ברם, לדעתי אין ספק שלכך נתכוון הרמב"ן כבר בפירושו לתורה כאן, וכי אין אפשר להבין אחרת את סיום דבריו בפירושו לתורה, בו הוא מפריד בין "שבות" מדאורייתא (שיש בה טורח) בחול המועד, ובין אמירה לגוי שהיא שבות של דבריהם ואין בה טורח? וכל המשנה את דבריו בדרשתו לר"ה ולדבריו כאן בפירוש התורה יראה שאין הם אלא גירסאות שונות של אותו ענין בשינויים קלים. ולפיכך אין גם לקבל, לדעתי, את מסקנתו של רי"ד גילת שם (עמ' 13): "לפנינו איפוא שלושה שלבים בשיטת הרמב"ן. תחילה היה סבור הרמב"ן שכל השבותים הם דרבנן, כפי שמפורש בהשגותיו על ספר המצוות. לאחר מכן הכריע בניגוד לזה, וקבע שאיסורי שבות מקורם ויסודם בדאורייתא. ולבסוף מצא דרך ביניים, היינו אף על פי שחובת השביתה הכללית בשבת אכן היא מן התורה והמבטל את השבותים עובר על איסור דאורייתא, הרי איסור של כל שבות בודד אינו אלא מדרבנן". כאמור, לדעתי, רק נכון לומר שהרמב"ן חזר בו בזקנותו מן הדברים שכתב קודם לכן בהשגותיו על ספר המצוות. בהשגותיו עדיין לא הבחין בקיומם של שני מיני שבותין (ראיה נוספת אפשר להביא לכך מן העובדה שאין הרמב"ן מונה בהשגותיו לספר המצוות את מצוות העשה של המנוחה מפעולות אסורות שאינן מלאכה), ומאוחר יותר עמד על כך כי יש 'שבות' דאורייתא ויש דרבנן. מובן שעל פי זה יבאר לנו הרמב"ן עתה, שהנאמר בבבלי (ראה לעיל הע' 291) כי גזרת מוקצה היא מנחמיה בן חכליה ובית דינו - קביעה זו מכוונת רק ל'שבות' שמדרבנן.

313 מבין האחרונים שהראו כי במקצועות הלכה נוספים קיים עקרון דומה, ראה: דא"ה קוק, שבת הארץ, ירושלים, תשי"א, פרק א', סעיף ד', ושם קונטרס אחרון, עמ' ק"ג-ק"ה (דבריו הובאו אצל רי"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 97 הע' 36).

314 בדרשת הרמב"ן לר"ה, בתוך כתבי הרמב"ן מהד' שעוועל, עמ' רי"ח הגירסה: "המתכות".

315 ראה רש"י עירובין ר', ב', ד"ה ירושלים.

משא יביאו בי"ט, 316 ויהיה השוק מלא לכל מקח וממכר ותהיה החנות פתוחה והחנוני מקיף והשלחנים על שלחנם והזהובים לפניהם, ויהיו הפועלים משכימין למלאכתן ומשכירין עצמם כחול לדברים אלו וכיוצא בהן, והותרו הימים הטובים האלו, ואפילו השבת עצמה, שבכל זה אין בהם משום מלאכה, לכך אמרה התורה 'שבתון', שיהיה יום שביתה ומנוחה, לא טורח".

יש לשים לב לתפקידם של הדברים החשובים הללו מבחינה הסטורית לענין השתלשלות הלכות שבת. עד לניסוחו החד משמעי של הרמב"ן לא יכולים היינו למצוא אפילו מקור הלכתי ברור אחד שיטען כי ישנו איסור תורה על טרחה ויגיעה בשבת וי"ט. הרמב"ן מבצע כאן איפוא בעצם מהפך לא קטן בתפיסתן הבסיסית של הלכות שבת וי"ט (ויש לשים לב גם לעובדה שאינו ניתלה כלל במי מן הגדולים שקדמו לו, גאונים או ראשונים). 317 אם קודם לכן היינו סבורים לתומנו כי עיקרן של הלכות שבת הינו אבות המלאכות ותולדותיהן, הרי אנו רואים כעת כי השלד של הלכות שבת אינו מבנה אבות המלאכות ("לא תעשה מלאכה") אלא צו ה"שבתון" - שעד רב אשי שבבבלי כלל לא ידענוהו, וגם אחריו אין הוא מוסבר כצו האוסר את הטורח והיגיעה! 318

עתה נבדוק אחד לאחד באילו איסורים פרטיים עוסק הרמב"ן בתיאורו הספרותי דלעיל: 1. מדידה ושקילה 2. מילוי חביות 3. נשיאת משאות 4. שימוש בבהמה להובלה 5. מקח וממכר.

לפחות לגבי איסור השקילה כבר ראינו 319 כי הסוגיה בבבלי ביצה כ"ח, א' וכ"ט, א' מבינה שטעמו של איסור השקילה הינו משום "עונדין דחול". ונראה שהרמב"ן סבור כי אין זה סותר את הדברים שהוא מעלה כאן, שכן אין הוא דן כאן בטעמו של מעשה פרטי זה או אחר, שיתכן כי נאסר ע"י חכמים (וזו קטגוריה אחרת, שאינה נגזרת מ'שבתון' שבתורה, כפי שאמרנו לעיל) מסיבה אחרת, אלא רק בתמונה הכוללת של אותם מעשים, שבעשייתם ההמונית עלולים לפגוע בשביתה שבת וי"ט. משום כך גם אין קושי לרמב"ן מן העובדה שאיסור השימוש בבהמה מנומק בבבלי (ביצה ל"ו, ב') כגזירה משום שמא יחתוך

316 ע"פ נחמיה י"ג, י"ט.

317 וראה ניסוחו החריף של ר"צ הכהן בקונטרס שביתה השבת (הנ"ל עמ' 167 הע' 281) בעמ' 70: "...בעיקר הדבר שבא הרמב"ן לחדש הלכה ומצוה בפי המקרא מדנפשי, מה שלא נמצא לו שורש בדרז"ל (= בדברי רז"ל) צ"ע זו מנין לו. ואם באנו לפרש המקראות בסברת הלב יבואו לנו הרבה הלכות מחודשות, וכ"א (= וכל אחד) יפרש כרצונו. וזהו שיבושן של הקראים, ואנו אין לנו אלא מה שפי' לנו רז"ל בקבלה מפי השמועה. ואף שבנה יסודו ע"ד המכילתא הנה לשון המכילתא סתם ד' (= יש לפענח קיצור זה: דברים) שהן משום שבות, ולא נזכר טרחים גדולים, ומשמע דבכל שבותין דרבנן קאמרו" וכו' (וראה עוד מ"ש בעמ' 183-188).

דאה עוד בענין זה תמיהתו ותשובתו של אחד מגדולי האחרונים, הרי"ש נתנון, שו"ת שואל ומשיב, מהדורה א', ח"ב, סימן ס"ט: "...התורה אמרה שלא יעשה מלאכה וגם ינוח, ואיך אפשר דמלאכה לא אסור [= אסורה] דק בשביל דמצווה על שביתה, והרי השביתה אינו רק עשה והמלאכה הוא אסור בכרת ומיתת ב"ד. וצריך לומר דמכל מקום תכלית המלאכה הוא רק בשביל שאינו נח ושובת, ולכך כל שעשה מלאכה הוא מבטל השביתה ביותר ואסור" וכו'.

318 להיפך, מן הסוגיה הנ"ל נראה כי רב אשי סבור כי הן ה"שבתון", כמצוות עשה, והן הלא תעשה (כל מלאכה) עוסקים שניהם באזהרת המלאכות, זה מן הפן האקטיבי וזה מן הפן הפאסיבי, שכן בא הוא לומר שיש באותו ענין גם עשה וגם לא תעשה, ואין מדובר במצוות שעוסקות בשני עניינים שונים.

319 עמ' 62-63.

זמורה, ואיסור המסחר מובא בתלמוד כאיסור מדרבנן,³²⁰ וכן נידונים כל האיסורים שבמכילתא דר"י (= עליה באילן וכד') כאיסורי חכמים שנגזרו מחמת המלאכות.

מסתבר איפוא, כי אין לזהות לפי הרמב"ן בין הקטגוריה של איסורי "עובדין דחול" ובין צו התורה על ה"שבתון". "עובדין דחול" יכולה להיות קטגוריה של איסורי חכמים האוסרת מעשים בודדים מסויימים ביר"ט, בשעה שצו השבתון עוסק בפעילות המונית, הקשורה בעמל ויגיעה. ברם נראה, כי צירוף פעולת השקילה לפעולות שהוא מונה כאן מלמדת כי הוא ראה באיסורי "עובדין דחול" קטגוריה של איסורי "שבות" שמדרבנן. וזיהה איפוא "שבות" (שמדרבנן) עם "עובדין דחול".³²¹

סבורני שניתן לאשש זאת ע"י עיון בדבריו במקום אחר, בחידושיו למסכת שבת, ולהראות כי הרמב"ן, שלא כר"ן אחריו, היה סבור כי אין כל הפרש בין הקטגוריה של איסורי "עובדין דחול" ובין הקטגוריה של איסורי "שבות".³²² שניהם כינויים שונים של אותה קטגוריה, לדעתו.

כבר הבאנו לעיל³²³ את דברי הסוגיה בשבת קל"ז, ב'קל"ח, א' העוסקת בשאלת דינו של התולה משמרת בשבת. לרב יוסף חייב חטאת על כך, ואב"י מגיב: "אלא מעתה תלא כוזא בסיכתא הכי נמי דמיחייב, אלא אמר אב"י מדרבנן היא, שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול". ועל כך כותב הרמב"ן שם,³²⁴ בהתייחסו גם לדברי רש"י שם, המפרש את דברי אב"י כמי שבא לומר שאין האיסור משום אוהל, אלא "קאסרי לה חכמים דמתניתין, דלא שבקינן ליה למיתליה למיעבד עובדין דחול" (רש"י שם בד"ה אלא):

"אלא אמר אב"י מדרבנן שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול - פרש"י ז"ל דלאו משום אוהל ארעי הוא, אלא שלא יתקן לשמור (= לשמר) בקביעות כחול,³²⁵ וראיתו דאמרי' להלן³²⁶ מערים אדם על המשמרת ביר"ט לתלות בה רמונים, ואי משום אוהל מה לי רמונים מה לי שמרים. אלא אוהל ליכא כלל - ומשום עובדין דחול הוא, ולתלות בה רמונים לאו עובדין דחול הוא. וק"ל (= וקשיא לן) הא דאקשינן לעיל³²⁷ השתא לר"א אוסופי על אוהל ארעי לא מוספי' למיעבד לכתהלה שרי - מאי קושיא, נימא דהכא לאו אוהל הוא כלל, ורבנן נמי משום עובדין דחול אסרי, ור"א לא חייש להכי? ויש לדחוק דסוגיין דלעיל בשיטה דר' יוסף אתמר, דסבר דרך אוהל³²⁸ הוא, ולרווחא דמלתא מקשי

320 ראה ע"כ לעיל עמ' 126 הע' 47.

321 כאמור לעיל עמ' 156-157 אין הרמב"ן ב"מלחמת ה" סבור כר"ן, שרדיית הפת משום "עובדין דחול" היא ואינה שבות, ובודאי גם עובדה זאת מתקשרת לדבריו כאן.

322 = המכוון הוא לאיסורי שבות שמדרבנן. אך אפשר שעדיין לא נחית הרמב"ן בדבריו בחידושיו לחילוק שבין שבות דאורייתא וזרבנן, שעמד עליו רק אחר כך, וקבעו בפירושו לתורה. וראה מ"ש בהע' 293 לעיל ובהע' 360 להלן.

323 עמ' 57-58.

324 בד"ה אלא (מהד' ר"מ הרש"ל עמ' תנ"ב-תנ"ג).

325 המהדיר, הר"מ הרש"ל, מציין כאן כי רש"י כרמב"ם בפכ"א מהל' שבת הי"ז, ואין זה נכון לדעתי. ע"י דבריו בפרק ג'.

326 קל"ט, ב'.

327 = שם קל"ח, א', בתחילת דיון הגמ' על משנת המסגרת, שם מובאת דעת רבי אליעזר המתיר לתלות את המשמרת ביר"ט ולתת לתלויה בשבת.

328 כך בכת"י מדריד, הקדום שבין כתבי היד לחידושי הרמב"ן לשבת (ראה מהד' הרש"ל הג'ל, ברשימת כתבי היד שבפתיחת הכרך). וכך מגיה הרא"ז מלצר במהד' חי' הרמב"ן שלו, והתיקון מוכרח. אך נראה שיש צורך למחוק גם את התיבה "דרך".

דמאהל ארעי מיהת לא נפיק. ול"ג דאביי משום אהל ארעי אסר להו, משום דא"ל רב

יוסף חייב חטאת אמר איהו דליכא אלא שבות בעלמא, דהיינו עובדין דחול" וכר. 329

בדברי אביי שבתלמוד נזכר רק "שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול". רש"י, כדרכו - ועמדנו על כך באריכות לעיל - מזהה ביטוי זה עם הקטגוריה של איסורי "עובדין דחול". להבנת רש"י זו קטגוריה נפרדת של איסורים, שאינה תלויה ב"גזרות שמא" של שאר איסורי השבות. האופי הסקולארי של הפעולות הללו הוא זה, שלדעת רש"י, מהווה גורם בלעדי לאיסורן. אך הרמב"ן, המסכים עם רש"י לזיהוי העקרוני שבין "שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול" ובין הקטגוריה של "עובדין דחול", חלוק עליו בכך, שלדעתו בכינוי זה בא אביי בעצם רק לומר שיש לפנינו איסור דרבנן, ותו לא.

לתפיסתו הלשונית של הרמב"ן במקורות התלמוד, הבא לומר על איסור מסויים שהוא "איסור דרבנן" ושאינו איסור תורה, יכול לומר זאת בכמה דרכים שוות לחלוטין. יכול הוא לומר שזהו "איסור שבות", או לומר שאיסור זה נגזר כדי "שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול", או לומר שזהו איסור משום "עובדין דחול", ועל כולם ניתן יהיה לומר: היינו הך.

משום כך בא הרמב"ן לחלוק על רש"י, ולהסביר כי כוונת אביי בדבריו כנגד רב יוסף היא רק לומר שאיסור תליית המשמרת הוא מדרבנן. ואכן, לדעתו, שלא כרש"י, אביי סבור שטעמה של הגזירה שנגזרה על איסור זה הוא "משום אהל ארעי", כלומר משום מלאכת בונה. 330

הרמב"ן יוצר איפוא זיהוי ברור בין הביטויים "שבות" "עובדין דחול" ו"שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול", שהם, להבנתו, סינונימים. כינויים שונים של אותה קטגורית איסורים מדרבנן. 331

ובדפוס ראשון "אוצר נחמד", ורשא, תרי"ח, הנוסח: "דסבר לה דרך חול" וכר, וזה, כמוכר, אין לו שחר. 329 אגב כך אעיר, בקשר לשאלת הרמב"ן בענין היחס בין הסוגיה הפותחת של משנת המסגרת הנ"ל ושאלתה: "השתא לר"א אוסופי על אהל ארעי לא מוספי למיעבד לכתחלה שרי" בה התקשה הרמב"ן - נראה כי אכן סוגיה פותחת זאת אינה מכירה את דברי אביי, ובאה ממסורת של בית מדרש אחר. פתרון זה לבעיה מגדיר הרמב"ן במילותיו שלו: "יש לדחוק דסוגיין דלעיל בשיטה דר' יוסף אתמר" וכר.

330 כנראה הבין הרמב"ן כי אפשר לכוונת איסור זה גם "דרך חול", משום שדרך בנין רגילה היא דרך חול. 331 וראה ר"א בורנשטיין, אגלי טל, פיעטרקוב, תרס"ה, מלאכת מעמר, ס"ז אות י' שכתב: "...ואמר אביי מדרבנן שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול. וכ' (= וכתב) הרמב"ן דאביי משום אהל ארעי אסר ליה ומשום דאמר רב יוסף חייב חטאת אמר איהו דליכא אלא שבות בעלמא דהיינו עובדין דחול, הנה דאיסור שבות אמר בלשון שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול" וכר.

אלא שאי אפשר, לענ"ד, להסכים עם הצעתו שם להשוות בין דברי הרמב"ם בענין זה עם דברי הרמב"ן הללו. שכן לרמב"ם אין איסורים אלו נגזרים אלא לצורך שמירה על ל"ט המלאכות ותולדותיהן, ואין כאן כל קשר ל"עובדין דחול" כמוכר של פעולות סקולאריות (וראה לעיל עמ' 75-112), ואילו לרמב"ן להיפך, כל איסורי שבות נגזרו מחמת היותן פעולות סקולאריות, ואף אלו שהן משמרת למלאכות, כמו המלאכות עצמן, לדידו, הינן פעולות סקולאריות בפוטנציאל, ולכן נאסרו. ואף ה"אגלי טל" עצמו שם לב שם שאי אפשר להשוות כאן את כל דברי הראשונים, שכן בסיום דבריו שם הוא מעיר: "אך יש מקום עיון בדברי הרמב"ן האלו שכתב דשבות היינו עובדין דחול, ובחידושי הר"ן הביא דבריו ולא חלק עליו, ובר"ן שעל הלכות הרי"ף ריש שבת גבי רדיית הפת כתב דשבות חמור מעובדין דחול". אמנם בעיה זו אינה קשה, שכן החידושים המיוחסים לר"ן על שבת אינם לרבינו נסים ב"ר ראובן, וראה להלן עמ' 179 הע' 338.

גם רא"ח נאה, קצות השלחן, חלק ח' ירושלים, תשי"ד, עמ' ק"ב, שם לב כי אי אפשר להסביר את עמדת הרמב"ן בגישה המקובלת, והוא מציע דרך מעניינת להסבירו: "אחר העיון נראה דגם הרמב"ן דפרק תולין הוקשה לו על אביי דאיסור אהל ארעי קרי ליה שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול, לשון השייך לעובדין דחול, ולכן האריך לתרץ זה דמשום דשמע דאמר רב יוסף תלה חייב חטאת והחמיר בזה מאוד בא אביי כנגדו לסתור דבריו דאין האיסור חמור כל כך, ולכן תפס אביי

ראוי לשים לב לנקודה חשובה נוספת העולה מדבריו של הרמב"ן כאן: אם אין אנו מודים בקיומן של קטגוריות נפרדות "שבות" ו"עובדין דחול" כדברי רש"י, הרי שהולך ומיטשטש אצלנו הגבול שבין פעולות שנגזרו מחמת קרבתן למלאכות ובין פעולות שאיסורן בא אך ורק מחמת היותן פעולות סקולאריות. ונראה לי שזה מאפיין חשוב בתפיסת הרמב"ן, שיש להדגישו: הרמב"ן אינו רואה במלאכות שבת - אבות ותולדות - רק פעולות שנאסרו מן התורה בלא זיקה ל"למען ינוח", וכעין גזרת הכתוב בלא טעם, אלא הוא רואה אותן ביסודן כפעולות שנאסרו מחמת היותן פעולות סקולאריות. בדיוק כפי שמקח וממכר או מדידה נאסרו מ"שבתון" (בעשיה של טירחה).³³² ראינו זאת גם בדבריו בפירושו לתורה, שם הוא מכליל בקבוצת איסורי ה"שבות" גם פעולות שנמנות בתלמוד במפורש על ה"גזירות שמא" (= משום המלאכות) וגם פעולות סקולאריות שבתלמוד הנימוק לאיסורן הוא משום "עובדין דחול". אך רואים אנו כי לא רק בפרשנות התורה או בדרשותיו הוא נוקט עמדה זאת, אלא מוכן הוא ליישמה גם במקצוע פרשנות התלמוד. וכבר הערתי לעיל³³³ כי לפי דעתי, עמדתו זאת היא שאינה מניחה לו לקבל את דברי הראשונים, שפירשו בעקבות רש"י, את איסור הברירה של פסולת מאוכל בשבת אף כשהטירחה מרובה משום שינוי, ולדעתו ההיתר לברור רק אוכל מפסולת בכל מקרה נובע מן העובדה שהתורה התירה רק ברירה כדרך אכילה.³³⁴ יש להעיר כי עמדה זאת, הרואה בצווי התורה בעיקר כללים מנחים, שעל פיהם צריכים אה"כ חכמים להוסיף גזרות ולהורות את העם באיזו דרך לילך (וכן מוטל על האדם עצמו ללמוד מהנחיות המצוות הכתובות כיצד להוסיף ולהורות לעצמו הנהגה ראויה גם בדברים שעליהם לא צוותה התורה במפורש) - עמדה זאת אופיינית לרמב"ן, וחוזרת כמה פעמים בפירושו לתורה.³³⁵

בדבריו לישראל קליא דליכא אלא שבות בעלמא דהיינו עובדין דחול, אבל לעולם האיסור משום עשיית אהל ארעי דרבנן, ולפי זה יש להבין מה דכ' הרמב"ן דמיחזי כבורר היינו שלא יעשה כדרך שעושה בחול, ולא הוקשה לו דשלא יעשה כדרך חול הוא איסור עובדין דחול, ומיחזי כבורר הוא איסור דרבנן ממש".

עד כדי כך מושרשת שיטת רש"י בדברי האחרונים, עד שאינו יכול להעלות על דעתו, הרא"ח נאה, לפרש דברי הרמב"ן כפשוטם, והופך את דברי אב"י - על פי הרמב"ן - לכמעט "פליטת פה" של עידנא דריתחא, שנאמרה בלשון הפלגה גרידא. אבל, כאמור, אין הקטגוריה של איסורי עובדין דחול אלא הקטגוריה של איסורי השבות לרמב"ן, וכפי שעולה גם מדבריו בכל המקורות האחרים שהבאנו לעיל.

³³² עמדה פרשנית זו המשווה בין הפעולות שנאסרו כמלאכות ובין הפעולות שנאסרו מן הקטגוריה של "עובדין דחול" משאירה רק נקודה אחת מצומצמת בבחינת גזירת הכתוב: העובדה שגם פעולות בודדות השייכות לסידרת המלאכות, אף שאין בהן משום יגיעה נאסרו מן התורה ("לא תעשה כל מלאכה"). להבנה מחודשת זו התעוררתי בעקבות הערה הגיונית מאוד בדבריו של ר"ע גלזנר, דור דורים, (ירושלים, תשמ"ה, מהד' מוסד אריאל) עמ' קכ"ה: "אם טרח ועמל בדבר שאינו מקרי מלאכה נמי עבר אעשה דתשבות משום דלא שבת (= לדעת הרמב"ן), אבל אם חרש או כתב כל היום בטירחא אין נאמר דלא עבר אתשבות וכי מלאכה דאורייתא בטירחא ועמל לא תהיה בכלל תשבות, וטירחא בלא מלאכה תהיה בכלל תשבות?" וראה גם דבריו של ר"ש נתנזון הנ"ל בעמ' 174 הע' 317.

³³³ בעמ' 163.

³³⁴ הגישה המתירה גם פעולות הכרוכות בטירחה רק משום שינוי - כנראה סבורה שהאיסור על המלאכות הינו גזרת הכתוב, בלא כל זיקה למנוחת השבת. וכיון שאי אתה בורר כדרך שנאסרה הברירה הרי שאף אם אתה טורח יותר בשינוי זה - לא נאסרה פעולה זאת.

³³⁵ לדעת הרמב"ן מבנה המצוות מכיל שני רבדים: הרובע היסודי הכולל את ה"אזהרות הכוללות", הללו המגדירות את מטרותיה של מערכת המצוות כולה [= כגון: "ועשית הישר והטוב" דברים (ו', י"ח) "קדושים תהיו" (ויקרא, י"ט, ב') "ובערת הרע מקרבך" (דברים י"ג, ו')]. מרובד ראשוני זה צומחת אה"כ מערכת הציום המפורטים, כפי שאנו רואים אותה נגלית לעינינו בחלקים של התורה שבכתב ושבע"פ, שאין תפקידה אלא לפרוט בדרך מעשית את התכליות הכוללות המוגדרות

ברובד היסודי. משום כך שש הרמב"ן למצוא בתורה רמזי פסוקים השייכים לאותו רובד יסודי נסתר וראשוני יותר, ובכל הזדמנות מסוג זה בפירושו לתורה הוא מצביע על חשיבותם הרבה של מקורות אלו.

כך, למשל, בנוגע לביאור הצו "קדושים תהיו" (ויקרא, י"ט, ב'), מרחיב מאוד הרמב"ן את הדיבור בפירושו לתורה על חשיבותה של האזהרה הכוללת הזאת, ועל היותה אבן-פינה לכל התורה כולה. כבר בפתיחת פירושו לפסוקו הוא מכריז: "אמרו רבותינו (תו"כ, ריש קדושים, וייס, פ"ו, ג') שהפרשה הזאת נאמרה בהקהל מפני שרוב גופי תורה תלויין בה". ומאחר שלפי פירושו של רש"י לפסוק, הקדושה עליה אנו מצוים כאן מתייחסת לחטאי העריות הנזכרים בפרשה הקודמת (ועי' שפתי חכמים ובאר יצחק שם), הרמב"ן מביע את התנגדותו לדאות בצו זה צו פרטי המתייחס לחטאי העריות, ורואה בו אזהרה כוללת: "אבל בתו"כ (שם) ראיתי סתם פרושים תהיו, וכן שנו שם (תו"כ, שמיני, י"ב, ד', וייס, נ"ז, ב') והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני (ויקרא י"א, מ"ד), כשם שאני קדוש כך אתם תהיו קדושים, כשם שאני פרוש כך אתם תהיו פרושים". ולפי דעתי אין הפרישות הזו לפרוש מן העריות כדברי הרב, אבל הפרישות היא המזוכרת בכל מקום בתלמוד שבעליה נקראים פרושים, והענין כי התורה הזהירה בעריות ובמאכלים האסורים והתירה הביאה איש באשתו, ואכילת הבשר והיין, אם כן ימצא בעל התאווה מקום להיות שטוף בזמת אשתו או נשיו הרבות, ולהיות בסובאי יין בזולתי בשר למו, וידבר כרצונו בכל הנבלות שלא הוזכר איסור זה בתורה, והנה יהיה נבל ברשות התורה, לפיכך בא הכתוב אחרי שפרט האיסורים שאסר אותם לגמרי וצוה בדבר כללי שנהיה פרושים מן המותרות... וזה דרך התורה לפרוט ולכלול בכיוצא בזה, כי אחרי אזהרת פרטי הדינין בכל משא ומתן שבין בני אדם לא תגנוב ולא תגזול ולא תונו ושאר האזהרות, אמר בכלל ועשית הישר והטוב, שיכניס בעשה הישר וההשויה, וכל לפני משורת הדין לרצון חבריו" וכו'.

וכך גם כותב הרמב"ן בפירושו לדברים ו', י"ח, על הפס' "ועשית הישר והטוב": "... מתחילה אמר שתשמור חוקותיו ועדותיו אשר ציוון ועתה (= בפסוק זה) יאמר: גם באשר לא ציוון תו דעתך לעשות הטוב והישר בעיניו, כי הוא אוהב הטוב והישר, וזה ענין גדול, לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותיקוני הישוב והמדינות כולם, אבל אחרי שהזכיר מהם הרבה, כגון לא תלך רכיל, לא תקום... ולא תעמוד על דם רעך... מפני שיבה תקום וכיוצא בזה, חזר לומר בדרך כלל, שיעשה הטוב והישר עד יכנס בזה הפשרה, ולפנים משורת הדין" וכו'.

אמנם נראה כי - שלא כעמדת הרמב"ן - לרמב"ם האזהרות הכוללות אינן באות אלא לחזק את האדם לעוררו ולהזהירו לשמור מה שנצטווה. ראה דבריו בספר המצוות בשורש הרביעי (תרגום הר"י קאפח עמ' י"ח): "יש שנאמרו בתורה צוויים ואזהרות שאינם על דבר מסויים, אלא כוללים את כל המצוות, כאלו יאמר עשה כל מה שצויתך בו, והשמר מכל מה שהזהרתך בו, הרי אין מקום למנות את הצווי הזה מצוה בפני עצמה, לפי שלא צוה לעשות איזה דבר מסויים מוגדר שיהיה מצות עשה" וכו'.

בהמשך דבריו בשורש זה גם מביא הרמב"ם את דברי המכילתא דר"י (פרשה כ', הורביץ - רבין עמ' 320): "זאנשי קודש תהיון לי, רבי ישמעאל אומר כשאתם קדושים הרי אתם שלי, איסי בן יהודה אומר כשהמקום מחדש מצוה על ישראל הוא מוסף להם קדושה" וכו'. מאמר זה משמש לו אסמכתא לשיטתו. לפי הסברו (= כאן בא הרמב"ם להסביר כי אין למנות הצוים הכוללים במנין המצוות) כוונת התורה על פי המדרש באזהרת "קדושים תהיו" היא אך ורק במובן: קיימו מצוות התורה כולה. וכך אכן אומר שם הרמב"ם: "ואין הבדל בין אמרו קדושים תהיו או אילו אמר עשו מצוותי, האם היינו אומרים שזו מצוה נוספת על המצוות שנרמז אליהן שצוה לעשותן? כך לא נאמר על קדושים תהיו והיוצא בו שהוא מצוה, לפי שלא צוה לעשות מאומה חוץ ממה שידענו".

והרמב"ן שם משיג על דבריו. את דברי הספרא הנ"ל הוא מסביר: "קדושים תהיו" והקדושה באמת להיות פרושים, ואשר הם כלל למניעות כולן" וכו'.

וראה עוד בענין "זבערת הרע מקרבך" את דברי הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות שורש י"ד "כל המומתין מצותן מן זבערת הרע מקרבך", זו מצוה כוללת המזהירה על בעור הרע באשר הוא, אף אם לא נצטוינו עליו במקום אחר במפורש, כגון עוף שהרג את הנפש, עי"ש.

וראה גם פירושו של הרמב"ן לדברים י"ג, ג', בענין "לא תאכל כל תועבה": "... והנה כל הנאסרים לנו שהם כלם תועבה, ולא הוצרך לפרוט אחרי כן השקצים וכל הרמש, כי דבר ידוע הוא שתתעב אותם נפש כל נקי דעת" וכו'.

גם בנידון דילן, בענין צוית התורה על השביתה ואי עשיית המלאכה, קרוב יהיה להניח, כדברינו לעיל, כי הרמב"ן רואה בצוים הללו צוים כוללים, שעל פי רוחם גזרו חכמים את גזרות השבות (= "עובדין דחול", "ממצוא חפצך"), זאת לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם".

הערה זאת נולדה מלימוד משותף של תורת הרמב"ם והרמב"ן עם הפרופ' יוחנן סילמן. על כך נתונה לו תודתי. וראה גם דבריו של י' רייניץ, קדושים תהיו, שמעתין, כסלו, תשל"ט, שנה ט"ז, גליון 55 בעמ' 46-42 (הבחנתו בין קדושים תהיו שלרמב"ן כמטרה לעצמה, ולא כסייג וגדר להוראות התורה האחרות, משלימה את דברינו); ר' ארסין, ועשית הישר והטוב, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, ר"ג, תשמ"ה, עמ' 5-3 ובהע' שם, המכירה רק את עמדת הרמב"ן.

וכן רואים אנו כי הרמב"ן בחידושויו כאן מפרש את ביטוי של אב"י "שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול" כביטוי המסמן: א)קטגוריה מדרבנן ב)קטגוריה של איסורי "עובדין דחול" ג)גזירה משום מלאכת בונה. ושלושת העניינים הללו לדעתו חד הם.³³⁶

חבריו ותלמידיו של הרמב"ן הלכו בדרך אחרת. כבר בימיו מסביר רבינו יונה, (כנראה בהשפעת פירושי רש"י), סוגיה בבבלי שלא כמותו, ומשתמש בקטגוריה של איסורי "עובדין דחול" באופן שאין הרמב"ן מסכים לו. כך אנו רואים בנוגע לדברי הברייתא בבבלי קמ"ג, ב':³³⁷ "ת"ר נתפזרו לו פירות בחצר מלקט על יד על יד ואוכל, אבל לא לתוך הסל...שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול" וכו' כי רבינו יונה מפרש, שטעמו של האיסור, מחד, לאסוף הפירות לתוך הסל, וטעם ההיתר, מאידך, ללקט על יד על יד, הוא משום:

"דשאני הכא שנתפזרו ומלקט אחד אחד, וכשנותן לתוך סל וקופה מיחזי כעובדין דחול"

וכו'.³³⁸

ולעומת זה הרמב"ן בחידושויו שם³³⁹ אינו מבין את הביטוי "שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול" כמצייין לקטגוריה של פעולות "עובדין דחול" במובן הסקולארי בלבד כרבינו יונה, אלא מפרש איסור זה כגזרה משום אחת מן המלאכות "משום דמיחזי כבורר". וזאת בהתאם לשיטתו שהוסברה לעיל.³⁴⁰

עוד מצאנו כי הרשב"א מוסר בשם רבינו יונה³⁴¹ בחידושויו,³⁴² כי

"מסתמא 'תשבות' אינו עשה אלא (= לענין) אבות מלאכות".³⁴³

336 וכבר הבאנו לעיל בהע' 308 את דברי החתם סופר בתשובה באהע"ז ח"ב, סימן קע"ג, שטען, ע"פ דברי הרמב"ן הללו כנראה, כי בכל מלאכה האסורה מהתורה עוברים גם על איסור משום "עובדין דחול" בשעת עשייתה בפרהסייה. ראה מ"ש ע"כ שם.

337 וראה עוד ע"כ עמ' 224-228.

338 כך מוסר בשמו הריטב"א בחידושויו שם ד"ה "תנו רבנן" (מהד' ר"מ גולדשטיין, ירושלים, תשנ"א, עמ' תתקל"ח-תתקל"ט). ברשב"א שם ד"ה נתפזרו (מהד' ר"י ברוך, ירושלים, תשמ"ו, עמ' תקל"ה) נמסר פירוש זה כנוגד את פירושו של הרמב"ן שיובא להלן, אך לא נאמר שם במפורש בשמו כי מדובר באיסור משום "עובדין דחול", אם כי מסתבר הדבר. וראה ר"ן על הרי"ף שם ד"ה "נתפזרו" (ס', א' בדפ' וילנא) שאף הוא קישר זאת ל"עובדין דחול". אבל במיוחס לר"ן שם ד"ה "נתפזרו" מובאת דעת הרמב"ן. ואין פלא בכך, שכן אין אלו חידושי הר"ן (רבינו גסים ב"ר ראובן, בו אנו עוסקים). החידושים הללו לשבת, המיוחסים בטעות לר"ן, נדפסו לראשונה בוורשא, תרכ"ב, ואינם לר"ן כפי שהעיר כבר ר' רפאל שפירא מוואלאזין, ראה "ידיעות נכבדות", הנדפס בראש ספרו של הרא"ב וסרמן, קובץ הערות למסכת יבמות (מהד' ירושלים, תשכ"א). וראה בחידושי הר"ן לע"ז, מהד' ר"א ליכטנשטיין, ירושלים, תש"ן, במבוא עמ' 12 הע' 60. וראה גם מ"ש ר"ש ליברמן, ספרי זוטא, ניו-יורק, תשכ"ח, עמ' 3 הע' 3, מדברי ר"צ הכהן.

339 ד"ה "הא דתניא", מהד' ר"מ הרשלה, ירושלים, תשל"ג, עמ' תס"ד.

340 ר"מ הכהן ב"משנה ברורה" על שו"ע או"ח, של"ה, ס"ק י"ז מנסה להעמיד גם את הרמב"ן כשיטת הסוברים שהאיסור הוא משום היות האיסוף פעולה סקולארית בלבד, ואולי לא ראה את דברי הרמב"ן בחידושויו במקור, אלא רק את ניסוח הדברים ב"בית יוסף" שם. וכפי שכבר קדם והעיר רא"ה נאה בקצות השלחן חלק ח', ירושלים, תשי"ד, עמ' צ"ח-צ"ט בהע' 3.

341 "מורי ז"ל". וראה ר"ש אסף, אנצ' לגדולי ישראל (עורך: ר"מ מרגליות), ח"ד, עמ' 1257.

342 ליבמות ו', א' ד"ה ונגמר.

343 בסוגיה שם מובאת הברייתא "תניא יכול יהא בנין בית המקדש זוחה שבת, ת"ל את שבתותי תשמרו ומקדשי תיראו - כולכם חייבים בכבודי", ומחמת העובדה שהתלמוד אינו רוצה להעמיד את הברייתא כעוסקת במלאכות שבת העמידה כעוסקת במחמר בשבת (= שהוא איסור לאו ולא איסור כרת). על כך שואלים: נלמד מכאן לכל התורה, כי כפי שעשה דבנין המקדש נדחה מפני הלאו דמחמר, כך כל עשה אחר ידחה מפני ל"ת. בשלב זה של הדיון שואל הרשב"א: הרי בשבת

נראה איפוא כי לרא"ה ולרשב"א שנקטו כשיטת רש"י, ושלא כרמב"ן, "עובדין דחול" ו"דמי לאהל" שני עניינים נפרדים הם. ומכאן שהביטויים "עובדין דחול" או "שלא יעשה כדרך שעושה בחול" מכוונים כלפי קטגוריה אחרת מאיסורי ה"גזרות שמא". וזאת שלא כרמב"ן שלדידו כולן, גם הפעולות הסקולאריות וגם ה"גזרות שמא" - חד הן.³⁵⁰ מדברי הריטב"א נראה כי אין הוא יודע על כך שהרמב"ן חלוק באופן עקרוני על עמדת רבינו יונה בענין זה, והוא משלב דבריהם זה בזה, כאילו אין שום הפרש ביניהם. בדבריו לשבת קמ"ג, ב' 351 הוא דן בנושא איסוף הפירות שנתפזרו, שהוזכר לעיל, ושואל מדוע הוגבל בברייתא הדבר, הרי מן הסוגיה בפרק נוטל בשבת נראה כי אין כל איסור באיסוף הפירות לסל:

"תנו רבנן נתפזרו לו פירות בחצרו³⁵² מלקט ע"י ע"י ואוכל אבל לא לתוך הסל - ואשמעי' מהך סופא דריש' דקתני ע"י ע"י ואוכל אפי' בקערה וכיוצא בו שרי, וכיון דלצורך [הוא] לא אסרו חכמים אלא בנותנם לסל וקופה דהו עבדין דחול. וקשיא להו לרבנן ז"ל דהא לעיל אמרי' בפרק נוטל³⁵³ 'ולשדינהו לפירי ולשויה³⁵⁴ לאבן ולנקטינהו', כלומר, שיחזור ויתנם לתוך הכלכלה, ואלו כלכלה היינו כסל וכקופה. ותירץ רבי' הגדול ז"ל³⁵⁵ דהכא בחצירו ודוקא קאמ' שיש בו עפר וצוררו' והוי ליה כבורר, אבל התם שישפכם במקום נקי...והרב החסיד ז"ל³⁵⁶ תירץ דשאני הכא שנתפזרו ומלקט אחד אחד, וכשנותן לתוך סל וקופה מיחזי כעובדין דחול, אבל התם ששופכם במקום אחד וחוזר ולוקטן מותר".

אם נדקדק בניסוח הדברים של הריטב"א נראה כי הוא פותח בשאלה המתייחסת ל"עובדין דחול", ועליה משיב בדברי הרמב"ן, הסבור כי יש בדבר איסור משום חשש בורר, ואח"כ, בלא להעיר על כך דבר, הוא משיב בדברי רבינו יונה, כאפשרות נוספת. זאת בשעה שאצל רבינו יונה "עובדין דחול" היא קטגוריה של איסורים סקולאריים, קטגוריה נפרדת מכלל איסורי השבות, ולרמב"ן אינה אלא חלק מאיסורי השבות, וזו שהיא "עובדין דחול" היא היא ה"גזרה שמא" (= כאן משום בורר).³⁵⁷ ברם, מדברי הריטב"א משמע שלרמב"ן אין כאן כלל איסור משום "עובדין דחול".

350 כבר קודם לכן (באותו דיבור המתחיל) מקדים הרשב"א שם ומעתיק את דבריו הנ"ל של הרמב"ן בחידושו אל חידושו שלו, אך חולק על דבריו, ומעזיף לתרץ את שיטת רש"י מפני קושיית הרמב"ן, וזאת ע"י ההפרדה בין הקטגוריות "שבות" (= "גזרה שמא") ו"עובדין דחול". שכן, הוא אומר: "הא דנקט לה (= התלמוד) בחומרתא חדא משום דכולן כלים הן שגזרו חכמים בנטייתן, זה משום אהל וזה משום עובדין דחול וזה משום גזרה שמא יתקע".

351 ד"ה תנו רבנן, מהד' ד"מ גולדשטיין עמ' תתקל"ח-תתקל"ט.

352 לפנינו: "בחצר".

353 שבת קמ"ב, א'.

354 לפנינו: "ולשדיה".

355 הרמב"ן בחידושו דלעיל.

356 רבינו יונה.

357 הריטב"א הכיר את עקרונות שיטת הרמב"ן (אם כי לא היה לפניו כנראה הקטע שלפנינו בפירוש התורה כ"ג, כ"ד, ראה להלן הע' 360) ואף ישמה במקום אחד כתירוץ לבעיה שהתעוררה, ראה: ריטב"א, שבת, קי"ד, ב', ד"ה "י"ה שחל בשבת", מהד' ד"מ גולדשטיין, עמ' תשכ"ו-תשכ"ז.

רבינו יונה, הרא"ה, הרשב"א והריטב"א, כפי שראינו, אינם הולכים בדרכו המיוחדת של הרמב"ן. ובודאי שהר"ן אינו הולך בדרך זו, שכן אותו ראינו כבר יוצא במפורש כנגד הרמב"ן, המגדיר רדיית הפת כ"שבות". הר"ן הוא גם האחראי, כאמור, על ההפרדה המוחלטת שנשתרשה בהלכה בעקבותיו, בין שבות ל"עובדין דחול".

שדבריו של הרמב"ן מהוים חידוש גדול, ושאינן מי מן הראשונים המוכרים לנו, שקדם לו בכך, נוכל לראות גם מדבריו של הריטב"א בענין זה בחידושו לר"ה: 358.

"...וברם צריך את למידע דכל מאי דאמרינן בכל דוכתא שבות דרבנן לאו למימרא שאין לנו שבות מן התורה כלל, דא"כ נמצאת שבת כחול מן התורה שהחניית פתוחות ואוצרות תבואה ויין, ומטלטלין חפצים מבית לבית דרך כרמלית ומודיין ושוקלין ומונין. ואינו בדין שאסרה תורה הוצאה כגורגרת והתיר' העמל הגדול הזה, שא"כ אין זה יום מנוחה. אלא כך עיקרן של דברים, כי בכלל מ"ע שבות של תורה לשבות ממלאכות יש לשבות מכל שבות דרך כלל שלא לעשות שבת כחול, אבל בכל פרט ופרט כי עביד לי' וזהיר באיך דלא הוי שבת כחול הוי שבות דרבנן, נמצא שיש לשבות עקר מן התורה, ולפיכך העמידו בו חכמים דבריהם במקומות הרבה לדחות מצוה של תורה. 359 וזו מרגלית שבידינו מרבינו הרמב"ן מפי מורינו ז"ל. 360.

358 ל"ב, ב' סד"ה "מתני שופר". דברים אלו הובאו ע"י ר' ישראל יעקב אלגאזי, ארעא דרבנן (נדפס בסוף ספר שמע יעקב, קונסטנטינה, תק"ה) באות רכ"ד, בשינויים קטנים. והוא מעיד: "דאיתי פה ירושלים ת"ו פיתקא א' כתוב בשם הריטב"א". 359 יש להעיר, כי מדברי הריטב"א כפי שהוא מציג את דעת הרמב"ן עולה, כי "שבות" שמדברנן עוסקת אך ורק באותם מעשים שבהם עוסקת הקטגוריה המקבילה שלה, ה"שבות" שמדאורייתא, אלא שבמעשים אלו, כשהם נעשים מעט מעט ולא באופן המוני, אין בהם אלמנט זה של יגיעה וטורח, ולכן אינו עובר על ה"שבתון". אבל מדברי הרמב"ן דלעיל עלה בידינו לומר כי גם גזירות שגזרו חכמים כמשמרת למלאכות כלולות לדעתו בקטגוריה זאת. והכי נמי מסתברא, שכן נקודת המוצא של דברי הרמב"ן בפירושו לתורה היא העובדה שבמשנה ובתלמוד מוצאים אנו - בניגוד לכאורה למדשי ההלכה - שימוש ב"שבות" ככינוי לאיסורים מדרבנן. והרי לא נעלם מעיני הרמב"ן ששימוש זה בתלמוד הוא כ"גזירה שמא (= שמא יעבור על אחת מן המלאכות).

360 העובדה שאין הוא מכיר ישירות את דבריו בפירוש התורה כאן תמוהה. ראה למשל מ"ש כמה דפים קודם לכן, בחידושו שם לר"ה ח', א', ד"ה איזהו, שהוא מפנה את הלומד למה "שכתוב יפה בפירוש החומש לרבינו הגדול". (וראה מ"ש רת"ד שעוועל, במבואו למהזורת פירושי התורה של הרמב"ן, ח"א, עמ' 9 הע' 5).

ההסבר הנראה לי לתופעה זאת הוא, שקטע זה שבפירוש התורה לרמב"ן לא היה מועתק בטופס שהיה לפני הריטב"א. ושמה כך היה הדבר כיון שנתווסף לפירוש התורה מאוחר, בא"י, ולא כל התוספות הללו הגיעו אל טופסי בני ספרד. ואמנם ידועה תופעת ההוספות לפירוש התורה, שהוסיף הרמב"ן כשהגיע לא"י על פירושו, משני מקומות: בראשית ל"ה, ט"ז ושמות ל', י"ג. הר"ן קלמן כהנא אסף את רשימת ההוספות שמצא בכתבי היד של הרמב"ן ופרסמן בהמעין, תשרי, תשכ"ט, כרך ב', גליון א', עמ' 39-31. אלא שמרשימה זאת אנו למדים כי קטע זה בפירושו לתורה לא היה ידוע כ"תוספת" לפירוש, ונמסר בכל כתבי היד שהגיעו לידינו כחלק מגוף הפירוש. אבל עדיין אין בכך ראייה נגד דברינו, שכן כתבי היד הללו אינם משקפים בהכרח את כל תולדות גלגולי הנוסח שעברו על פירוש התורה, ואפשר שהטופס שהיה לפני הריטב"א, שלא הכיל קטע זה שלפנינו, אינו דומה לאף לא אחד מהם. עוד על שאלת הוספותיו של הרמב"ן לפירוש התורה בעת הגיעו לא"י ראה: הירש (צבי) גרץ, דברי ימי ישראל, ח"ה, (תרגום ש"פ רבינוביץ = שפ"ד), וורשא, תרנ"ז, עמ' 128; רח"ד שעוועל במבוא למהד' פירוש הרמב"ן שלו, ירושלים, תשי"ט, עמ' 8; הנ"ל, רבנו משה בן נחמן, תולדות חיינו, זמנו וחיבוריו, ירושלים, תשכ"ז, עמ' קמ"ג-קמ"ה; ר"י עמנואל, רבנו משה בן נחמן, המעין, טבת, תשכ"ח, כרך ב' גליון ב' עמ' 64-70; ותשובת רח"ד שעוועל על כך, שם, תמוז, תשכ"ח, כרך א', גליון ד', עמ' 32-36.

נסכם את דברינו שנאמרו עד כאן בקצרה: בהלכה אנו מוצאים לכאורה "פרצה" בחוקי השבת והימים הטובים, שכן לא מוגדר בהלכה היטב הצו לנוח בימים אלו. ראינו עד עתה שלושה כיווני פתרון שהועלו במשך הדורות לבעיה זאת: א) ריה"ל וסיעתו - הסבורים, אכן, כי אין התורה מצווה על כך, אלא אוסרת רק את המלאכות. ב) הרמב"ם - שדבריו בענין זה אינם ברורים לחלוטין, אבל בדברו על גדרי מוקצה פירש דעתו, כי חכמים קבעום (לטעם אחד) כדי למנוע הפרה של המנוחה בימים אלו. ג) הרמב"ן - המזהה מצוות עשה מיוחדת על המנוחה מן הטרחה והעמל בשבת ויו"ט.

בדיקה נוספת גם תראה לנו כי קביעתו של הרמב"ן, שכל הפעולות הקשורות בטורח ויגיעה העובר עליהן מבטל עשה, אינה מובנת מאליה, ואינה מוסכמת על ראשונים אחרים, המתייחסים אל הטרחה כאיסור קלוש.³⁶¹

תחילה נבדוק מה מקום תופס איסור הטרחה בשבת ויו"ט במשנה בתלמוד ובדברי הראשונים שקדמו לרמב"ן.

במשנה ובתוספתא שבת ויו"ט אין מנומק במפורש שום איסור בטענה שיש בעשייתו טורח ויגיעה. אמנם, בבבלי שבת קנ"ה, א' מנמק רב יהודה (כפי שהסבירו רבא שם) את משנת שבת כ"ג, ג', הבאה לאיסור התרת פקיעי עמיר לפני הבהמה ופספוס הזירין עבודה בשבת, משום ש"מטרח באוכלא לא טרחינן" (ולדעתו בפקיעי עמיר אלו מדובר במאכל שכבר מוכן הוא לבהמה, והטעם לאיסור הוא מכיון שפעולה זאת כרוכה בטרחה מרובה). ברם, גם שם רואים אנו שאיסור זה אינו ברור כלל, שכן רב הונא (כפי שמסבירו רב חסדא שם) חולק על כך, ומסביר שטעם האיסור הוא משום שנאסר "לשוויי אוכלא" (= להכשיר דבר שאינו ראוי לאכילה שיהיה עתה ראוי לאכילה) בשבת. נוסף לכך, אין מדובר כאן כלל על איסור טרחה כללי, המקיף את כל תחומי הפעילות האנושית בשבת.

גם בקשר ליו"ט לא נזכר איסור זה. אמנם בבבלי ביצה כ"א, ב', מסופר כי מרימר ומר זוטרא "כי הוה מקלע להו נכרי ביום טוב אמרו ליה אי ניחא לך במאי דטריחא לך מוטב, ואי לא טרחא יתירא אדעתא דידך לא טרחינן". אך שם אין מדובר באיסור להתייגע ביו"ט, אלא בכך שזאת טרחה שאינה לצורך החג, ולכן לא הותרה. וכך גם כוונת הבבלי שם בהמשך (כ"ב, ב'), המסביר כי איסור אפיית פת עבה הוא "משום דקטרח טרחא דלא צריך". וכך הסבירו בעלי התוס' שם בד"ה "דנפישא", שאיסור זה משום החשש שיעשה יותר מצורך יו"ט. וכך גם ראשונים אחרים שהסבירו כי איסור העבודה היתירה המוטל ביום טוב יסודו בחשש שירבה לצורך חול. כך למשל הרא"ש, המכנה חשש זה "עובדין דחול"³⁶² = מעשה (הכנה ל)חול! שימוש חדש ומקורי במונח "עובדין דחול", שלא הכרנו אצל ראשונים אחרים, וסובר כי כל ההגבלות שהטילו חכמים בהלכות יו"ט יסודם בחששות משום "עובדין דחול" זה. ואלו הם דבריו בביצה פרק ג' סימן א':

361 אך ראה ר"ע ספורנו בפירושו לתורה שמות כ"ג, י"ב, שקיבל מן הרמב"ן את שיטתו והעתיקה: "תשבות - אפילו מדברים שאינם מלאכה, אבל הם טורח כדרך חול, כאמרו וכבזתו מעשות דרכין ממצא חפצך ודבר דבר".
362 ראה מ"ש בעמ' 230 שהרא"ש מזהה "עובדין דחול" עם "טירחא" ולא מבדיל ביניהם.

...מתוך פירוש רש"י משמע דצידה אסורה מדאורייתא הא דצידה אסורה מדאורייתא טפי משחיטה ואפייה ובישול משום דכל הני עדיפי טפי היום משאם נעשו מאתמול. אבל צידה אפשר מאתמול, ויניחם במצודה במים עד למחר...ומדברי יהודה נשמע להו לרבנן דבאוכל נפש לא פליגי, אלא רבנן הוא דגזור על קצירה ובצירה וטחינה לפי שאדם רגיל לבצור כרמו כאחד ולקצור שדהו כאחד ולטחון הרבה ביחד ולדרוך ענביו כאחד, לכן אסרו כל הני דדמי לעובדא דחול, ומטעם זה נמי אסרו צידה כי פעמים תעלה במצודתו דגים הרבה ודמי לעובדא דחול".³⁶³

בירושלמי נמצא שימוש בטענה כי פעולות מסוימות אסורות מחמת טירחה רק בענייני חול המועד.³⁶⁴

ברם, אף על פי כן, מקרים רבים ממקרי איסורי הפעולה שבמשנה ובתלמוד בשבת ויו"ט הוסברו ע"י רש"י והבאים אחריו כאיסורי טרחה. זאת על אף העובדה שבמקורות הללו לא נאמר הדבר במפורש, וניתן היה לנסות ולמצוא לאיסורים הללו סיבות אחרות.

כך משאלתו של רבה בר רב שילא לרב חסדא (שבת, פ"א, ב'): "מהו להעלותם (= את האבנים לקינוח בבית הכסא) אחריו לגג" הבינו כי ישנו איסור על הטרחה בשבת כשאינה לצורך, בעקבות רש"י שם המסביר: "אם עלה שם ליפנות מי חיישינן לטירחא יתירתא או לא".³⁶⁵ וכך מסביר רש"י שם קכ"ד, א' בד"ה "לא קשיא" את ההיתר להשיל פירות דרך הארובה ביום טוב מפני הגשם: "דשרי טירחא ביום טוב משום איבוד ממון" (וכן בביצה ל"ה, א' ד"ה "משילין"). וכן היתר הטלטול של הקופות מפני האורחים וביטול בית המדרש במשנת שבת י"ח, א', מפני הטרחה.³⁶⁶ וכן את האיסור במשנה שם כ"ד, ב', לרסק את השחת לאכילת הבהמה, מנמק רש"י³⁶⁷ "משום דטירחא דלא צריך הוא". ובביצה י"א, א' בד"ה "מהו דתימא" הוא מסביר כי היה אפשר לחשוב שאפילו תברא גרמי אסור לטלטל ביום טוב לבית שמאי, זאת משום שאם לא ישתמש בזה לבסוף נמצא שטרח ללא כל צורך. ושם ל"ו, א' בד"ה "בחלונות" הוא אומר כי לא ישלשל פירות דרך החלון משום שיש טורח להעלות מן הגג לחלון ומשם לארץ. ושם ל', א' ד"ה "דדרו בדוחקא" הוא מסביר שכדי להתיר לשאת ביו"ט משא שיש בנשיאתו משום טורח בחול - צריך לשאתו

363 השווה: השגת הראב"ד הלכות שבת, כ"ג, ז', ומ"ש בעמ' 109-110.

364 ראה ירושלמי מו"ק, א', א' (פ', א'); שם, א', ב' (פ', ב') "במועדא דטריח"; שם, א', ג' (פ', ג') "דבר שאינו טריח"; שם, א', ד' (פ', ד') "ר' אבהו בשם רבי לעזר מפני הטורח". וראה דברי הבבלי ע"ז, נ', ב' "שביעית מלאכה אסור רחמנא טירחא שרי, מועד אפילו טירחא נמי אסור". ושם מו"ק, י"ג, א' "מועד משום טירחא הוא, ובמקום פסידא שרו רבנן". וראה תוס' שם, י"ב, ב', ד"ה מכניס שכתבו: "פירש בתוספות הרב דבאסיפת פירות איכא מלאכה...ואיני יוזע מה מלאכה...וצריך עיון אי טרח בלא מלאכה אסיר כי היכי דאסירי בפרקמטיא, ולהלן (י"ג, א') אמר מועד משום טירחא... ושמא היינו דוקא בדבר שהוא מלאכה". וראה עוד ר"י ראזין, צפנת פענח על הרמב"ם (וורשא, תרס"ג), שבת, כ"א, א'.

365 גם בעלי התוס' שם בד"ה מהו אינם חולקים על העקרון שהמדובר בטרחה שאינה מותרת בשבת, אם כי הסבירו זאת בצורה שונה מעט, עיי"ש ובריטב"א שם ד"ה מהו (מהד' גולדשטיין עמ' תק"א). וראה עוד שו"ת בית יהודה לד"י עייאש, אר"ח, סימן ג'.

366 רש"י שם, קכ"ו, ב', ד"ה מאוצר גדול, בהסבר דברי רב חסדא. וראה מ"ש ע"כ בעמ' 36 ליד הע' 27. וראה מ"ש בענין זה ר"ח פאלאגי, שו"ת לב חיים, ח"ג, איזמיר, תר"ן, סימן ס"ה.

367 שבת, קנ"ה, א' ד"ה "שחת".

בשינוי. מקור אחרון זה תמוה לכאורה, שכן הוא מוכיח, בניגוד לכל שאר המקורות, כי אין לדעת רש"י כל איסור על עצם היגיעה - שאם לא כן מה יועיל למתייגע במשאותיו ביו"ט השינוי שבגשיאתם?

אמנם במקום אחד אף נראה לכאורה מדברי רש"י כי הוא סבר שאיסור הטרחה הינו איסור תורה, שעל הברייתא המובאת בשבת קל"א, ב':³⁶⁸ "תנא דבי שמואל כל מלאכת עבודה לא תעשו יצתה תקיעת שופר ורדיית הפת שהיא חכמה ואינה מלאכה", הוא מעיר: "מלאכת עבודה - של טורח". כלומר הפס' בויקרא, כ"ט, א' לענין ר"ה מתפרש לו לרש"י כמזהיר מפני עבודה של טורח ביום טוב. בכך קרוב, איפוא, רש"י לכאורה לדברים שטען הרמב"ן בפירושו לתורה בענין איסור הטרחה.³⁶⁹ אבל קשה לקבל זאת משום שבכל המקורות האחרים שמנינו בדבריו אין כל רמז לכך. ונראה שאיסור זה אינו איסור תורה שכן הותר הוא לצורך היום לא רק ביו"ט אלא גם בשבת,³⁷⁰ וכוונת רש"י שם היא לאסמכתא בלבד. וכדמות ראה לדבר מדברים דומים שבפירושו ליומא ע"ד, א' ד"ה "שבתון": "...וכי היכי דשבתון האמור בשבת אסמכו ביה רבנן שאר מלאכות שלא היו במשכן, ואינה מלאכה גמורה" וכו'.³⁷¹

אצל בעלי התוס' נמצא לראשונה התנסחות מפורשת בדבר מקומו המדויק של איסור הטרחה. במשנה ביצה ד', א' מצינו: "המביא כדי יין ממקום למקום לא יביאם בסל ובקופה, אבל מביא הוא על כתפו או לפניו" וכו'. ובברייתא בבבלי ל', א': "תנא אם אי אפשר לשנות מותר". והתוספות שם בד"ה "המביא" הקשו על כך מן המשנה בשבת י"ח, א': "מפנין אפילו ארבע וחמש קופות של תבן ושל תבואה מפני האורחים ומפני בטול בית המדרש" וכו'. וכדי ליישב את הסתירה בין המקורות הללו השיבו כי בשבת:

"מירי שאינו יכול להוציא לחוץ, ואין רואין אותו, ועל כן מותר, והכא מירי ביום טוב, שיכול להוציא לחוץ ורואין אותו ועל כן יהא אסור, שהרואה אומר לצורך חול מביא אותם, ולהכי אסור".

אלא שעדיין לא נחה דעת בעלי התוספות מן הענין. שכן בבבלי שבת קכ"ז, א', מגיע הסוגיה למסקנה כי ל"מעוטי בהלוא עדיף", ולפי זה היה ראוי לומר גם במשנת ביצה כי "יותר טוב להביא בסל או בקופה אחת מלהביאן כל אחת בפני עצמה"? ולכן מגיעים הם למסקנה כי:

"התם מירי בשבת, דלא הוי כעובדי דחול, שאין מטלטל כי אם מזוית לזוית באותו בית, ולכך קאמר למעוטי בהלוא עדיף טפי, משום טרחא יתירא. אבל הכא מירי ביום טוב, משום טרחא יתירא לא קפדינא, אלא משום דמחזי דעביד כעובדי דחול - ואם כן עדיף טפי לאפושי בהלוא, ויעשה דרך שנוי, כי היכי דלא לתחזי דעביד כעובדי דחול, ופעמים נמי דאסור לאפושי בהלוא אף על גב דממעט במשאוי כיון שאין משנה מדרך חול".

כמה מסקנות אפשר להסיק מדברי התוספות הללו:

368 ראה לעיל עמ' 148.

369 מן השימוש שעושה התלמוד בברייתא זאת גם לגבי שבת, יש להניח כי דברי רש"י מוסבים גם לענין שבת.

370 ראה למשל שבת קנ"ה, א' שסיבת האיסור היא אך ורק משום שהמדובר בטרחה שאינה צריכה.

371 עי' ש בדבריו, וראה דברי ר"צ הכהן, קונטרס שביתת השבת, עמ' 66, שהרחיב בענין זה.

א) איסורי "עובדין דחול" נתפסים כאן כאיסורים שנגזרו משום "מראית עין". יש לשים לב לניסוח המדויק שבדברי התוס': "מחזי משום עובדי דחול". לפי זה תחולתם של איסורים אלו היא לעולם בפרהסיא ובפומבי, אך לא ברשות היחיד.³⁷²

ב) על אף ש"עובדין דחול" חל הן בשבת והן ביו"ט בשוה, הרי שלמעשה חל הוא בעיקר ביו"ט, שכן כל מהותו היא ה"מראית עין" שבעשיית פעולות בפומבי, הנראות כסקולאריות באפיין, ומכיון שבשבת לא ניתן בין כה וכה לצאת במשא לרשות הרבים, הרי שעיקר החשש של "מחזי כעובדי דחול" הוא ביו"ט.
ג) איסור ה"טרחא יתירא" חל אך ורק בשבת, וביו"ט אין אנו חוששים לו - זאת, כנראה, משום שהותרה בו הכנת צרכי אוכל נפש.

אבל מה נעשה לכל אותם מקורות שראינו - כגון סוגיית שקילת מנה כנגד מנה או סוגיית מדידה - שהבבלי אוסרם, גם לפי דעת בעלי התוס' כנראה משום "עובדין דחול"?³⁷³
קשה, על כן, להבין, היכן מקומם המדויק של דברי התוס' הללו במערך הדעות העוסקות בקטגוריה של איסורי "עובדין דחול". אפשרות אחת היא לומר שמדובר באותה קטגורית איסורים ידועה שבה אנו עוסקים, היא קטגורית איסורי "עובדין דחול", ולדעת בעלי התוס' קטגורית איסורים זאת חלה אך ורק במעשים שבפרהסיא. ולפי זה נאמר כי המדידה והשקילה יותרו כאשר הן נעשות בצניעה. בכך יהיה בודאי חידוש מופלג.

אפשרות אחרת, היא לומר כי לפנינו דעה מיוחדת ושונה מכל שהכרנו עד כה. דעה זו מזהה שתי קטגוריות איסור דומות זו בצד זו בענייני שבת ויו"ט: קטגורית איסורי "עובדין דחול", שתחום חלותר הוא גם בצניעה, וקטגורית איסורי "מחזי כעובדין דחול", שתחום פעולתה הוא רק בפרהסיא. וגם זה יהא בגדר חידוש שלא הכרנו מן המקורות שבתלמוד.

לרמב"ן יהיה נוח לאמץ גישה שניה זו, כפי שנסביר להלן, אבל מדברי הרא"ה בחידושו לביצה³⁷⁴ נראה כי הבין שהמדובר הוא באותה קטגוריה ידועה של "עובדין דחול". וזו לשונו:
"לא יביאם בסל ובקופה משום דברה"ר, והוא מילתא (דערה) [דפרה]
= דפרהסיא³⁷⁵ היא, והו עובדין דחול".

מדבריו נראה כי אינו מדבר אלא על אותה קטגוריה ידועה של "עובדין דחול". אבל ב"שיטה מקובצת" לביצה שם³⁷⁶ הובא הסבר אחר לתרץ את הבעיה שהעלו בעלי התוספות:

372 בנוגע לאיסורים שמשום "מראית העין" ידועה אמנם קביעתו של רב, שכל מה שנאסר משום מראית עין "אפילו בחדרי חדרים אסור" ראה בבלי, שבת, ס"ד, ב'; שם, ביצה ט', א' ועוד. אך ראה ר"נ עמינח, "עריכת מסכתות ביצה" וכו', עמ' 110-111, על ההתנגדות שהיתה בא"י לקביעה זאת. עכ"פ, כאן אין בעלי התוס' מניחים שכלל זה של רב יחול גם על איסורי "מחזי משום עובדין דחול".

373 ראה גם מ"ש ע"כ בעמ' 236-238.

374 שם, על אתר, בתוך: קובץ ראשונים על מסכת ביצה (מהדיר רח"ג צמבליסט), ת"א, תשמ"ח.

375 תיקון זה הוצע כבר ע"י רש"פ פראנק, בתוך: מסכת ביצה, תלמוד בבלי עם הלכה ברורה מיסודו של הרא"ה קוק, נערך ע"י תלמידיו, מהד' צילום ירושלים, תשל"א, עמ' רכ"א.

376 שם (מהד' רח"ג צמבליסט), עמ' תס"ג.

"וי"ל דהת' (=דהתם = בשבת) מיירי מזוית לזוית, שאין דרכו בחול להרב' (=להרבות) משאוי בביתו, אלא מעט מעט הוא מוליכו למקו' שירצה. והלכך כשהוא משנה בשבת לאפושי במשוי טפי עדיף, משום דלא מחזי כעובדין דחול, אבל הכא מיירי ממקו' למקום שזרכו בחול לאפושי אמשוי כדי שלא יתבזה פעמיים שלש אי מרבה בהלוכא, והלכך הכא השתא ב"ט דממעט במשאוי טפי עדיף משום דלא מחזי כעובדין דחול" וכו'.

כל המעיין בהסבר זה ימצא אל נכון, שנקודת המחלוקת שלו עם תירוצם של בעלי התוספות היא בכך, שלתירוץ זה עצם הבאת התבן בקופה היא הפעולה האסורה משום היותה פעולה סקולארית (= עובדין דחול), ולא משום פומביותה ומשום הרואים, ולכן מצריך הסבר זה שישא בשינוי גם את הקופות שבתוך ביתו. ומסביר כי בשבת הותר פינוי הקופות כיון שפינוי זה שינוי הוא, שכן טורח הוא, ושלא כדרך חול, שמפנה מעט מעט. יש להניח כי להסבר זה שב"שיטה מקובצת" לא הונח תירוצם של בעלי התוספות, משום שעל פי תירוץ התוס' יהיה עלינו להניח קיומה של קטגוריה מיוחדת של איסורי "מחזי כעובדין דחול".

הנובע מדרך ההסבר של ה"שיטה מקובצת" הוא:

א) מדובר באותה קטגוריה ידועה של איסורי "עובדין דחול" (ולא "מחזי כעובדין דחול").

ב) קטגוריה זו חלה בשוויון גמור הן בשבת והן ביו"ט.

ג) היתר הפעולות הנמנות על קטגוריה זאת הן בשבת והן ביו"ט הוא אחד: עשייתן בשינוי. השינוי יכול שיהיה עשייתן באופן המצריך טירחה ויגיעה רבה יותר, שהרי בשבת הותרו הוא בכך שישא את המשא מזוית לזוית בקופות (= משא גדול) ולא מעט מעט כדרכו בחול, ושינוי זה הוא שיתיר פעולה זאת!³⁷⁷

וכבר קדמו ואמרו זאת במפורש גם בעלי התוס' במקום אחר על מסכת ביצה:³⁷⁸

"נראה דאפילו מכביד יותר, מכל מקום לא חיישינן, כיון דמשנה מדרך חול".

מכל זה נכיר דרך אחרת, שונה מדרכו של הרמב"ן, שראינו לעיל. טירחה ויגיעה לפי דעת ראשונים אלו אינה איסור תורה. אין להעלות על הדעת כי ההלכה תציע לעבור על איסור תורה של 'שבתון' בעשיית פעולות של טורח ויגיעה, אך ורק כדי להתיר בשינוי פעולות שיש בהן חשש "עובדין דחול"! (ועוד, שלפי הרמב"ן חשש "עובדין דחול" הוא עצמו חשש העשיה כדרך חול בטורח ויגיעה).

הרמב"ן עצמו, נראה שבחר ליישב את שאלת התוס' על פי תירוצם בד"ה "המביא" הנ"ל, ולהניח שבעצם מדובר כאן על איסור אחר, מעין איסור מראית עין, שכך כותב בנו של הרמב"ן בחידושו לביצה

שם: 379

377 וראה רש"פ פראנק, שם.

378 ל, א, ד"ה "דדרו בגולא".

379 מהד' רח"ג צמבליסט, ת"א, תשמ"ח, עמ' שכ"א. על הקשר ההדוק בין חידושי בן הרמב"ן לתורת אביו ראה רח"ג צמבליסט שם, במבוא לחידושי בן הרמב"ן על מסכת ביצה.

"...אבל הכא (= ביו"ט) שמוליך מרשות היחיד לרשות הרבים במקום שהרבים רואין

איכא למיסר משום שנראי' כעובדין דחול, ולא התירו אלא ע"י השינוי, וכן נכון".

הסבר כזה נוח לו, לרמב"ן, שכן: א) אין מדובר בביצה שם על איסורי "עובדין דחול" שלשיטתו כינוי הוא לאיסורי השבות ולאיסורי העמל והיגיעה בשבת ויר"ט, ואם כן מדוע יותרו בצנעה יותר מבפרהסיא? אלא יש להניח כפי הנראה, לשיטתו של הרמב"ן, כי יש צורך להבחין בין "מחזי כעובדין דחול" ל"עובדין דחול" (סתם. ב) אין הסבר זה מניח כהסבר ה"שיטה מקובצת" ובעלי התוס' בד"ה "דררו ברגלא" כי יגיעה וטורח סוג של שינוי מדרך חול הם, המתירים את הפעולה האסורה כדרכה בשבת.³⁸⁰

קבוצת איסורי "ממצוא חפצך ודבר דבר" ויחוסם לקטגוריה של "עובדין דחול"

בירושלמי לא מצינו כי אמוראים למדים מן הפסוק בישעיה נ"ח, י"ג "וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר" דין כלשהו, אבל במדרש ויקרא רבה³⁸¹ מצאנו בדומה: "ממצוא חפצך ודבר דבר - מיכן שאסור לאדם לתבוע חפציו בשבת".³⁸²

הדרשה המקבילה בבבלי שבת, קי"ג, א'-ב', מצרפת רשימה של דברים, שיש לנהוג בהם בשבת שינוי מדרך חול, הנלמדים מן הפס' בישעיהו נ"ח, י"ג: 1. מ"וכבדתו (= מעשות דרכיך)" למדים: "שלא יהא מלבושך של שבת כמלבוש של חול". 2. מן ההמשך שם, "מעשות דרכיך", למדים: "שלא יהא הילוכך של שבת כהילוכך של חול". 3. מ"מצוא חפצך" - "חפצין אסורים - חפצי שמים מותרים". 4. "ודבר דבר" -

380 פיתוח נוסף של כיוון הלכתי זה נמצא בדברי רב"צ עזיאל בשו"ת "פסקי עזיאל בשאלות הזמן" סימן י"ט, כשהוא דן בשאלת חלבן הרוצה לחלק חלב לבתי האנשים בשבת ויר"ט: "...תנן התם המביא כדי יין...מכאן אתה למד שכל דבר שנראה בחוץ כעובדין דחול אסור לעשותו בשבת ויום טוב, ואם כן אמרו בעל הבית שמביא כדי יין ממקום למקום לצורך ביתו מינה אתה דן לגדון וידן שאין זה רק נראה כעושה עובדין דחול, אלא עושה עובדין דחול כמעשהו בחול לשם עסק, בודאי הגמור שהוא אסור אפילו שינה ממעשהו בחול, כגון שאלה דנדון דידן שמשנה בשבת על ידי זה שאינו הולך רוכב על אפניים, דאין שינוי מעשה מהני להתיר אלא בכל מקום שנראה כעובדין דחול, כגון בעל הבית המעביר כדי יין שלו, אבל כשבאמת עושה עובדין דחול, אסור בהחלט, ועושה את דינו כמחלל שבת".
אבל דבריו קשים, שכן ראינו לעיל כי העקרון ששינוי מועיל להתיר נאמר על הקטגוריה של איסורי "עובדין דחול", ולא דוקא על האיסורים שמשום "מחזי כעובדין דחול". ראה למשל דברי רש"י לביצה י"ג, ב', ד"ה "כיצד מולל", ומ"ש בעמ' 70-71 לעיל.

381 ל"ד, ט"ז, מרגליות, כרך ד', עמ' תתט"ז.

382 בירושלמי, שבת, ט"ז, ג' (ט"ז, ב') רק: "תני אסור לתבוע צרכי בשבת" (לגרסאות עי' אהבת צו"י לר"ד רטנר שם), ולענין מלבוש שבת ראה ירושלמי פאה, ח', ח' (כ"א, א' - כ"א, ב'), ושם למדים חיוב זה מרות ג', ג' "ורחצת וסכת ושמת שמלותיך", שלא כבבלי דלהלן הלומד זאת מ"וכבדתו". אבל בבבלי שבת קי"ג, ב', מובאת גם הדרשה הנ"ל מרות בשם ר' אלעזר, וראה "יפה מראה" שם. וראה עוד: רות רבה ה', י"ב, וחדושי הרד"ל שם אות ח'; תנחומא, בראשית, ב'. את המקורות החיצוניים העוסקים בדיבור חול בשבת אסף כבר רי"ד גילת, לקדמותם של איסורי שבת אחדים, (לעיל עמ' 106 הע' 123) עמ' 112-116. ולענין ההלכה האתיופית יש להוסיף: מ' זורמבראנד, הלכות השבת אצל הפלשים, פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל, ספר א' (מוגש לא' אורבך), עורך א' בירם, ירושלים, תשט"ז, עמ' 242 והע' 32. וראה עוד: L.H. SCHIFFMAN, THE HALAKHAH AT QUMRAN LEIDEN, 1975, PP. 87-90 וכן רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 278 (הע' רע"צ מלמד); מ"ד הר, לבעיית הלכות מלחמה בשבת בימי בית שני, ובתקופת המשנה והתלמוד, תרביץ ל', (תשכ"א), עמ' 256 הע' 67.

"שלא יהא דבורך של שבת כדבורך של חול".³⁸³

איסורים אלו הוגדרו ביתר פירוט מאוחר יותר, על ידי אמוראים,³⁸⁴ אבל לא נרמז בסוגיות הללו כי ישנה זיקה כלשהי בין קבוצת איסורים אלו ובין "עובדין דחול".
ברם, במרוצת הדורות נראה כי ניטשטש ההבדל שבין קבוצת איסורים אלו וקבוצת האיסורים שנקראה "עובדין דחול". כך לדוגמה, כבר רבינו פרחיה³⁸⁵ מבאר את הסיבה לכך שדיבור בעסקי חול נאסר בשבת והרהור מותר, בכך:

"שלא נראה (= המהרהר בעסקי חול) כעושה כדרך שהוא עושה בחול, ובשינוי כך מותר" וכו'.

והרשב"א אומר לענין שאלה בדבר הכרזה על דבר אבידה בשבת:³⁸⁶

"השבת אבידה מצוה ואפי' בשבת... שאין בדברים שום איסור אלא משום שנראין כעובדין דחול וכתוב ממצוא חפצך ודבר דבר".

ודוגמא נוספת: על אף שידועים דברי התוס' המפורשים³⁸⁷ כי איסור המדידה שלא לצורך מצוה הוא משום "עובדין דחול", וקשה להניח שדבר זה נעלם מעיני רבינו יעקב בן הרא"ש, בטור, או"ח, ש"ו, הוא כותב כי מדידה נאסרה משום "ממצוא חפצך".³⁸⁸
כך שחכם מאוחר, כרא"ח נאה, יכול היה אח"כ לכתוב בספרו "קצות השלחן", כשהוא בא לדון במהותה של קטגוריית איסורי "עובדין דחול":³⁸⁹

"על דבר שכל האיסור שבו משום עובדא דחול שמחלל בזה כבוד השבת, ומקורו בדרשת חז"ל (שבת ק"ג) על הפסוק וכבדתו מעשות דרכיך שלא יהא הילוכך של שבת כהילוך של חול (ראה רמב"ם פכ"ב הי"ב), וע"ז אמרו שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול".

אף רי"ד גילת³⁹⁰ הלך בדרך זו. מתחילה הוא מציין לדברי הרמב"ם בענין דיבור של חול, הנימנים בפרק כ"ד שבו עוסק הרמב"ם - כאמור לדעת רי"ד גילת בכותרתו - באיסורי "ממצוא חפצך" שאינם איסורי

383 רש"י כאן בד"ה "שלא" פירש "כגון מקח וממכר". הרמב"ם שבת, כ"ד, ה' פוסק [זאת ע"פ הירושלמי, שבת, ט"ו, ג' (ט"ו), א'], וראה ר"ש שפרבו, דיבור של שבת, בתוך מעינות, מאסף לענייני חינוך והוראה, (ערך ח' חמיאל), תשל"ד, עמ' 214] כי אין להרבות בשיחה בטלה. אבל בספר חסידים סימן ק"י, מהר"ם מרגליות, ירושלים, תשי"ז, עמ' קל"ט: "אסור לדבר בדברים בטלים" וכו'.

384 וראה גם רי"ד גילת, שם, עמ' 115-116, 112.

385 בחידושי לשבת (לעיל עמ' 96 הע' 82) קי"ד, א', עמ' 212.

386 שו"ת הרשב"א, ח"ד, סימן ק"ד.

387 בשבת קכ"ו, ב' ד"ה "ומדבריהן". וראה להלן עמ' 236-237.

388 להלן יבואר כי זאת שיטת הרמב"ם, אך העובדה שאין הוא נותן ליבו לעמוד על ההבדל שבין הרמב"ם לתוס' היא גופא מלמדת אותנו כי זיהה בין הקטגוריה של איסורי "עובדין דחול", שעליה מדברים בעלי התוס', ובין איסורי "ממצוא חפצך" שעליהם מדבר הרמב"ם. וראה עוד רי"ז כהן, ספר מאירת עינים על שו"ע, חו"מ, ע"ג, ו' ס"ק כ'; ר"י רוזן, קונטרס מדידה בשבת, ירושלים, תשל"ל, עמ' 13-14 (שם עמד על מקצת מן הבעיות, אבל במאמרו, מדידה מטראולוגית בשבת, תחומין, ג', תשמ"ב, עמ' 52, הוא כותב: "מדידה 'סתם' - לידיעתו ושימושו של האדם אסורה משום 'ממצוא חפצך' ומעשה חול").

389 ח"ח, ירושלים, תשי"ד, ב"די השלחן" לסימן קמ"ו, אות כ"ה, מס' 9א, עמ' ק"ב.

390 שם, עמ' 116. וראה גם דברי י' תשבי שנידונו לעיל בעמ' 30 הע' 174.

שבות.³⁹¹ ומתוך כך הוא מסיק, כי דברי הרמב"ם משקפים שלב נוסף בהפחתת חומרתו של איסור דיבור דברי חול בשבת. וזו לשונו שם:

"...יתר על כן, כל האיסור של דבור דברי חול בשבת חדל במשך הזמן במקרים רבים מלהימנות אף על איסורי שבות והפך ל'עובדין דחול' גרידא, שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול"^{392, 393}

ננסה לברר מהיכן אנו מוצאים איסוף מסודר של קבוצת איסורי "ממצוא חפצך", וכיצד קבוצת איסורים זאת מתייחסת באותם מקורות לאיסורי "עובדין דחול".

בלימודנו לעיל נתגלתה מחלוקת עקרונית בין הרמב"ם והרמב"ן בהגדרת היחס שבין איסורי השבות לאיסורי "עובדין דחול", ובשאלת מהותה של כל קטגוריה לעצמה. אמרנו כי הרמב"ם מצרף את כל איסורי הקטגוריה של "עובדין דחול" לרשימת השבותים שנגזרו מחמת המלאכות ותולדותיהן. ברם, ישנה קבוצת איסורים שהרמב"ם מונה אותה בפרק כ"ד של הלכות שבת תחת הכותרת שבראשו:

"יש דברים שהן אסורין בשבת אף על פי שאינם דומין למלאכה ואינם מביאין לידי מלאכה, ומפני מה נאסרו משום שנאמר אם תשיב משבת וגלך עשות חפצך ביום קדשי, ונאמר וכבדתו מעשית דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר" וכו'.

ברשימת איסורים זאת הוא כולל את הפעולות הבאות: 1. אסור "להלך בחפציו" ואפילו לדבר בהם, שנאמר "ודבר דבר". 2. לפקוד שדותיו וכיוצ"ב. 3. להחשיך על התחום לצורך עשיית חפציו למוצאי שבת.

391 אמנם אין זה הפירוש הנראה לנו בדברי הרמב"ם שבכותרת זו, ראה על כך בהרחבה להלן.
392 שם בהע' 42 הוא מסתמך על הרמב"ם, שבת, כ"ד, א' ה"ל. אך הרמב"ם, כאמור, אינו מזכיר כלל "עובדין דחול", אלא "ממצוא חפצך", ולפי מה שהעלינו לעיל (גם אם נסכים לקבל פירושו לכותרת פרק כ"ד) דבריו גם אינם יכולים לשקף שלב כזה, כיון שאינו מזכיר כלל בקטגוריה של איסורי "עובדין דחול". וראה עוד רש"י ע"ז ט"ו, א' ד"ה "כיון דזבנה" שאמירה לגוי אסורה לדעתו משום "ממצוא חפצך ודבר דבר", ובאמירה לגוי ודאי שלא יחלוק רש"י שהיא שבות, כמפורש בתלמוד. נמצא שלדעת רש"י, עכ"פ, "ממצוא חפצך" כינוי הוא לקבוצה של איסורי שבות. ולדעת הנצי"ב ברלין, העמק שאלה על השאלות דרב אחאי, פרשת וירא, שאילתא י' אות ו' כן היא דעת הלכות גדולות (ראה הלכות גדולות, מהד' ר"ע הילדסהיימר, ח"א, ירושלים, תשל"ב, הלכות מילה, ש"ר 31 והע' 4 שם) וראה עוד הג"ל, שו"ת משיב דבר, מהד' ירושלים, תשכ"ח, סימן כ'; ר"א ספקטור, שו"ת באר יצחק, קניגסברג, תרי"ט, סימן י"ג, ענף ט'. ועוד על כך: ר"י בכרך, שו"ת חות יאיר, סימן נ"ג; ר"א בורנשטיין בשו"ת "אבני נזר" חלק או"ח סימן מ"ג; ר"י קניבסקי, קהלות יעקב, ע"ז, סימן ח' [בעיה זו, הנוגעת ליחס שבין איסור אמירה לגוי ואיסור דיבור בעסקי חול, העסיקה משיבים רבים. וכניסוחו של ר"ע איגר (שו"ת ר"ע איגר, סימן י"ז): "...לא זכיתי להבין, זהא מבואר...דאמירה לנכרי לשכור פועלים אסור משום אמירה לעכו"ם שבות, ולמה לי האי טעמא, הא בלאו הכי אסור משום ממצוא חפצך" וכו', ראה שם דבריו. וראה עוד שו"ת הרדב"ז, ח"ב, סימן תרפ"ד; שו"ת הב"ח החדשות, קונטרס אחרון, סימן ב'; וכן ר"ש נתנון, שו"ת שואל ומשיב, מהד' א', ח"ב, סימן ע'. ברם, נראה כי במקור לא כוונה הדרשה מן הפס' בישיעהו ליצור קטגוריה נפרדת של הלכות מאיסורי האמירה לגוי, וכבר ראינו כי דרשה זאת פנים שונות היו לה בירושלמי ובמקורות אחרים].
ובודאי שלתוס' שבת ק"ג, א' ד"ה "ודבור" הסבורים כי דבור חול בשבת אסור מדאורייתא (וראה ע"כ גילת, שם, עמ' 115 הע' 37, ויד זוהר, לרי"ד זינצהיים, מהד' ר"ע הילדסהיימר ור"מ פדר, ירושלים, תשמ"ג, עמ' ר"ח) יש להבדיל בין איסורי "ממצוא חפצך" שהם דאורייתא ובין "עובדין דחול".

393 ושוב חזר על כך עתה רי"ד גילת בספרו פרקים בהשתלשלות ההלכה, בעמ' 90 הע' 12 באמרו: "איסור זה (= שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול)" מקורו כנראה בישיעהו נו, יג' אם תשיב משבת וגלך, עשות חפצך ביום קדשי, וקראת לשבת עונג, לקדוש ה' מכובד, וכבדתו מעשות דרכיך, ממצוא חפצך ודבר דבר' מכאן הסיקו חז"ל בין היתר 'שלא יהא הלוחך בשבת כהלוחך בחול' ו'שלא יהא דבורך בשבת כדבורך של חול' וכד'.

4. לומר לפועל "היה נכון לי לערב". 5. לרוץ וכד'. 6. להרבות בשיחה בטלה. 7. להזכיר סכום מקח (גם בדבר שמוותר לומר לאחר שילך למחר לעשותו, לצורך עסקי כלה ועסקי המת). 8. לענוש בשבת. 9. לספק ולרקד כדרך שעושה בחול, לצורך שמירת שדהו מן העופות המזיקים.

ובין הדברים המותרים שהוא מונה, שאין בהם חשש עבירה על אזהרת "ממצוא חפצך": 1. להחשיך על התחום לשמור פירותיו, ולהביא בהמה או פירות תלושים מחוץ לתחום. 2. לומר לפועל "הנראה שתעמוד עימי לערב". 3. לרדת לבור וכד', ולטפס ממנו. 4. לרוץ לדבר מצוה. 5. לחשב חשבונות של מצוה. 6. מדידה של מצוה (כגון מקוה לידע אם יש בו כשיעור, או בגד לידע אם מקבל טומאה). 7. לפסוק צדקה לעניים. 8. לפקח על עסקי רבים, אפילו בטרטיאות של גויים וכד'. 9. לשדך. 10. ללמד תינוקות ספר ואומנות. 11. לבקר חולים, לנחם אבלים. 12. להחשיך על התחום לצורך עסקי כלה ומת, ולומר לאדם אחר שילך למחר לקנות לצרכים אלו. 13. להפליג (אם עלה לספינה שגויים משיטים אותה בערב שבת, והתנה שישבתו) בים הגדול. 14. להפר נדרים בשבת. 15. להשאל לחכם שיתיר נדר שלצורך שבת. 16. לשמור פירותיו, ולהכות אדם וחייה הבאים לקחתם.

עתה, נשוב לרגע אל הכותרת הנ"ל שבראש הפרק, שם מגדיר הרמב"ם את כלל איסורי פרק כ"ד כ-
"דברים שהן אסורין בשבת אע"פ שאינם דומין למלאכה, ואינם מביאין לידי מלאכה".
ונבחן אותה לאור הכותרת המוצבת בראש פרק כ"א:

"נאמר בתורה 'תשבות' אפילו מדברים שאינן מלאכה חייב לשבות מהן, ודברים הרבה הן שאסרו חכמים משום שבות, מהן דברים אסורים מפני שהן דומים למלאכות, ומהן דברים אסורים גזרה שמה יבוא מהן לאיסור סקילה, ואלו הן" וכו'.

מכאן והלאה הוא מונה את איסורי השבות שנגזרו לפי סדרן של המלאכות.³⁹⁴ ואנו נשאל: האם כוון הרמב"ם לומר בראש פרק כ"ד כי מכיון שאיסורים אלו אינם דומים למלאכה ואינם מביאים לידי מלאכה הרי אינם כלולים באיסורי השבות שנימנו בפרקים הקודמים (החל מפרק כ"א), או שמה רצונו לומר כי גם איסורים אלו שבפרק כ"ד הם איסורי שבות, אלא שסיבת גזירתם אינה משום היותם דומים למלאכות או מביאים לידי מלאכה.³⁹⁵

394 גם את אלו שנזכרו במקורות שלפניו במשפטי "כדשהע"ב" הוא מביא בפרקים אלו ומוסיף להם גם את חלק ה"גזירה שמה" משום אחת מן המלאכות, כפי שהראינו לעיל.

395 וכך כנראה הבין "המגיד משנה", שבדבריו על פסק הרמב"ם שם בהלכה ה' הוא מכנה איסורים אלו שהרמב"ם דן בהם בפכ"ד "איסורי שבות". וכך ניכר גם מהקדמתו להלכות שבת, בה הוא מפרט את סדר הנושאים בהם עוסק הרמב"ם, מן העובדה שאינו מסביר שם כי בפרק כ"ד עובר הרמב"ם מאיסורי שבות למיני איסור אחרים, רק מסביר כי פרק כ"ד "ראוי היה להתאחר לקודמין מפני שאין בו חשש מלאכה". אבל כדרך הראשונה הבין ר"א בורנשטיין בשו"ת "אבני נזר" חלק א"ח סימן מ"ג סק"ט. והוא מנמק: "וכן יראה למעין ברמב"ם, מפרק כ"א עד פרק כ"ד מונה והולך סדר השבותים יש שהם דומין למלאכה ויש שמה יבוא לידי מלאכה. ואחר כך מפרק כ"ד יש דברים שאסרו חכמים אף שאין דומין למלאכה ואין מביאין לידי מלאכה. ומפני מה נאסרו משום שנאמר ממצוא חפצין ודבר דבר - הרי דאינו שבות". וכך כנראה הבין גם רש"י מלאדי בשו"ע הרב, א"ח, סימן ש"ו, המנסח הלכה א' שם כך: "וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר. ממצוא חפצך דרשו חכמים חפצין אסורים לבקשם בשבת אפי' בדבר שאינו עושה שום מלאכה לא של תורה לא שבות מד"ס (= מדברי סופרים) אלא שעושה איזה מעשה המותר" וכו'. וכן רי"ד גילת, כדלעיל; וראה גם פרי מגדים, באשל אברהם, הלכות שבת סימן ש"ו סקט"ז, הקרוב לאחרונים אלו בדבריו.

את האפשרות הראשונה, לדעתי, קשה יותר לקבל. ראשית, משום שאם אתה רואה בכותרת שבראש פרק כ"ד פתיחה לאותן הלכות שאינן קשורות לאיסורי השבות - כיצד תסביר את העובדה שבאותו פרק, מהלכה י' ואילך, מונה הרמב"ם במפורש הלכות העוסקות בענייני איסורי השבות.³⁹⁶

ועוד: הרי כל המעיין במקורות האחרים בהם נזכרת הקטגוריה "שבות" בדברי הרמב"ם ימצא כי לעיתים קרובות "שבות" בלשונו היא אותה קטגוריה של איסורים המנוגדת ל"מלאכות" (או "איסורי תורה"). כך, למשל, הוא אומר בפרק ב' של הלכות שבת בהלכה ט':

"דבר שאינו מלאכה ואין אסור לעשותו בשבת אלא משום שבות מותר לישראל לומר לגוי לעשותו בשבת" וכו'.

כלומר איסורי השבת נחלקים, לפי משמעות הלשון בדבריו אלו, לשניים: איסורי מלאכה (= דאורייתא)

מחד, ואיסורי השבות (= דרבנן) מאידך.³⁹⁷

ראיה נוספת, וזו כמדומני מכרעת, נגד פרשנות זאת של דברי הרמב"ם נמצא בלשון הרמב"ם בפרק א'

של הלכות יו"ט הלכה י"ז:

"כל שאסור בשבת בין משום שהוא דומה למלאכה, או מביא לידי מלאכה בין שהוא

משום שבות - הרי זה אסור ביו"ט" וכו'.

כאן מבורר ללא ספק לדעתי, כי אין הכינוי "שבות" שם כולל לשתי הקטגוריות הקודמות שנזכרו.³⁹⁸ מעתה נאמר, למסקנת הדיון, כי נכון יהיה, לדעתנו, להסביר את היחס שבין הכותרת שבראש פרק כ"א והכותרת שבראש פרק כ"ד, כאפשרות הראשונה שהעלינו, כך: בפרק כ"א הרמב"ם אומר כי "דברים הרבה הן שאסרו חכמים משום שבות" וכותרת זאת מתייחסת לכל ההלכות שחכמים אסרו בענייני שבת, והוא מפרט: "מהן דברים אסורים מפני שהן דומים למלאכות, ומהן דברים אסורים גזרה שמא יבוא מהן לאיסור סקילה". כלומר, מתוך כלל הלכות השבות, שילך הרמב"ם וימנה. מעתה ועד לפרק כ"ז (שם הוא עובר לענייני תחומין) הרי הוא מונה כעת - מפרק כ"א עד פרק כ"ד - רק את חלקן: "מהן דברים אסורים מפני שהן דומים למלאכות ומהן דברים אסורים גזרה שמא יבוא מהן לאיסור סקילה", אבל אין בכך כדי לסכם את כל ההלכות הכלולות בקטגוריה של איסורי השבות, ומשום כך, כשהוא מסיים בפרק כ"ג את שני הסוגים הנזכרים, הוא פותח בתת-כותרת חדשה בריש פרק כ"ד המסבירה אלו איסורי שבות הוא עומד למנות מעתה: "דברים שהן אסורים בשבת (= משום שבות!) אף על פי שאינם דומים למלאכה ואינם

³⁹⁶ ראה שם.

³⁹⁷ משום כך גם הכינויים "שבות בעלמא" (= כלומר שבות בלבד, ואין כאן איסור תורה) עי' שם פרק כ' הלכה י"ד, וכן: "שבות שהוא מדבריהם" (הלכות מילה פרק ב' הלכה י').

³⁹⁸ אמנם גם להסבר השני, בו אנו מצדדים כעת, יקשה: הרי היה על הרמב"ם לגסח זאת אחרת, שכן כפי שהוא עצמו אומר במפורש בריש פכ"ד של הלכות שבת, שתי הקטגוריות הראשונות גם הן נמנות על איסורי השבות, ושלא כפי ששמע מדבריו כאן. לכן נראה לי שיש להבחין בלשונו של הרמב"ם בשני שימושים אפשריים למושג "שבות". הראשון, כפי שהגדרנוהו קודם, הינו שם כולל לכלל איסורי חכמים, והשני, (בו הוא עושה שימוש כאן) הינו שם פרטי בו הוא מכנה כל איסור חכמים שאינו נגזר מאחת מן המלאכות. ולפי זה, כאילו רצונו לומר בריש הלכות יו"ט כך: כל שאסור בשבת בין משום שהוא דומה למלאכה וכו' בין שהוא משום שבות אחרת וכו'.

מביאין לידי מלאכה, ומפני מה נאסרו משום שנאמר אם תשיב משבת רגלך עשות חפצך ביום קדשי" וכו'. 399

נוכל איפוא, להניח כי גם בפרק כ"ד ממשיך הרמב"ם למנות את איסורי השבות, אלא שהוא ממין את איסורי השבות לקבוצות, ובפרק כ"ד הוא עוסק בקבוצת איסורי "ממצוא חפצך" שבאיסורי השבות. ונראה שהמאפיין העיקרי של קבוצת איסורי שבות זו הוא בכך, שטעם איסורם לדעת הרמב"ם הוא שהן כולן פעולות סקולאריות. מאפיין זה אינו משותף לכל איסורי השבות לפי דעתו, ולכן יש להדגיש בראש פרק כ"ד שבאלו עוסק פרק זה. ומכאן, כמובן, שטעמם של איסורי השבות שנימנו קודם לכן מפרק כ"א עד כ"ד, וביניהם כמעט כל איסורי "כדשע"ב שזכרו בתלמוד בענייני שבת, איננו אלא סייג למלאכות, ואין לו כל קשר לדעת הרמב"ם לפעולות סקולאריות.

על פי זה נוכל לשכלל מעט את ההבחנות שהצענו עד כה. גם הרמב"ם מודה בקיומה של קבוצת איסורים שנאסרה בגלל היות הפעולות הכלולות בה סקולאריות באופיין, ברם:

- 1) קבוצה זאת הינה כנראה קבוצה מסויימת של איסורי השבות לדעתו. הגדרת איסורי השבות לרמב"ם (בשונה מן הרמב"ן) הינה: איסורי שבת ויו"ט שמדרבנן, ותו לא, ומשום כך יכולים להכלל בה גם גזרות שמחמת המלאכות וגם איסורים סקולאריים.
- 2) איסורים סקולאריים אלו שהרמב"ם מונה בפרק כ"ד אינם איסורי "כדשע"ב שבתלמודים.⁴⁰⁰

399 מובן מדבריו (ומן העובדה שבסוף פרק זה הוא הולך ומונה הלכות הנוגעות לשבותים) שלרמב"ם נתפסו איסורים אלו כאיסורים מדבריהם, ודרשות הפסוקים הללו הן בגדר אסמכתא בלבד. וכך גם ניכר מדברי המגיד משנה בהקדמתו, (לעיל הע' 395). ועי' בפמ"ג, בפתחה הכוללת, בס"ק י"ח וי"ט, שדינים אלו זין תורה להם ומחמירים בספקם. ועי' גם בשו"ת חת"ס, אר"ח, סימן קס"ח, וסימן ר"ח ד"ה "מ"מ וקראת לשבת" (וזו ראייה נוספת לנטיית החת"ס לטשטש הגבולות שבין דאורייתא לדרבנן, ראה ע"כ להלן עמ' 201-202). אבל אין זו עמדת הרמב"ם, עי' בסה"מ בראש השורש הב'. וראה מ"ש על כך ר"י לוינגר, זרכי המחשבה ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 37-38: "...גם הרמב"ם בעקבות המסורת התלמודית נזקק לעתים קרובות לראיות מספרי הנביאים והכתובים לבסס הלכות שיש להן לכאורה אופי של 'דאורייתא', עם כל זה נראה ברור שכל כוונתן של ראיות אלו היא להזכיר שכן הדין ושכך נהגו בימי קדם" וכו'. וראה גם מ"ש ר"ד הנשקה בסיני צ"ב (תשמ"ג) עמ' רכ"ח ואילך, וכן הנ"ל, בהמעין, כך כ"ד גליון ב' עמ' 35 והע' 6 שם (ועי' פרי מגדים, הלכות שבת, משבצות זהב, סימן ש"ז סק"א). אגב כך אעיר, כי ענין זה מתקשר יפה לעמדתו הכללית של הרמב"ם במה שנוגע ליחס שבין נבואתו של משה, שאינו רק הגדול שבנביאים, אלא שנבואתו שונה במעלתה מזו של שאר הנביאים. עי' מו"נ ח"ב פל"ה, וראה מ"ש על כך ר"י לוינגר בהמעין, כך י"ב, תשרי תשל"ב, בעמ' 21, וכן בדברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, כך שני, תשכ"ט, עמ' 339-335, ובספרו הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים, תש"ן, עמ' 29-38, וראה גם בענין זה ח' כשר, ההתמקדות ביחיד וביחיד, עיון ל"ז (תשמ"ח) חוברת ג' ד' בעמ' 238-247; מ' הלברטל, ספר המצוות לרמב"ם והארכיטקטורה של ההלכה, תרביץ נ"ט (תש"ן), עמ' 462-468. וראה מה שהעירוני אנכי בספר היובל מנחה לאיש (הרב א"י זולגין) ירושלים, תשנ"א, עמ' 344 בהערה 23. תודתי לפרופ' יוחנן סילמן שהעמידני לראשונה על כך.

400 פרט לשני מקרים, לכאורה: איסור סיפוק וטיפוח והיתר מדידה של מצוה. ועל כך נעיר: א. מיקומו של האיסור לספק ולטפח כדשע"ב בפרק כ"ד (הלכה ט') תמוה, גם בלא כל קשר להבחנה בין פעולות סקולאריות לפעולות שנאסרו כסייג למלאכות, שכן הזכרתו בפרק כ"ד סותרת את הכותרת שבראש הפרק בה הרמב"ם מכריז כי ימנה בפרק זה איסורים שלא נגזרו מחמת המלאכות, והרי הוא עצמו מנמק איסור זה: "גזירה שמה יטול צרור ויזרוק ארבע אמות ברשות הרבים". וראה מ"ש כבר ר"ש מחלמע ע"כ במרכבת המשנה שם. אבל עוד יותר תמוהה תהיה, כמובן, הזכרת הלכה זאת בפרק כ"ד למי שיטבור כי בפרק כ"ד אין עוסק הרמב"ם כלל באיסורי השבות. ב. היתר המדידה לצורך מצוה (שם, הלכה ה'), אכן, מלמדנו שהרמב"ם רואה במדידה שאינה לצורך מצוה פעולה סקולארית, האסורה בשבת מטעם "ממצוא חפצך". אך כיון שבמקור הדין (בבלי, שבת, קנ"ז, ב') אין נזכרת כלל הפסוקית

ומכאן, לכאורה, שהרמב"ם היה מודה לרמב"ן בקיומה של קטגורית איסורים סקולאריים, אולם המעיין בדבר ימצא, בכל זאת, כי ההבדל ביניהם גדול. הרמב"ן, שלא כרמב"ם, סבור כי איסורי השבות נחלקים לשנים, איסורי תורה הקשורים לפעולות של עמל וטורח, ואיסורי חכמים שבאו למנוע זאת.⁴⁰¹ ראוי להוסיף כי הרמב"ן בפירושו לתורה, ויקרא, כ"ג, כ"ד, מזכיר כי בישיעהו האזהרה להמנע בשבת "מעשות דרכין ממצוא חפצך ודבר דבר" נלמדת, לדעת הרמב"ן, ע"י הנביא מאזהרת התורה על המנוחה ב"עשה" דשבתו.⁴⁰² מסתבר איפוא - אם כי הרמב"ן אינו אומר זאת במפורש - שהרמב"ן היה סבור, שכפי ש"שבות" ו"עובדין דחול" הינם כינויים שונים של אותה קטגורית איסורים, כך גם "ממצוא חפצך" הינו כינוי אחר לאותם איסורים.⁴⁰³

והרמב"ם, לעומת זה, אינו סבור כי איסורי "ממצוא חפצך" הינם איסורי תורה, אלא איסורי דרבנן בלבד, וכן אינו מדגיש את אספקט הטורח והעמל (שהרי לא הזכיר בכל פרק כ"ד עניינים שיש בהם טורח מיוחד),⁴⁰⁴ אלא רק את אספקט החילון (= הסקולארי) הקיים בפעולות שבפרק כ"ד. כמו כן אין הרמב"ם מזכיר את המונח "עובדין דחול", אלא משתמש הוא בכינוי: איסורים שנאסרו משום ממצוא חפצך וכו'.

"כדשע"ב, או קשר כלשהו ל"עובדין דחול", נראה ברור שהרמב"ם - שלא כבעלי התוס' (שם, קכ"ו, ב', ד"ה "ומדבריהן") - לא קשר בין קטגורית "עובדין דחול" (שלדעתנו, כדלעיל, כלל אינו מכיר בה) לפעולת המדידה. אלא שהרמב"ם הבין כי אם הותרה רק מדידה של מצוה ממילא נאסרה מדידה של חול, כלומר מדידה לצרכים סקולאריים, ומשום כך הכניס לרשימת איסורי "ממצוא חפצך" גם מדידה זאת. לאור כל זה תמוה מה שכותב הרמב"ם שם, כ"ג, י"ב-י"ג: "כותב מאבות מלאכות...וכן אסור לקנות ולמכור...גזירה שמא יכתוב...אחד המוכר בפה או במסירה אסור, ואסור לשקול בין במאזניים בין שלא במאזניים, וכשם שאסור לשקול כך אסור למנות ולמדוד בין בכלי מדה בין ביד בין בחבל" וכו', ומשמע שאיסור המדידה שלצורך חול הוא גזירה שמא יבוא לכתוב. ואיני יודע כיצד יש ליישב את הדברים. וראה מה שהציע ר"י רוזן, מדידה מטראולוגית בשבת, תחומין ג', תשמ"ב, עמ' 55-53, וראה גם דבריו בקונטרס מדידה בשבת, ירושלים, תשל"ל, עמ' 7-14, וראה עוד מ"ש על איסור המדידה בעמ' 232-238.

401 בין האיסורים שהוא מדבר עליהם, כפי שראינו לעיל: מילוי חביות, נשיאת משאות, והובלה על הבהמה. ואין אלו אלא דוגמאות מייצגות בדבריו שבפירושו לתורה, שהרי אינו יכול למנות כרוכל את כל האיסורים הכרוכים בעמל ויגיעה.

402 וכן הוא אומר בדרשה לראש השנה, שם, סוף עמ' ר"ה.

403 כך הבין, כנראה, בדבריו, ר"ע ספורנו, ראה לעיל הע' 361, וכך הבין ר' משה סופר, שו"ת חתם סופר, ח"ה (חו"מ), סימן קפ"ה: "...אבל לקצור כל שדה ולהניח פאה שם זה אסור מטעם תשבות כעובדא דחול. והשתא הא דכתי' ממצוא חפצך הנביא לא חידש דבר, אלא דאורי' היא כל עמל ויגיעה כעין עובדין דחול, ועלי' קאמר ודבר דבר, שאותן הדבורים ג"כ אסורים מה"ת, שלא ישב כל היום לחשב חשבונותיו, ולדבר מענייני שכירות פועליו, גם זה כ' רמב"ן שם שאסור מה"ת (= מן התורה)". על ה"חתם סופר" וגישתו לדברי רמב"ן הג"ל ראה להלן.

אמנם יש להעיר כי בדבריו כאן מקצין החת"ס גם את דברי הרמב"ן, ומייחס לרמב"ן גם מה שלא נאמר בדבריו כלל. שכן הרעיון שגם דיבור בעסקי חול יש בו משום הפרת צו השבתון לא נאמר בדברי הרמב"ן. הרמב"ן אומר: "...והנה הוזהרנו על המלאכות בשבת בלאו ועונש וכת, והטרחים והעמל בעשה הזה...וממנו אמר הנביא מעשות דרכין ממצוא חפצך ודבר דבר" וכו'. ורצונו לומר כמדומה, רק זאת, שאין לחשוב כי העיסוק בענייני חול בשבת כשהוא נעשה ע"י יגיעה וטורח (שהרי זה נושא כל הקטע הזה שבפירוש הרמב"ן) אינו אלא איסור חכמים. ועל כן בא לבאר כי דרשת חכמים מדברי הנביא על "מעשות דרכין" וכו' אינה אלא גילוי מילתא של מה שכבר נאסר מהתורה. ונראה לי שעיקר הפס' בישיעהו לו כיוון הרמב"ן הוא "ממצוא חפצך", אלא שאגב גרר אהובא כולו, שכן קשה יהיה להניח שהרמב"ן רצה לומר כי בדבור בעסקי חול בלבד יש משום יגיעה וטורח והפרה של צו התורה לשבות.

404 וראה גם דבריו בפרק כ"ד הלכה י"ב, שמבחינה עניינית הינם המבוא לפרק כ"ה ואין להם שייכות ישירה לעניינים הנידונים בפרק כ"ד.

עמדתו ההלכתית של החתם סופר בעניינה של קטגוריית איסורי "עובדין דחול" והשפעתה על הפסיקה האחרונה

ויכוח הלכתי זה, שהצגנו בפרקים הקודמים, בין עמדת הרמב"ן לעמדת הר"ן (שהיא פיתוח קיצוני יותר של השיטה המוצעת בפירושו של רש"י לתלמוד ובדברי חבריו ותלמידיו של הרמב"ן) הוכרע להלכה, כאמור לעיל, באופן שאינו משאיר מקום לספק. כך, כאמור, הועתקו דברי הר"ן בענין רדיית הפת להלכה בשו"ע, ואילו שיטת הרמב"ן כלל לא הוזכרה. המקורות העוסקים בקטגוריה של איסורי "עובדין דחול" מיוסדים מעתה, ללא כל ערעור, על ההנחה כי בקטגוריה זאת עוסקים אנו באיסורים קלים יחסית, שהותרו ע"י עשיה בשינוי מדרך חול. אין מי שסבור, על כל פנים, שהמדובר באיסורים הנוגעים במקרים מסויימים בהפרת צו ה"שבתון", ובמישור האיסורים שמדאורייתא, כדעת הרמב"ן.⁴⁰⁵ כך, לשם דוגמא, מניח הר"י לנדא בשו"ת "נודע ביהודה"⁴⁰⁶ כי אין שום ספק בכך, שפתיחת החנות לצרכי מקח וממכר בשבת אין בה אלא איסור דרבנן, והוא רואה את הבעיה ההלכתית היחידה הקשורה במקרה כזה לאיסור תורה - בכתיבה שלצורך עסקי המסחר.

כך היו פני הדברים, עד לשינוי שחל בעמדת הפוסקים בעקבות דבריו הנחרצים של הר"מ סופר⁴⁰⁷ בענין זה.

לעמדתו התקיפה של החת"ס בנוגע לחשיבותה של קטגוריית איסורי "עובדין דחול" נודעה השפעה מכריעה ביותר על תשובות הפוסקים האחרונים, שהועמתו עם חידושי הטכנולוגיה, החל מתשובות המחמירה של החת"ס בענין מן המחצית הראשונה של המאה הי"ט למניינם⁴⁰⁸ ועד לפוסקים אחרונים שבימינו בנוגע לעניינים הנוגעים להלכות שבת. החידוש העיקרי שבדברי החת"ס הוא בהעלאתה מחדש של עמדת הרמב"ן בנוגע לאיסורי השבות - ובפרט דבריו העקרוניים שבפירושו לתורה - ובהכרעה הלכה

405 ראה שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סימן רמ"ג; שו"ת הריב"ש סימן רכ"ו; שם, סימן ש"כ; שו"ת מהרי"ל החדשות סימן ל"ח; שו"ת רדב"ז ח"ד, סימן רע"ה; שם, סימן רפ"א; שם, חלק ו' סימן ב' אלפים ר"ח; שו"ת מהר"י בן לב ח"ג, סימן ס"א; שו"ת הרמ"א סימן ע"ט; שו"ת בית יהודה (עיאש) חלק או"ח, סימן ג'; שם, סימן כ"ח; שו"ת נודע ביהודה, מהדורה קמא, או"ח, סימן י"א; שו"ת פעולת צדיק (מהר"י צלאח) ח"ב, סימן כ"ה. בכל המקורות הללו, העוסקים בקטגוריה של איסורי "עובדין דחול" בענייני שבת, יו"ט וחול"מ, לא נזכרה אפילו ברמז זעת הרמב"ן כי ישנה אפשרות לגניעה באיסור דאורייתא כאשר הפעולה קשורה לעשיה המונית יותר, דומה כי קשה יהיה להניח שבדברי הרמב"ן היו מונחים ברקע כל התשובות הללו, ובכל זאת התעלמו לגמרי מהם. גם תשובתו של הר"י עייש (בית יהודה, או"ח, כ"ח), העוסקת בניתוח ישיר של ההבדל הפרשני שבין הרמב"ן לר"ן בשאלת רדיית הפת, אינה מזכירה את דבריו של הרמב"ן בפירוש התורה, ואינה מקשרת את דבריו שם לדבריו בענין רדיית הפת!

406 מהדורה תנינא, חלק או"ח, סימן כ"ט. (התשובה משנת 1782).

407 1762, פרנקפורט - 1839, פרשבורג. נודע בכינויו על שם ספרו ה"חת"ם סופר". חת"ם = חידושי תורת משה. להלן בקיצור: חת"ס. עליו ראה: ש"ה ויינגרטן, החתם סופר ותלמידיו, וכו' ת"א, תש"ה; אליעזר כץ, החתם סופר - רבי משה סופר, חייו ויצירתו, ירושלים, תשכ"ט; י' נחשוני, רבינו משה סופר החתם סופר, ירושלים, תשמ"א; מ' סמט, השינויים בסדרי בית הכנסת עמדת הרבנים כנגד המחזשים הרפורמים, אסופות ה', עמ' שפ"ח הע' 239; יעקב כץ, קוים לביוגראפיה של החתם סופר, בתוך הלכה וקבלה, מחקרים בתולדות דת ישראל על מזוויה וזיקתה החברתית, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 353-386 (מאמר זה נדפס קודם לכן בקובץ מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרושום שלום, ירושלים, תשכ"ח).

408 השאלה הראשונה המגיעה אל החת"ס היא משנת תקנ"ז (1796) ראה יעקב כץ, קוים לביוגראפיה וכו', עמ' 345. אבל עיקר השפעתו והתשובות להן אנו נזקקים בדיונו זה הינן מן התקופה המאוחרת של חייו, וראה על כך להלן.

בדברי החת"ס מועלית לראשונה (בין האחרונים) הטענה, שלהלן נראה עד כמה מפורשת ומנומקת היא בתשובותיו ובדרשותיו, כי יש בפתיחת חנות בשבת ובעסק המסחר כשלעצמו משום איסור תורה. אבל נתחיל את עיונו בשאלה אחרת. החת"ס נשאל⁴¹⁰ אם להתיר נסיעה ב"דאמפף וואגען" (= "העגלות ההולכי ע"י קיטור", דהיינו רכבת)⁴¹¹ בשבת. לאחר דיון ארוך בו הגיע למסקנה כי יש לאסור זאת מצד איסור יציאה מן התחום בשבת,⁴¹² הוא מוסיף כי אף בתוך התחום יאסר הדבר:

409 חיבתו של החת"ס לדמותו של הרמב"ן ולתורתו היא מן המפורסמות. על יחסו המיוחד של החת"ס לפירוש התורה של הרמב"ן הוא אומר בתשובה משנת תקס"ג, שנדפסה בשו"ת חתם סופר ח"ו סימן ס"א: "ובאמת הספר הזה הוא יסוד האמונה ושורש הדת לפע"ד. החת"ס מודגל בלימודו של ספר זה עם תלמידיו (ראה שו"ת חת"ס, ח"ז, סימן ס"א), וכן ציוה החת"ס לבניו בצוואתו: "תנ"ך עם פירש"י ותורה עם פי' רמב"ן תהגו ותלמדו את בניכם כי הוא ראש אמונה אומן" (על דפוסי צוואתו ראה הערת י' כץ, שם, עמ' 359 הע' 179). הוא מתייחס לדבריו של הרמב"ן בפירוש התורה במקומות רבים ביראת כבוד, ראה למשל: שו"ת חת"ס, ח"ב (י"ד) סימן ע"ה "שרשי דברים אלו מפי קדוש רמב"ן פ' שמיני וכו', ולעיתים אף נדמה שהוא כמו גוער בקדמונים שלא ראו דברי הרמב"ן "ואלו ראה מהר"ם מינץ ומשאת בנימין ומג"א דברי רמב"ן אלו..." (שם, סימן שי"ח). וראה עוד על ההשפעה הנכרת של דמות הרמב"ן עליו מ"ש י' כץ, שם, מ' סמט, השינויים בסדרי בית הכנסת וכו' עמ' שצ"ה הע' 265.

רשומים אצלי (נעזרתי לצורך כך בפרייקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן) כ-330 איזורים של דעת הרמב"ן בתשובותיו הנדפסות בשבעת כרכי שו"ת "חתם סופר". אם נזכור כי מספר תשובותיו בכרכים אלו הוא 1225 (כמנינו המתוקן של אליעזר כץ, שם עמ' 43 הע' 154) הרי לנו יחס גבוה במיוחד של תשובות בהן נזכרת דעתו, ובדרך כלל זו תופסת מקום מרכזי בדיון. כמו כן יש להעיר, כי מתוך מספר זה של הפניות לדעת הרמב"ן, כ-110 (מן הרשומים אצלי) הינם מפירושו לתורה, ובמקומות רבים לומד החת"ס מפירושו של הרמב"ן לתורה לענייני הלכה, ראה למשל שו"ת חת"ס ח"א (או"ח) סימן קי"ג; שם, קע"ד; ח"ב (י"ד) ק"ז; שם, קצ"ג; שם, קצ"ח; שם, רי"ז; שם, רכ"ז; שם, ש"א; שם, שט"ז; שם, שמה; ח"ג (אה"ע א'), מ"א; שם, ק"ח; שם, ק"ל; שם, ק"א; ח"ד (אה"ע ב'), נ"ו; שם, ס"ט; שם, ע"א; שם, פ"ב; שם, קנ"ה; ח"ה (חו"מ) א'; שם, קי"ב; ח"ו וליקוטים י"ד, שם, כ'.

410 ליקוטי שו"ת "חתם סופר", ח"ו, ויין, תרמ"ב, סימן צ"ז. התשובה משנת תקצ"ז (1837).

411 המצאה שזה מקרוב הגיעה לממלכה האוסטרו-הונגרית, ועדיין, בשעת כתיבת תשובה זו, לא היתה מצויה רשת מסודרת של רכבות קיטור לכל ערי הממלכה. הקטר הראשון המונע בכח קיטור נבנה ע"י ריצ'רד טרוויטיק בשנת 1804 לשם גרירת רכבת פחם בדרום וילז, לאחר כמה שיפורים שהוסיפו בלנקינסקופ והדלי בנה גורג' סטיבנסון בשנת 1814 את הקטר הראשון שיכל לעמוד בתחרות עם הסוס (שימש עד אז, בעיקר מן המאה הי"ח, לגרירת הקרוניות על מסילות הברזל). ב-1829 נערכו "מבחני רינהיל" (RAINHILL TRIALS) לארבעה סוגי קטרים שהוצעו, ונבחר הדגם (ROCKET) שהציע רוברט סטיבנסון (בנו של ג'ורג' הניל), וב-1830 נחנך קו מסילת הברזל הראשון שהפעיל רכבת קיטור בין ליוורפול למנצ'סטר שבנתה משפחת סטיבנסון. רק מ-1840 ואילך החל פיתוח מאסיבי של רשת מסילות כאלו באנגליה ע"י חברות פרטיות רבות (שבשיאה כונתה "שגעון הרכבות", שכן נבנו אז מסילות רבות ללא הצדקה כלכלית). ומחוץ לאנגליה, נבנתה הרכבת הראשונה בצרפת בקו סינט אטיין - אנדרזייה בשנת 1827, אבל זו הופעלה עדיין בכוחות סוסים מושכים עד 1832. הרכבת הראשונה בממלכה האוסטרו-הונגרית נחנכה ב-1832 בקו לינץ - בזווייס, והופעלה עדיין ע"י סוסים, עד להכנסת מנוע הקיטור בשנת 1837. ראה פ' פיק, אנציקלופדיה עברית, כרך ל"א, ע' רכבת, עמ' 121-123; THOMAS CLARK SHEDD, ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, VOLUME 15, PP. 478-479. גם מתשובת הרב א' חורין שנדפסה מאוחר יותר ב-1839 ושתואב להלן, נראה כי זו היתה, בהונגריה של אז, תגובה על ענין שזה מקרוב ממש התעורר ועדיין אינו מוכר דיו, שכן בשאלת הכותב מדובר על "העגלה החדשה אשר מקרוב נתגלתה התחבולה להוליכה ע"י קיטור ואד". אפשר גם שהחת"ס לא ראה עדיין כיצד פועלת רכבת קיטור זאת, והנחתו, שבהמשך תועלה לדיון, כי הנוסעים בה נעים ונדים בטלטלה גדולה, לא נלמדה מן ההכרות המעשית עם הרכבות החדשות הללו (קשה להניח שהחת"ס שכתב תשובה זאת באחרית ימיו, שנתים לפני פטירתו - באותה שנה שהגיעו רכבות קיטור ראשונות אלו לממלכה האוסטרו-הונגרית - גם נסע ברכבות הללו, ובפרט שהיה אז אדם חלוש וידוע חולי. ואך סביר יהיה להניח, שניזון בדבריו כאן מן השמועה, שהרי רכבות אלו מצויות היו באירופה כמה שנים קודם לכן.

412 שאין הדברים פשוטים כל כך נוכח בויכוחים שיוואו להלן בענין זה. אמנם ראה בענין זה, שלא כחת"ס, הדעות שהובאו ב"באר היטב" לר' יהודה אשכנזי, על השו"ע או"ח, ש"ה, ס"ק ה'.

"ושרשו פתוח עלי איסור דאורייתא שבת שבות כמ"ש רמב"ן בביאר (=בביאורו) בפ' (=בפרשת) אמור בפסוק שבתון זכרון תרועה".

כלומר, לפי דעתו יש בנסיעה ברכבת בשבת (אף כאשר מדובר בנהג גוי ובנסיעה בתוך התחום) משום נגיעה באיסור דאורייתא.⁴¹³

אמנם גם לדעתו יש לחלק בין ההפלגה בספינה, שמקובל להתירה בתנאים מסויימים, לנסיעה ברכבת. והוא מקדים ומברר קודם לדיון זה שאלה אחרת, מדוע אין אנו אוסרים את הנסיעה בספינה בשבת - אף שזו נסיעה לצורך מצוה שהותרה, כגון לפקח על עסקי מזונותיו - הרי דומה הדבר להחשכה על התחום שנאסרה והותרה רק לצורך פיקוח על עסקי מת וכלה.⁴¹⁴ על כך הוא משיב כי

"שאני ישיבת ספינה דיושב ושובת כמו בחדר מטתו בביתו ואינו עושה שום דבר בגופו, ומיא הוא דממטו ליה, והוא נח, מה שא"כ (= שאין כן) בהליכתו בתוך התחום להתקרב אל סוף התחום עובר על אם תשיב משבת רגלך ואינו שובת, והוה עובדא דחול טפי".

אולם היתר זה שייך לפי דעתו רק בספינה

"שיושב בקתדרא, ואינו מתקרב במעשה גופו, ויושב ועוסק בעונג שבתו כמו בביתו ממש, אבל הנוסעים בדאמפף וואגען אינו שובת וגופו נע ונד, ואי אפשר לו לעסוק בעסקי שבת בשבתו אשר רגיל בהם בביתו, ומתקרב אל מקום מסחרו בשבת להיות שם ביום חול, פשוט דגרע הרבה טפי ממחשיך על התחום, ואיסור גמור הוא אפילו מדאורייתא להרמב"ן הנ"ל, ומפורש בדברי קבלה אם תשיב משבת רגליך וגומר ממצוא חפצך" וכו'.

יש לשאול: מה גרם לו לחת"ס להכנס בפרצה כ"כ דחוקה⁴¹⁵ כדי לומר שבנסיעה ברכבת יש משום איסור תורה?

בתשובות נוספות הוא עומד על חשיבות קטע זה שבפירושו של הרמב"ן לתורה. בתשובה משנת תקצ"ה⁴¹⁶ הוא מברר יותר כיצד הובנו לו⁴¹⁷ דברי הרמב"ן בפרשת אמור

413 אשר לשאלה כיצד ניתן להגדיר "נגיעה" זאת, ואימתי עובר הוא על איסור דאורייתא - ראה מ"ש ר"ד גילת במאמרו "להשתלשלותם של איסורי שבות בשבת" (לעיל הע' 2), עמ' 11-15, ומה שהערנו על כך שם.

414 עי' בבלי שבת קנ"א, א', וש"ע, או"ח, סימן ש"ז סעיף ג'.

415 ראה התקפת הרב"צ עוזיאל עליו, להלן, עמ' 216-217, ובעקבותיו ר"ד אסף, דין המפליג באוירון בשבת, בתוך הפוסק, עורך ר' הלל פוסק, ת"א, ניסן, תש"א, חוברת א', סימן פ"ז, עמ' קכ"ו. והשוה לדברי הרמב"ם באיגרתו לעיל עמ' 83. ולמעשה, יש להעיר, כי העיסוק בשאלה זאת אינו צריך שיהיה קשור כלל להמצאה החדשה של הרכבת, שכן בעיה דומה היתה גם קודם לכן, לגבי היתר הנסיעה בעגלת סוסים שמונהגת ע"י גוי עבור גויים. ראה ע"כ דברי מהר"י קולון, הרמ"א וש"ת בשמים ראש שיובאו להלן, ותשובתו המנומקת בטוב טעם להיתרא (בצירוף תנאים מסויימים) של ר' אליהו מונטאלטו מהמאה הי"ז, שנדפסה ע"י CECIL ROTH ב-1933, REVUE ETUDES DES JUIVES, PARIS, עמ' 119-134. אף לא אחד מבין המשיבים הללו נזקק לדברי הרמב"ן בענין צו השבתון.

416 שו"ת חת"ס, ח"ה (ח"מ), סימן קפ"ה.

417 בדבריו הוא רוצה לבאר מה שנראה לו ככוונת ר' יאיר חיים בכרך, בדבריו בשו"ת חות יאיר, עי"ש.

"שדעתו כך, מ"ע (= מצות עשה) של תורה 'תשבות' היינו שלא יהי' כיום החול לשכור לו פועלי' ולפתוח ולמכור ולהעמיס משא על החמורי', שכולם אין בהם מלאכה ממלאכת המשכן שיש בהם סקילה אם המשא אינו מרשות לרשות, וכל מעשה החול אסור מן התורה כמ"ע דתשבות, והיינו שבות דאורי' (= דאורייתא). וחכמי' הוסיפו מדבריהם שבותים דרבנן, אבל עיקר שבות הוא דאורי', נמצא מה שהי' במשכן חשיבא אותו נקרא מלאכה וחייב סקילה אפי' דבר שאין בו יגיעה ועמל, אפי' תענוג יש בו להדליק נר ולהחם לו חמין, וחייב עליהם סקילה, והגיעות והעמל שאין בהם מלאכה ממלאכת המשכן הם בעשה דשבות" וכו'.

ולאחר דיון נוסף ביחס שבין קוצר ותולש, מסקנתו היא כי:

"תולש פרי אינו חייב משום קוצר משום שיבש היא ועוקצה, אבל לקצור כל שדהו ולהניח פאה שם זה אסור מטעם תשבות כעובדא דחול".

מדברי החת"ס בתשבות הללו אנו יכולים להסיק:

1. החת"ס אינו מבחין בין איסורי "ממצוא חפצך ודבר דבר" (שהרמב"ם מחשיבם לקבוצת איסורים נפרדת, ואילו את איסורי "כדשע"ב" מבליע בין איסורי השבות הרגילים שנגזרו משום אילו מן המלאכות) ובין איסורי "עובדין דחול". שניהם בעיניו קטגוריה הלכתית אחת בעלת שמות שונים.
- ובכך, אכן, כפי שהוא מכריע גם בנוגע לשאר הפרטים בתשבות אלו, נאמן הוא לגמרי לשיטת הרמב"ן.
2. גם המונח "שבות" הינו בעצם רק כינוי נוסף לאותה קטגוריה, שעליה הרחיב הרמב"ן דבריו בפירושו לתורה, והגדירה כזו הכוללת בתוכה איסורים מן התורה.
3. החת"ס אינו מזכיר בתשובה זאת כי הרמב"ם חלוק היה על דעת הרמב"ן בענין זה, ובודאי שלא מזכיר הוא את שיטת רש"י כפי שהציגה הר"ן. להלן נראה כי, במכוון או שלא במכוון, הוא גם מנסה להציג את דעת הרמב"ם כזוהי לדעת הרמב"ן.⁴¹⁸
4. ופירוש הדבר הוא, כי בכך נפתח בפסיקה האחרונה - שמן החת"ס והלאה - שער חדש, המאפשר לעייל בו פנימה, אל תוך רשותה של הקטגוריה המעורפלת הקרויה "עובדין דחול", את כל האיסורים שנזכרו במקורות "כדשע"ב", ואת כל האיסורים שנמנו בשיטות הפרשנים השונות כשייכים לקטגוריה של "עובדין דחול" - כאיסורי תורה גמורים!⁴¹⁹

אין ספק כי את עמדתו זו, בענין מעמדם של איסורי השבות בשבת, אימץ החת"ס בעקבות ומשום מאבקו המר עם ניצני הרפורמה בהונגריה של ימיו. מעידה על כך למשל תשובה שכתב לראשי קהילת וורדיין.⁴²⁰ השואלים ביקשו לדעת בין השאר "אם הפותח חנותו בשבת ומוכר ולוקח אם הוא בכלל מחללי

⁴¹⁸ על מגמה דומה בדבריו ראה לעיל הע' 343.

⁴¹⁹ בכך, למרבה הפלא, יש אולי לראות סגירת מעגל הסטורי, שראשיתו בתקופה העתיקה בה הוגזרו איסורי השבות כאיסורי תורה לכל דבר, ראה לעיל עמ' 7.

⁴²⁰ ORADEA של היום (י' כץ, גוי של שבת, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 146). התשובה מופיעה בשו"ת חת"ם סופר, חלק חו"מ

שבת, או אם יש לחלק בין פותח חנות כלו או רק מקצתו, וכן "המשתתף עם הנכרי (= שותף בעסק עם גוי שפועל בשבת) מה דינו" וכו'. בעיות אלו הציקו כנראה לראשי הקהל של אותה קהילה והם מבקשים לשמוע מן החת"ס גם "אם נמצא בקהלתינו (= כלומר, קהילת החת"ס) ק"ק פ"ב (= קהילת קודש פרשבורג) אנשים המקילים כיוצא בזה".⁴²¹

בתשובתו⁴²² מאריך החת"ס לבאר לראשי הקהל בניסוחים חדים ופשוטים, ככותב להדיוטות,⁴²³ כי ה"גושה ונותן בחנותו בכלל מחלל שבת וי"ט הוא, הרי הוא ככל מחללי שבת באיסורי' הכתובי' בקרא, כמ"ש הרמב"ן פ' אמור בפסוק שבתון זכרון תרועה, ע"ש, וז"ל הרמב"ן וכו'. מכאן הוא טורח להעתיק להם את עיקר דברי רמב"ן בפירושו לתורה שם, ומסיים שכך גם "מורה לשון רמב"ם פרק כ"א מהלכו' שבת" וכו'.⁴²⁴

לאחר מכן הוא מעגן זאת כבר בדברים המפורשים במקרא (על אף העובדה שאין זאת דרכם הרגילה של הפוסקים להסתמך על המקרא)

"בנחמיה קפיטל י"ג... בימים ההם ראיתי ביהודה... הרי קמן דיושב בחנות ומוכר ולוקח הוא מחלל שבת במה שכ' (= שכתוב) בפירוש. האמנם נמצא בדברי חכמי התלמוד מקח וממכר בשבת אסור מדרבנן... היינו באקראי ליקח דבר מחבירו דבר מאכל או שום דבר בארעי ואקראי זה אינו בכלל דברי נחמיה הנ"ל, ואסרוהו התלמידים, אבל הקובע מו"מ (= משא ומתן) ופותח חנותו בשבת ושוכר ומשכיר הרי הוא מחלל שבת בפרהסי', ומכ"ש (= ומכל שכן) אם כותב בפנקסו ומוחק כדרך הסוחר' בחנותם חייב בכל מיני כתב ורושם ובכל לשון... וכן כשמחתך הסחורה כמדתה חייב... ובזמן שהיה לנו שופטים ומלכות היו סוקלים על אלו וכיוצא בהם".

לכך ישנן גם השלכות מעשיות, המחייבות את ראשי הקהל בוורדיין:

"היוצא לנו מכל הנ"ל שאסור לשום מי אשר בשם ישראל יכונה לפתוח חנותו או לסחור במרכולתו ובמסחרו או לטעון ולפרוק מעגלה שלו בשבת וי"ט. ואם לא שמע זא"א (= ואי אפשר) לכופו ע"י שרי המדינה הרי הוא מופרש ומובדל מעדת ישראל ואין לו דת כלל, ופסול לעדות ולשבועה ולכל דבר, ושחיטתו אסורה וכל מאכליו ומשקיו בחזקת איסור כי אבד נאמנות שלו. ואין חילוק בין פותח חנותו מקצתו או כלו או חלונותיו וכדומה".

בהשמטות, סימן קצ"ח.

421 צירוף השאלות הזה מוכיח על מצבה של הקהילה בוורדיין שהתפתחה אז, וקלטה מהגרים רבים מארצות שכנות, וכפי הנראה התרבו בה פרצות השבת. ראה פנקס הקהילות, רומניה, ירושלים, תש"ם, כרך שני, עמ' 65-61; י' כץ, גוי של שבת, עמ' 147.

422 שלא נעסוק כאן בכל חלקיה. וראה ע"כ י' כץ שם.

423 מטעם זה העלה י' כץ, שם, את הסברה שמכתב זה היה נחוץ לראשי קהילת וורדיין לצורך הצגתו בפני השלטונות כדי שיכפו על מפירי השבת את קיום ההלכה.

424 לדעתנו אין הרמב"ם סבור שיש בשבותין איסורי תורה, כאמור לעיל (ועוד יש להעיר, כי אין הרמב"ם כולל בפרק זה הנזכר את האיסורים הסקולאריים, להם הוא מקצה קטגוריה נפרדת ומקום מיוחד בפרק כ"ד. ראה לעיל עמ' 194-190).

אין ספק, לדעתי, כי היתלותו של החת"ס בדעת הרמב"ן בתשובה זו, כמו באחרות, קשורה לרקע המיוחד שמסביב לכתיבתה: מאבקו של החת"ס בתנועת התיקונים שבהונגריה של אז. בתשובה זאת אמנם מודיע החת"ס לראשי קהילת וורדיין כי בפרשבורג עירו אין מי שמקל ראש בדברים הללו, והוא אף תמה על עצם השאלה "איך יעלה על הדעת בקהל עדת ישראל ימצאו מחללי שבת בפרהסי", ברם, אפשר להבין מכלל דבריו, כי גם בעירו פרשבורג היו נסיונות לפרוץ את גדרי ההלכה גם בענינים הנוגעים לשמירת השבת, שכן הוא מעיר כי בעירו נשמרת ההלכה מכיון ש"ש"רי הקומידאט וש"רי העיר אין מניחים לעבור על דת" וכו'. ובתשובה⁴²⁵ משנת תקצ"ב (1832) הוא טוען כי "פריצי הדור העמידו חזון" ובקשו להאחז בהיתר שנתן ר' יחזקאל לנדא, בעל ה"נודע ביהודה", כדי להתיר "חילול שבת בפרהסיא".⁴²⁶ כמו כן, יהיה מן הענין להציג כאן, בעקבות ההשערה שהעלינו, דרשה⁴²⁷ שנשא החת"ס בתאריך ח' טבת תקפ"ט (1829). בדרשה זאת מציין החת"ס במפורש כנגד מי העלה את דברי הרמב"ן הללו לדרגת הלכה פסוקה. לאחר שהביא את הנאמר בנחמיה "בימים ההם ראיתי" וכו', הוא מסביר מדוע נזקק לפסוקים אלו:

"...כל הרעש (שבפסוקים בנחמיה) היה רק על מקח וממכר ועומסים על החמורים בתוך העיר ירושלים שהוקף חומה אז, והיו לה שערים, ומבואר בש"ס (עירובין ק"א, א') שטרם פרצה בה יונים הי' לה דין רה"י (= רשות היחיד), וא"כ אין כאן אלא איסור מו"מ (= משא ומתן) ועמיסה על החמורים ברה"י, ומובן מזה שהוא איסור דאורייתא, לא כמו שחושבים המלגלגים ע"ד חכמים שהוא רק איסור דרבנן, ומזלזלים בי' עפ"י הוראת הכופרים בדברי חז"ל, אוי להם - והנה דעו והבינו כי התורה אמרה לשבות ביום השבת ושיהי' יום מנוחה, והמובן מזה איסור פתיחת החנות והפנקס פתוח ועמיסת משא, שזה אפי' או"ה (= אומות העולם) מחשבים לשביתה ומנוחה ומקפידים על זה ביום חגם" וכו'.⁴²⁸

425 שו"ת חת"ס, או"ח, סימן קנ"ד (בענין גילוח בחול המועד). התשובה נשלחה לר' אהרן פולד. על זמנה של התשובה ומענה עמד מ' סמט, הלכה ורפורמה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 57 והע' 183-184.

426 מ' סמט (שם, עמ' 60-61) מעלה את ההשערה כי בפירצה זאת הכוונה להיתרו הנזכר של חורין להעמיד מנגן גוי בשבת בבית הכנסת. אבל הדברים לא יצאו מגדר השערה.

427 ספר חתם סופר, דרשות, (מהדיר: נפתלי שטרן), סערעטה, תרפ"ט, פ"ז, א'- פ"ט, א'. המהדיר העיר שם (פ"ח, ב') כי את הפסוקים שבנחמיה הזכיר החת"ס גם בתשובתו הנ"ל לקהילת וורדיין. מכאן הסיק י' כץ כי דרשה זאת נאמרה סמוך למשלוח התשובה הנזכרת, וקבע את תאריך התשובה עפ"י לשנת 1829 (ראה י' כץ, גוי של שבת, עמ' 146 הע' 38 לדעתו זו היתה כוונת ההערה של ג' שטרן, המהדיר, שם, בעמ' פ"ח, ב', ולא היא, שכן שטרן רק הפנה את הקורא לדמיון בין שני המקורות ותו לא. בעקבות י' כץ הלך גם רי"י כהן, חכמי טרנסילוואניה ת"צ- תש"ד, חלק א', ירושלים, תשמ"ט, עמ' קל"ח), ברם, אין מכאן כל ראיה. את הפסוקים הנ"ל שבנחמיה יכל החת"ס לשבץ בכל תשובה שלו שתעסוק בפרצות השבת שניבעו בקהילות השונות שאיתן עמד בקשר.

428 גם ההשוואה למועדי הגויים המופיעה בדרשה זאת מכוונת נגד אופן המחשבה של המתקנים בדורו. עוד הוא מעיר נגדם בנימה מלגלגת (שם, פ"ח, ב') כי "אותן שאין מאמינים לדברי חכמים א"כ לא יאמינו לגז"ש ממשכן, א"כ חייבים סקילה על שביתה זו דמשה על הבהמות אפי' בתוך העיר בלי הוצאה מרשות לרשות". והוא מזהיר את שומעיו שלא להמשך אחרי המתקנים, שכן "יען חיללו שבת בדור ההוא (דור החורבן) לא זכו שייגינו עליהם השביעיות" וכו' (שם, פ"ט, א').

לטקטיקה הזאת בה נוקט החת"ס, שכנגד המתקנים הבאים לערער יסודות הלכה מקודשים בטענות הלכתיות יש להשיב מלחמה שיערה ע"י העלאת דרגת האיסור ההלכתי,⁴²⁹ ישנה עדות מעניינת. לפולמוס הלנת המתים,⁴³⁰ שהתעורר ע"י ההשכלה בראשיתה, נגררו מאוחר יותר גם רבנים בעלי שם. אחד מן המצטרפים לחששות שהעלו המשכילים היה ר' צבי הירש חיות, שעמד אז בקשר מכתבים עם החת"ס בענין זה.⁴³¹ רצ"ה חיות סבר בין השאר כי ניתן להסתמך (כסניף להיתרא) גם על דעת ה"הות יאיר", שסבר כי איסור הלנת המת הוא איסור דרבנן,⁴³² ואם כי הרב חיות היה מוכן להודות למעשה כי יש בכך איסור משום "לא תעשה", הרי הוא טוען כי החת"ס "הפריז על המידה במה ששינה ושילש בהלנת מתים עשה ולא תעשה". החת"ס השיב לרצ"ה חיות במכתב, שנגזז ולא נדפס ע"י יורשיו של החת"ס, כנראה משום שהוא מאפשר לקורא להציץ בשיקולי הפוליטיקה הנסתרת שמאחרי פסיקתו, ואלמלא הדפיסה הרצ"ה חיות בסוף ספרו "דרכי הוראה"⁴³³ לא היינו מכירים תשובה זאת. מפאת חשיבותו של קטע זה שבדבריו להוכחת ענייננו נצטטו כמעט בשלמות:

"...להוציא מלבו הטהור על מה שכתבתי במכתבי הקודם החדש אסור מן התורה, הנה לא כתבתי ערלה כלאים ופגול לא ירצה, כי אם החדש, כי מזקנים אתבונן שראוי להיות ממקימי התורה, ונזהרו מלפתוח פתח ולחפש קולות לפריצי עמנו, אשר אותם הם מבקשים, ואם ימצאו סדק כמחט של סדקית יפרצו פרץ על פני פרץ. יראה רומכת (= רום מעלת כבוד תורתו) בתשובות מיימוני בחלק ד', בה' (= הלכות) שמחות על דבר קל, לישא אשה בתוך שלש רגלים שמתה אשתו, כתב וז"ל תן לבך לדברים, פן יצא פרצות גדרים, ואיש הישר בעיניו יעשה, כי יתלו הדבר בגדולים, ויפרצו בו שועלים. אני כתבתי הלנת מתים יש בו עשה ולא תעשה כי על כל פנים הרמב"ן כתב כן, ואין נפקותא בזמן הזה לדינא, וטוב להעלות האיסור, ומר נ"י [נ"י = גרו יאיר] ניתלה בדיעה דחוויה, חות יאיר, שכ' שכל עיקרו אינו אלא מדרבנן. ואין מגלין הדבר, כי בעוה"ר (= בעוונותינו הרבים) רבו אלו בזמנינו עד שיאמרו אין אנו חוששין לדברי רבנן ה' לא צוה. ובעוה"ר הגאון בעל הנודע ביהודה נכשל בזה, במה שרצה וסמך להתיר בשעת הדחק ובהפסד מרובה כתיבת גוי בחנות בשבת,⁴³⁴ ונעזר מדיעה דחוי' ברמ"א הלכות

429 על גטייתו של החת"ס לערער על הדרגות המקובלות בהלכה, דאורייתא, דרבנן, דין או מנהג, ראה עוד אליעזר כץ, שם, עמ' 61-65, ויעקב כץ, קוים לביוגרפיה וכו', עמ' 358. ולעיל הע' 399.

430 על תולדותיו של ויכוח זה ראה מ' סמט, הלנת מתים לתולדות הפולמוס על קביעת זמן המות, אסופות ג', תשמ"ט, עמ' תי"ג-תס"ה.

431 על התכתבות זאת ראה סמט שם, עמ' תנ"ח-תס"ג. אני מודה למ' סמט על שהפנה אותי למקור חשוב זה.

432 על כל זה ראה הסקירה אצל סמט, שם, בהרחבה.

433 סימן ו' (כל ספרי מהר"ץ חיות, נדפס מחדש, ירושלים, תשי"ח, ח"א, עמ' רס"ט-ער"ב). המכתב נשלח מפרשבורג באדר שני שנת תקצ"ו (1836), בתקופת חייו האחרונה של החת"ס, בה מופיעה בתשובותיו ובדרישותיו עמדתו המיוחדת, הרואה בשבות איסור תורה. סמט, שם, עמ' תנ"ט, סבור כי רצ"ה חיות נתן פומבי לתשובה זאת כדי להראות שאינו מסכים לדרכו של החת"ס. ברם, לבסוף חזר בו רצ"ה חיות, ובתשובה שבשר"ת מהר"ץ חיות סימן נ"ב, שנדפסה לאחר ויכוח זה, בשנת תר"ט, הודה לדברי החת"ס. ראה סמט שם עמ' תסב-תס"ג.

434 ראה תשובת הנוב"י הנ"ל בהע' 406, ושם סימן ל"ג.

שבת סי' ש"ו, שכתב גלחות לאו דאורייתא. והוא (= הנוב"י) יפה פסק לסמוך באמירה
לנכרי דרבנן על דיעה זו... אולם במחילת כבודו היקר... רשעים כותבים בשבת על דעת
שהוא דרבנן, והם אינם חוששין לאיסור דרבנן ה' לא צוה. ובכזה נאמר חכמים הזהרו
בדבריהם, ובזמן הזה בודאי רבים ישתו הבאים אתריכם, וכבר רבים שתו".⁴³⁵

ואכן, נטיה זאת של החת"ס "להעלות את האיסור" ניכרת לא רק אצלנו בענין השבותין, אלא גם
במקצועות הלכה אחרים. כך למשל הוא סובר כי חנוכה ופורים מצוותם מדאורייתא.⁴³⁶
נשוב אל פסיקתו של החת"ס בענין השבות. מדברי החת"ס שהצגנו לעיל ברור היה כי אין מאבקו
מכוון כנגד עמי ארצות, שאינם בקיאים, אשר שגו בדבר הלכה, אלא בשינויים מסויימים שהכניסו
המתקנים שבזמנו במכוון, כדי לערוך רפורמה בהלכות שבת הנהוגות, והציבור שנמשך אחריהם נהג ע"פ
"הוראת הכופרים בדברי חז"ל" (כלשונו בדרשה דלעיל).

מה היו המאורעות אשר יכלו לגרום לחת"ס לנקוט עמדה זאת בנוגע לדיני השבות? ובכן, כבר בשנת
1793 פרסם ר' שאול ברלין⁴³⁷ ספר בשם "בשמים רא"ש", המכיל כביכול תשובות של רבינו אשר בן יחיאל
וראשונים אחרים,⁴³⁸ שלאמיתו של דבר נתחברו כולן על ידו. תשובות אלו הכילו כבר יסודות מרובים מן
החשיבה המתקנת בתחום ההלכה, לה נטה המחבר. החת"ס הכיר ספר זה היטב, והוא מכנה אותו
לעיתים "כזבי הרא"ש".⁴³⁹ בין השאר גפסק שם בסימן שע"ה⁴⁴⁰ כי יש להתיר בתנאים מסויימים נסיעה
בשבת בעגלה שנוהג בה גוי. "מי שבא בדרך רחוק מביתו והוא אדם נכבד וחלוש... הנה העגלה ההולכת
עם הגויים תעבור מזה ולא ימצא אח"כ עוד זמן... ולא ימצא ידו לו כי אם שיטיל עצמו על הבריות וליטול

435 ומעניינת הערתו הנגדית של הרצ"ה חיות שם: "לדעתי לא נכון בעיני החלטתו דמותו להעלות האיסור, ולומר על איסור
ל"ת גרידא שהוא בעשה ול"ת. הנה ראינו שאע"פ שהאימים הותרו אצל חז"ל ע"י רמב"ם פי' משניות (סנהדרין פ' ד'
מיתות) בענשי עריות כתב באמצע דבריו וכבר הזהירו חכמים על ההרהור והרחיקו מן הדברים המביאים אליו והאריכו
לשון לאיים ולהפחיד וכו' אבל אין מחייבין מלקות בשום דבר מדברים אלו מכיוצא בזה, וכן אמרם על הרבה עניינים חייב
מיתה כל אלו אינם רק אימים להפחיד, אבל לומר על איסור דרבנן שהוא איסור תורה כתב הרמב"ם פ"ב מה' ממרים
שעל זה נאמר לאו דבל תוסף, אם אומר על בשר עוף בחלב שהוא אסור מה"ת (= מהתורה) עובר על בל תוסף, כיון
שאינו אסור רק מדרבנן אסור לומר שאסור מה"ת, וג"כ בכלל אזהרה מדבר שקר תרחק אף שעושה משום טעם וסיבה.
וחז"ל דקדקו בכל עת לעמוד על הבירור איזה ענין הוא מד"ת (= מדברי תורה) ואיזה ענין מדברי סופרים אף במקום
דליכא נ"מ (= נפקא מינה) לדינא".

436 ראה חתם סופר, פרשבורג, תרט"ג, סימן ר"ח, דף ע"ט, ג', ד"ה "זמ"ש דפורים". גם לדעה זאת יש כמובן הסבר במאבק עם
המשכילים שמלחמתם בחג הפורים התלה עוד בשנות השמונים של המאה הי"ח. ראה מ"ש ע"כ מ' סמט, השינויים וכו'
עמ' שצ"ז, הע' 278.

437 עליו ראה: M. PELLI, THE AGE OF HASKALAH, LEIDEN, 1979, PP. 171-189; מ' סמט, הלכה ורפורמה (לעיל הע'
425) עמ' 22 ואילך, ובהערות והמקורות המצויינים שם; הנ"ל, ר' שאול ברלין וכתביו, קרית ספר מ"ג, תשכ"ח, עמ'
429-441; הנ"ל, 'בשמים ראש' של ר' שאול ברלין, ביבליוגרפיה, הסטוריוגרפיה ואידיאולוגיה, שם, מ"ח, תשל"ז, עמ'
509-523; הנ"ל, הלנת מתיים (לעיל הע' 430) עמ' תל"ד.

438 "שו"ת בשמים ראש" והם להרא"ש ולשאר גדולי הראשונים זכרם לברכה" (מן הכותר, שמו של שאול ברלין נזכר שם
כמחבר ההגהות "כסא דהרסנא").

439 ראה, למשל, שו"ת חת"ס, אר"ח, סימן קנ"ד, וראה גם תשובת החת"ס לרצ"ה חיות הנ"ל, שנדפסה בסוף דרכי הוראה, בענין
זה. באי ידיעה זאת שוגה מ' לייטר, הדרום, חוברת ל"א, ניסן, תשל"ל, עמ' 184.

440 מעניין לציין כי במהדורה מאוחרת יותר של "בשמים ראש", שהדפיס שוב יוסף לעזער מטרנאוו בקרקא, תרמ"א, הושמטה
תשובה זאת, ולא בכדי.

צדקה... אין ספק שאין לך כבוד הבריות גדול מזה לדחות שבות, שאין דבר גרוע ובזיון גדול מאיש נכבד שיטיל עצמו על הבריות במקום שאין מכירין... לכן אין ספק שמותר לילך בעגלה או לרכוב או לילך חוץ לתחום כדי למהר אל ביתו, ומקצת חכמים התירו לרכוב על הבהמה בליל שבת משום הפסד ממון ואין אני מודה להם, אבל בזה ליכא ספיקא".⁴⁴¹

אבל התשובה השערוריתית ביותר בנושא השבת - מנקודת הראות האורתודוקסית המורגלת - היתה בודאי זו שבסימן שנ"ט: "שאלת⁴⁴² את פי מורי בכמה איסורי הוצאה בשבת אנו סומכי' על שאין לנו רשות הרבים עכשיו ואין לנו לגזור כל כך. מעתה למה לא יתירו ב"ד את התקיעה ואת הלולב בשבת שכל עיקרו אינו אסור אלא שמא יוציאנו או יעבירונו, והשיב לי וכי יעלה על הדעת לפי הפשוט שמשום איש אחד שיטעה ראו לעקור מצוה מכל ישראל, אלא שבתחילת מתן תורה ניתנו המצוות לעשותן בארץ בזמן שיושבי' עליה, ולאחר מכן מסרן הכתו' לחכמי' יודעי העתים, והם ראו⁴⁴³ לחזק ביותר את השבת, כי הוא היותר עקר וחיוב לנו. ולפיכך כל שאפשר שיבוא שום קלקול על ידו בזמן מה עקרו אפילו מצווה, כי ישכח⁴⁴⁴ ביד בית דין מזמן עזרא ואילך, כי הכתוב מסרו לחכמי' לאחר הגלו' וכחם חזק אם לטעת ואם לעקור" וכו'.

מן התשובה הזאת עולה עמדה רדיקלית ביותר, הקובעת כי כל איסורי השבת, כולל ל"ט המלאכות ותולדותיהן, בזמננו; זמן הגלות, הנם איסורים מדרבנן, או אם לדייק יותר: מסורים הם לגמרי ביד חכמי הדור (מגמת חשיבה אופיינית ביותר לראשי התנועה הרפורמית בראשיתה) אם לטוב או למוטב. יתכן איפוא שכנגד הלך רוח זה חש החת"ס כי יש הכרח לתשובת המשקל של "העלאת האיסור", והוא טורח להעמיד גם את האיסורים הנחשבים כאיסורי חכמים כאיסורי תורה.

פולמוס נוסף אשר ביטא את כוונת המתקנים לשנות את המקובל בהלכות השבות, ארע לאחר שאליעזר ליברמן פרסם, בשנת 1818 בדסאו, קונטרס מכתבים בשם "נוגה צדק".⁴⁴⁵ בקובץ זה נכללה תשובת רב איטלקי בשם ר' יעקב ריקאנטי מוורונה, שהתיר את הנגינה בעוגב בשבת בבית הכנסת ע"י גוי, שכן - לדעתו - יש לומר כאן, כי התירו חכמים שבות דשבות במקום מצוה.⁴⁴⁶ חכם

441 התייחסות תמימה, המנסה לתרץ "דברי הרא"ש" בתשובה זאת, ראה ר' משה פרדו, שו"ת שמו משה, איזמיר, תרל"ד, א"ח, סימן ר', דף כ"ד, א'.

442 צ"ל: שאלתי.

443 צ"ל: ראו.

444 צ"ל: יש כח.

445 ולו צירף קונטרס דברים משלו בשם "אור נגה", ראה על כך מ' מאיר, בין מסורת לקדמה, תולדות תנועת הרפורמה ביהדות, תרגום ד' לזביש, ירושלים, תש"נ עמ' 68 הע' 151; מ' סמט, השינויים בסדרי בית הכנסת וכו', עמ' שנ"ג ואילך. את הקונטרס פרסם ליברמן לצורך הגנה על המתקנים בעקבות הפולמוס שהתעורר קודם לכן בברלין, אבל היו שטענו בו, וקישרו את פירסומו לפולמוס הגדול שהתעורר עם הקמת הטמפל בהמבורג באוקטובר 1818 (ראה מ' מאיר שם, עמ' 67 וסמט שם, עמ' שנ"א-שנ"ג, שס"ז, שע"ב).

446 בקובץ נכללה גם תשובת רב איטלקי נוסף בשם שם טוב סאמון מליורנו ועמו קבוצת ת"ח מקומיים ושלושים מארץ ישראל (ראה על כך א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים, תשי"א, עמ' 58; סמט שם, עמ' שנ"ד הע' 56). תשובה זאת מתירה את השימוש בעוגב בבית הכנסת רק בחול (וראה סמט שם עמ' שפ"ב הע' 210, כנגד גרץ שטען כי איגרת שם טוב סאמון מזוייפת). וכפי שהעיר כבר סמט (שם; עמ' שנ"ד והע' 57) לא התאימה תשובה זאת למטרתם האמיתית של ליברמן וחבריו, שרצו להתיר את הנגינה בעוגב בבית הכנסת בשבת. ברם זו צורפה לקובץ כדי לעבות את כמות

זה רק סייג את היתרו בכך שאין להרשות ליהודי לנגן בשבת בעוגב מחשש שמא יתקן כלי. (כל זאת בטרם חזר בו מפסקו לאחר שהעולם הרבני יצא מגדרו כדי למחות על פרסום הדברים שבקובץ).⁴⁴⁷

התשובה הנוספת (הקרויה "קנאת אמת") שפורסמה בקובץ זה, והתירה את הנגינה בעוגב ע"י גוי, היא משל ר' אהרן חורין, שהיה באותה עת רב באראד שבהונגריה ונטה לאשר תיקונים שונים בדת. היתר זה, בין שאר הדברים שכתב חורין בהזדמנויות קודמות - הכעיס מאוד את החת"ס שיצא חוצץ נגדו. ברי שאין כאן ויכוח הלכתי טהור, שכן אלמלא היו מעורבים כאן שיקולים שנבעו מן ה"פוליטיקה הרבנית"⁴⁴⁸ לא היה החת"ס מציג בתשובתו אלא טיעונים הלכתיים טהורים. אך כאן מתקיף החת"ס היתר זה בעילות שונות, שממין הטענה ושלא ממין הטענה, ובלבד שידחו על הסף דברי המתירים,⁴⁴⁹ אשר מגמתם היתה, לפי הבנתו, לא עצם השגת היתר מסויים זה או אחר, אלא "להפר בריתות בנכלי דתות".⁴⁵⁰

המשתתפים בו, וכדי להוכיח שרבני האורתודוקסיה האוסרים הכנסת עוגב לבית הכנסת החמירו בדבר שלא לצורך (כהשערת סמט שם). בענין זה גם ברור עתה שליברמן אשר פנה אל דיני ליוורנו כדי לקבל מהם היתר להעמיד גוי שינגן בעוגב בשבת בבית הכנסת נענע כי הדבר אסור, ומשום כך גנז את תשובתם (סמט שם והע' 58-59 בשם ש"צ לויגר; שם עמ' שפ"א).

447 ראה סמט, שם, עמ' שנה"ה הע' 60.

448 כביטוי של מ' סמט, הלכה ורפורמה, עמ' 59-60.

449 ראה שו"ת חת"ס, ח"ו, סימן פ"ט, שם הוא מנמק את התנגדותו בפשטות "בכל אלו כיון שלא נהגו אבותינו ואבות אבותינו היתר הו"ל (= הוה ליה) מנהג לאסור". וראה סמט שם עמ' שצ"ב למטה.

450 שו"ת חת"ס, שם, סימן פ"ד. מכתב זה נכתב כתשובה לדייני המבורג בשעת מאבקם נגד מקימי הטמפל המקומי, ונדפס אחר"כ בקובץ "אלה דברי הברית", אלטונא, תקע"ט, עמ' ו' ו"א. ראה סמט, השינויים וכו' עמ' שע"א ואילך, ובענין תשובה זאת עמ' שפ"ח-ש"צ.

החת"ס טוען כי אין להכניס עוגב לבית הכנסת אף בימי חול כיון ש"ממה שאנו רואים כי אבותינו מתקני התפלות לא תקנו כלי שיר בתפלה אע"ג שמאתנו יצאו השיר הזה בעבודת בית המקדש, אפילו הכי הזניחוהו אבותינו, ש"מ (= שמע מינה) לא הוה ניהא להו בהא מטעם מיום שחרב בהמ"ק (= בית המקדש) אין שמחה לפניו. וכבר כתבתי במקום אחר כי לפע"ד מאי דכתיב 'אין נשיר את שיר ה' על אדמת נכר' ולא כתיב 'לפני בני נכר' ש"מ בא לשלול אפילו לפני ה' כיון שהוא על אדמת נכר" (אלא שגם החת"ס יודע היטב כי נהגו לנגן בשעת הכלולות לחתן וכלה, ואם כן הותר הניגון לצורך מצוה, ושלא כדדשתו דלעיל. על כך הוא משיב: "ואם גם דהותר קצת לשמח בני אדם, כחתן וכלה, כי המה עגומי הגלות, ובעת הזאת מותר ומצוה לשמחם, אבל בבית ה' בודאי אסור"). אמנם לענייננו, טוען הוא טענה מבוססת יותר מבחינה הלכתית, כי הניגון בעוגב בשבת גם שלא ע"י יהודי אלא באמצעות אמירה לגוי אסור משום ש"הוה שבות שלא במקום מצוה", ואין לראות בניגון זה - כדעת המקילים - מצוה, כיון ש"אין כח בידינו לבדות מצוה מלבנו אשר לא שערום אבותינו, והתפלה היא מצוה ומקובלת לה מבלעדי כלי שיר, ואין נתיב איסור דרבנן מלבנו". ראה עוד "אלה דברי הברית" עמ' ל"א-ל"ב.

עוד משיבים הכלולים בקובץ "אלה דברי הברית" התייחסו לניגון בעוגב בשבת כפרצה בחוקי השבת. כך ר' מרדכי בנט (עמ' ט"ו; י"ט-כ"א) שהעלה באריכות את הטענה כי יש בכך גם משום "חוקות הגויים"; ר' אליעזר מינץ מפילץ (עמ' כ"ג); ר' אברהם טיקטין (עמ' כ"ה); ר' עקיבא איגר (עמ' כ"ח); ר' אהרן יושע הרצפלד (שם); ר' שמואל ברנשטיין מאמסטרדך (עמ' מ"א-מ"ג); תשובת הרב האיטלקי שם טוב סאמון שבא להזהיר מניגון ע"י גוי בשבת (עמ' מ"ז), ור' משה טוביה זונדהיימר מהאנוי, שמפלפל באריכות בענין שלנו ואוסרו מכל וכל (עמ' ע"ד-ע"ו).

ועוד יש להעיר, כי בעקבות לחץ שהפעיל החת"ס על ר' משה מינץ מאובן, שמתחילה לא ראה סכנה בדעותיו של חורין, פנה זה האחרון אליו במכתב הכולל גם איומים אישיים, וחורין השיב לו במכתב בו נימק באריכות את דעתו להיתרא, ואך העיר כי לו היה יודע שיתלו בו המתקנים דברים שלא עלו על דעתו לא היה מפרסם היתרו. ר"מ מינץ קיצץ מן המכתב רק שורות אלו, וכך פרסם החת"ס את "חרטתו" של חורין על מעשהו. ראה על כך מ' פלאי, מלחמתו הרעיונית וההלכתית של הרב אהרון חורין בעד רפורמה דתית ביהדות, HUCA, 39, 1938, עמ' ס"ו-ס"ז, שתלה השמטה זאת בחת"ס, וסמט שם, עמ' שצ"ב שתלה זאת בר"מ מינץ.

תשובה נוספת, אשר ממנה נשמע הד לצביון המתערער והולך של השבת המסורתית בימי החת"ס בכלל, ואשר יכולה אולי להנהיר את הרקע והנסיבות שבפרט, שהיה בכוחן לדחוק את החת"ס להתלות בדעת הרמב"ן, ולומר כי יש בנסיעה ברכבת בשבת משום איסור תורה, היא תשובה אחרת של יריבו, ר' אהרן חורין,⁴⁵¹ שפורסמה בוינה בשנת 1839 בספר "ילד זקונים" (בדף ג'ה'). על פי הנרשם בסיום התשובה היא נכתבה בשנת הדפסת הספר.⁴⁵² יש לשער אמנם, כי החת"ס לא ראה ספר זה שראה אור בשנת פטירתו, אבל לא מן הנמנע שהיתר מן הסוג הזה כבר ניתן בכתב או בע"פ ע"י חורין קודם לכן, ושמע ההיתר הזה, או לפחות הלך הרוח זה של החוככים בדבר להיתרא, הגיע לאזני החת"ס כבר קודם לכן, כשהשיב את תשובתו הנ"ל בשנת 1837. ואכן חורין מוסיף הערה, שיכולה אולי ללמדנו כי מחשבת ההיתר הזאת כבר עוררה התנגדות חריפה עוד לפני הדפסת הספר: "אהובים קראום (= את דברי התשובה), בחנום, חרצו משפטיכם עליהם, המשיב ישיב ואני אקבל האמת מכל דורש מבקש ומגיד אותה בטעם, דברי חכמים בנחת נשמעים, אכן! לא נעלם ממני כי ימצאו חכמים בעיניהם ונגד פניהם בעלי תורה יחרפו אותי חנם, לקראתם אענה גם אני: יקללו המה ואני אתחננה" וכו'.

תשובת הרב חורין בענין זה היתה, כפי שניתן להבין, לקולא. ונימוקו היה כי ע"פ הרמ"א (או"ח, סימן רמ"ח, סעיף ד') כל הליכה לסחורה לצורך פרנסה אינה בגדר "דבר הרשות" אלא קרויה "דבר מצוה".⁴⁵³ ולאיסור תחומין אין לחוש כאן, שכן למעלה מ' טפחים אין לאסור משום תחומין⁴⁵⁴ "מאשר שמצב ומושב האדם ההולך בעגלה הזאת גבוה יותר מ' טפחים מן קרקע האדמה, והעגלה ניידת ואינה מחוברת לארץ", ועוד שגלגלי הרכבת אינם רחבים ארבעה טפחים לכן אין לדונם כ"ארעא סמיכתא". ובנוסף לכך, כל החששות שהעלו הראשונים בנוגע להפלגה בספינה של גויים בשבת אינם קיימים בנסיעה ברכבת לדעתו.⁴⁵⁵ ובודאי שחורין אינו חושש כלל לדברי הרמב"ן ולצו השבתון כחת"ס.

451 כינויי הזלזול שהם מטיחים איש ברעהו אין להם מקבילות רבות בספרות הרבנית. החת"ס מכנה את הרב חורין "סטרא חוריאנא", אחר, וחורי-נאר (נאר טיפס באידיש) [ראה מ' פלאי, שם, עמ' ס"ד הע' 5], וחורין מקפיד שלא לקרותו בשמו ובכינוי רב, אלא "הסופר" (ראה למשל דבר בעתו, ווין, 1820, החלק העברי עמ' 55, 53).

452 בסוף התשובה נרשם התאריך (כך יש לקרוא שם, כפי הנראה): שנת וברך את לחמך ואת מימך.

453 הרב חורין צריך להסתמך כאן על דעתו של ר"ת בענין זה, שהובאה ע"י הרמ"א בהגהה לשו"ע שם, כדי לטעון שנסיעה זאת כיון שהיא לדבר מצוה - מותרת, שכן מבואר בשו"ע שם סעיף א': "מותו להפליג בספינה אפי' בערב שבת אם הולך לדבר מצוה". אבל על פי המשך דבריו של הרב חורין, לאור טענתו העיקרית, שכל החששות שראו הראשונים כנימוק לצורך לעלות לספינה ג' ימים קודם לשבת (או מערב שבת - בהולך לדבר מצוה) אינם קיימים כאן, אם כן, איני מבין מה צורך יש לו להתלות בדעת ר"ת בנידון.

454 ראה בבלי עירובין, מ"ג, א' בעי רב חנניה" וכו', וסיכום הדיון בראשונים אצל הר"י קארו, בית יוסף לטור או"ח סימן ת"ז ד"ה "יש תחומין". וראה דברי ה"באר היטב" שם, ס"ק א'.

455 ל"שמא יעשה חבית של שייטי"ן כחשש התוס' שבת י"ט, א', ד"ה "אין מפליגין", ודאי שאין מקום כאן, וכן אין כאן לדעתו ביטול עונג שבת (כחשש הרי"ף שבת פרק ראשון, דף ז', א' - ז', ב' בדפו' וילנא, והרמב"ם הלכות שבת פרק ל' הלכה י"ג) משום ש"אין כאן עינוי נפש", וזאת בניגוד לדעת החת"ס, כפי שראינו לעיל. וכיון שלדעתו אין בנסיעה ברכבת חשש איסור תחומין, כדלעיל, לכן מתבטל גם חששו של הר"ח במסכת שבת שם. ולחשש הר"ה ב"מאור הקטן" לשבת (בדפי הרי"ף שם) שסבר כי טעם איסור ההפלגה ג' ימים קודם השבת הוא משום שהוא זומה למי שמתנה כי יחלל בודאי את השבת לכשתכנס, אין כאן מקום, כיון "שלא מיירי אלא כשישראל שוכר הספינה, וכל מלאכה שנעשה פה הוא בשבילו. אבל כשאין ישראל שוכר הספינה ורוב ההולכים בה אינם ישראלים וכל הנעשה אדעתא דרובה קא עביד, והו"ל (= והוה ליה) כמסבה שרובה אינם ישראלים והדליק אחד מהם את הנר בשבת שמותר לישראל להשתמש לאורה...ומכ"ש (= ומכל

הד לדברי חורין הללו אנו מוצאים בתשובת ר' יוסף שאול נתנזון, שלא ידוע לנו זמנה המדויק, אך ברור שנכתבה לפני 1844, כלומר בעיצומו של הפולמוס.⁴⁵⁶ בתשובה זאת הוא מתייחס באריכות לדעותיו של הרב חורין, ומתקיפן ממקורות רבים מאוד בהלכה. ובנוגע לשאלת הנסיעה ברכבת הוא מציג את נימוקיו של הרב חורין להיתרא, ודוחם: "...והנה מצד תחומין ודאי שייך (=לאסור הנסיעה בשבת ברכבת), דכיון דהקרון רחב ארבעה אף שהוא למעלה מעשרה כארעא סמיכתא⁴⁵⁷ ...וגם יתר הטעמים (=החששות לאיסורא שמנה חורין ודחאם) לפענ"ד ששייך בזה, רק כיון שאין אני בקי בענין העגלה הלז לא אוכל להאריך בזה". וכאן הוא מצרף נימוק חדש לאיסורא, שעדיין לא פגשנוהו: "וגם לפי מה שהוגד לי דהקיטור ואש הוא לפי ערך האנשים, וא"כ צריך לעשות בשביל כל איש ואיש אש וקיטור וענן, א"כ אסור".⁴⁵⁸

רק לטענה אחת מדברי חורין הוא מתייחס ברצינות, ומתאמץ לדחותה מסברה, וניכר שכאן - מאחר שקשה עליו הדחיה - הוא משתמש בטון דיבור אחר, המסגיר את חששותיו האמיתיים מפני חורין וסיעתו: "ומ"ש שהרמ"א בסי' ת"ד כתב חוץ לתחום לי"ב מילין אזלינן לחומרא למ"ד תחומין דאורייתא וכו' דהוא דוקא למ"ד דחוץ לי"ב מיל אזלינן בספיקו להקל, וכיון שספק הוא אם הוא דאורייתא או דרבנן אזלינן בס"ס (=בספק ספיקא) להקל (=עד כאן טענת חורין), והנה חלילה לסמוך על ספק זה, כיון דספק אחד אם הוא דאורייתא, ובזה אזלינן להחמיר, א"כ ח"ו להקל ולגבב קילות (=קולות) בזה, וע"כ ח"ו לסמוך ע"ז, ואין להשיג בקילי קילות שהקל בזה הנבל הזה, ואם ח"ו נתיר זאת לא יודע איפוא ענין שבת כלל, כי לא ישבות המסחר אף בשבת, כי יוכל לנסוע גם בשבת, ומתוך כך יבא להתיר כל המלאכות ח"ו, וע"כ

שכן) בנדון שלפנינו, שזמני הליכות העגלה קבועים למועדים יום ביומו, המעט או רב יהיו ההולכים בה, כל מלאכה שעושה המוליך העגלה אדעתא דנפשיה קא עביד". וחשש אחרון שאפשר היה להעלות על הדעת כאן, הוא שמא יחתוך זמורה, או שמא יסייע באיזו דרך לנהג הקטר, אבל גם זאת יש לדחות "כי לא יקרב זר אליה (=אל מלאכת הנהג) זולת מן הנועדים ומלומדים ומזורזים". לאחר מכן דן חורין במקרה בו נמשכת הנסיעה זמן רב והרכבת עוברת י"ב מילין, שנראה כי הרמ"א בסימן ת"ד סעיף א' אוסרה, ומעלה בפלפולו כי הרמ"א לא התכוין להורות גם כאן לאיסור, אלא רק למי שסבור שמעבר מרחק י"ב מיל הוא איסור תורה, אך אנו איננו סבורים כך, ועל כן יש להתיר גם זאת.

456 ספר דברי שאול ויוסף דעת, הוא שו"ת שואל ומשיב מהדורה חמישאה, דפוס ברוקלין, תשי"ד, סימן ג'. ר"ש נתנזון נולד בברז'אן ב-1810, אבל רוב ימיו חי ופעל בלבוב, אם כי נתמנה כרבה של העיר רק בשנת 1857 (ראה י' הורביץ, אנשי עברית, חכ"ה, עמ' 405). בשנים הללו בהן פעלו החת"ס והרב מאראד היה, אם כן, צעיר עדיין, ולא נמנה עם ראשי המדברים שבדור, כפי שהוא עצמו מעיר בתשובה זאת: "...והנה דברים רבים אשר יש לי עוד בענין זה, אך כבר קדמוני הרבנים שמה (=הרבנים שנכללו בקובץ "אלה דברי הברית" הנ"ל) אינו בדין שיניף ידו המקצר על המאריך", בביטוי פיוטי זה כוונתו לומר שמעלתם של הכותבים הכלולים בקובץ הנ"ל גדולה בעיניו משום שצעיר הוא מהם (=מקצר) בשנים. על כל פנים את התשובה הזאת, המהווה תגובה לספר ילד זקונים כותב הוא עדיין בחייו של הרב חורין, כלומר לפני 1844, שכן מעיר הוא בראש תשובתו זאת: "והנה על זה באתי במגילת ספר כתוב, יען ראיתי קונטרס אחד נקרא בשם ילד זקונים, ושמו העצם בל אשא על שפתי פגול הוא, לאחד מהמתחכמים בזמנינו, ובו מלגלג על גזירת חז"ל...וד ידע כי רחפו עצמותי, איך זקן שכמותו יעסוק בדברים בטלים, ויתן להדפיס דברי תיעובים כאלה על הספר, ולא יבוש ולא יכלם בדברי רוח כאלה" וכו'. עוד על יחסו של ר"ש נתנזון אל הרפורמה, ומה שהטיחו כלפיו בענין זה, ראה מ' לייטר, (לעיל הע' 439) עמ' 179-180.

457 הוא מנמק קביעה זאת בהסתמכו על הדעות שהובאו בב"י, או"ח, סימן רס"ז וסימן ת"ד, שצויינו לעיל, וכן עפ"י מ"ש המג"א לשו"ע, שם, סימן ש"ז, ס"ק ז'.

458 ראה שו"ע, או"ח, רע"ז, ב'.

(= ועל כן) אין להתיר.⁴⁵⁹

דוקא העדרותו של הנימוק המחודש של החת"ס בדברי הרי"ש נתנזון היא זו שחשובה לענייננו. כך גם בתשובה של ר' יהודה אסד, חכם שנמנה מאוחר יותר על גדולי רבני הונגריה⁴⁶⁰ שנדרש בצעירותו [כנראה מן התשובה, שכן הוא מעיר כי מעז הוא לענות לשואל רק לאחר "שהרשני כבוד אמ"ו נ"י (= אבי מורי נרו יאיר) לחוות דעתי"] לשאלה זאת,⁴⁶¹ וגם הוא אוסר נסיעה זאת מכל וכל - אף כאשר הנוסע קנה שביטה ברכבת מבעוד יום - אבל לא מטעמו של החת"ס בענין איסור עשה של הפרת השבת.⁴⁶² מן הסתם מלמדת עובדה זאת רק על כך שתשובת החת"ס עדיין לא הגיעה לידי אותם פוסקים, ולא על התנגדות כלשהי מצידם לטיעון זה.

גם בנימוקים לאיסורא של הרי"ש נתנזון ישנה הדגשה על החשש שמא היתר ממין זה יגרום לפרצה בנסיעות לצרכי מסחר בשבת, וכבר ראינו כי בדברי החת"ס ניכר ששיקול זה האחרון הטרידו מאוד, שכן הוא אומר בתשובתו הנ"ל כי "הנוסעים בדאמפף וואגען אינו שובת וגופו נע ונד, ואי אפשר לו לעסוק בעסקי שבת בשבתו אשר רגיל בהם בביתו, ומתקרב אל מקום מסחרו בשבת להיות שם ביום חול" וכו'. ואף הרב חורין אינו מסיח דעתו מחשש זה, אלא שהוא אינו רואה בכך כל פגם, שכן הוא מסתמך על הרמ"א, הסבור כי הנסיעה לצרכי פרנסה דבר מצוה היא ו"בפרט בזמנינו שקשים מזונותיו של אדם ההולך בתמים (ואינו מכנעני הארץ אשר בידם מאזני מרמה) ביתר שאת משא מעמסה, וכל שעה דוחקת עליו, וכל מה שיבטל הוא דבר האבוד" (לשון הרב חורין בראש תשובתו שם, הטורח להטמין בין השיטין גם רמזים לביקורת החברתית הקשה שלו).

מאוחר יותר אנו רואים כי שאלת הנסיעה ברכבת בשבת כבר הפכה באמת לאחד מסלעי המחלוקת החשובים בוויכוחים שבין המתקנים למשמרים. כך כותב רצ"ה חיות ב"מנחת קנאות"⁴⁶³ כשהוא יוצא נגד אסיפות הרבנים הרפורמיים בבבראונשוויג (1844), והבאות אחריה בפרנקפורט וברסלאו⁴⁶⁴ ובהלינו עליהם

459 וראה בהמשך הדברים בדיון על דברי המהרי"ק בסימן רמ"ח, שם משתמע מדבריו כי לא יהיה אולי נימוק לאסור נסיעה בשבת ברכבת אם יעלה לרכבת מערב שבת.

460 (1794-1866). למד בצעירותו בישיבתו של ר"מ בנט בניקולסבורג שבמוראוויה, בשנים 1826-1830 שימש כדיין בסרדהאלי שבפלך פרסבורג (ראוי להעיר כי החת"ס שימש באותה תקופה כרבה של פרסבורג והשפעתו עליו היתה גדולה). ומ-1853 עמד שם בראש ישיבה גדולה, שהעמידה מאות תלמידים.

461 ראה שו"ת יהודה יעלה, ח"א, או"ח, סימן נ"ח.

462 נימוקו הוא כנימוקו של רי"ש נתנזון, אף שאינו מוסר זאת בשמו, (והיו שיחסו לרי"א אסד חיזוש זה): "...בעגלות כן הוא, דלפי רוב המשאו (= המשאות) צריך להוסיף כח האש במשקים השורפים", כלומר בגלל הוספת משקל הנוסע היהודי על הרכבת להתאמץ יותר, ונדרש מן הנהג להוסיף דלק לצורך התאמצות זאת. וראה עוד ר' אריה ליבש הלוי איש הורוויץ, שו"ת הרי בשמים, מהדורא תניינא (נדפס מחדש בניו יורק, בלי ציון שנה), סימן קפ"ט.

463 נדפס לראשונה כחוברת בשנת תר"ט-ת"פ. מהד' כל ספרי מהר"ץ חיות, ח"ב, עמ' תתקצ"ו-תתר"ג.

464 על האסיפות הללו, הדיונים וההחלטות ראה ש' ברנפלד, תולדות הרפורמציה הדתית בישראל, קרקא, תר"ס, עמ' 182 ואילך; מ' מאיר, בין מסורת לקדמה, עמ' 157-167. ראוי לשים לב להחלטות הוועידה השלישית בברסלאו שעיסקה העיקרי היה הרפורמות בדיני השבת. בוועידה זאת טען שמואל הולדהיים כי יש להעתיק את השבת המסורתית ליום ראשון. ראה גם סיכום הוועידה זאת, כפי שהובא ע"י מהר"ץ חיות שם עמ' תתר"ג בהערה והתקפתו עליה. (באחרית ימיו כנראה נסוג מעט הולדהיים מהשקפותיו הקיצוניות, ראה על כך מ' מאיר, שם, עמ' 105-100).

כי הם "מדיחים בפרהסיא את כל מדינות אשכנז שיתנהגו העם על דעתם", ומגבבים היתרים שונים שהוא מונה. בין השאר הוא אומר כי:

"הם מתירים איסור תחומין בשבת, ומתירין ליסע בעגלה בשבת אף עם סוסים שלו...ודאקטר הארצפעלד מבררוינשווייג⁴⁶⁵ עשה הלכה ונסע על אייזנבאהן (= רכבת) בשבת טרם שנמנו וגמרו על זה אסיפת הרבנים" וכו'.

העדות אחרונה שנציג כאן לחששותיו של החת"ס בנוגע לירידת קרנה של השבת - בעקבות זלזול הציבור באיסורים הידועים כאיסורי דרבנן - תקשר אותנו לנושא בו פתחנו דיון זה: המסחר בשבת. עדות זו נמצאת במכתב לא ידוע ששיגר החת"ס ב-11 לדצמבר 1832 למלך⁴⁶⁶ החת"ס מודע למדיניות השמרנית של בית המלכות באותה שעה, ולחששותיה הגוברים מפני הרעיונות הליברליים והלאומיים שחברו יחד באותם ימים כנגד שלטון הממלכה ההאבסבורגית, ומשום כך הוא מדגיש במכתבו כי על אף שתלונתו עוסקת בענייני שמירת חוקי הדת, הרי ההשלכה שעלולה להיות להתפשטות נגע הפרתם בצד היהודי היא, שגם הנוצרים ילמדו מן הדוגמה השלילית הזאת, ושהעבירות הללו יביאו לבסוף גם לכך שהחובות כלפי המלך לא ישמרו. החת"ס מסביר למלך כי בכמה קהילות בהונגריה נעשו מעשים שהם עבירות על החוק הנזכר בתורה, ושעל כמה מן המעשים הללו העונש המפורש בתורה הוא מיתה. בין שאר הדברים, הוא מספר למלך על יהודים הנוהגים למכור בירידים הנערכים בשבת את סחורותיהם ומנהלים את פנקסיהם בשבת כבחול, ועל חייטים העוסקים במלאכתם ומסיימים את בגדי הלקוחות בשבת, והוא מעיר כי כל העבירות הללו נעשות בפרהסיא מבלי שרב או פרנס יכול למנוע זאת (החת"ס מעיר למלך, כי מכיר הוא את המקרים הללו בפרוטרוט, ויכול הוא גם למנות מקומות ותאריכים אם יש צורך בכך). כהצעת פתרון מעשית מעלה החת"ס את הרעיון שהמלך יתן בתוקף החוק הוראה כי על כל היהודים יאסרו בשבת ובמועדים המסחר והעבודה במפעלים ובמשרדים. על שמירת חוק זה יהיו מופקדים מורי ההדת ופרנסי הציבור, שתוטל עליהם מעתה החובה להודיע למלך על כל הפרה של החוק.

מכתב זה לא זכה לתשובה מאת המלך, ולכן הריץ החת"ס ב-31 לאפריל 1833 מכתב שני אל בית המלך, בו מזכיר הוא את מכתבו הראשון, ואת העובדה כי לא נתקבלה אצלו על כך כל תשובה. הוא מוסיף כי הוא מצפה עתה גם לצעדים מעשיים שתנקוט המלכות, ומבקש שיעבירו חוזר לכל הרשויות

465 עליו ראה ש' ברנפלד ומ' מאיר, שם, לפי המפתח.

466 מכתב זה והבא אחריו הובאו ע"י LEOPOLD LOEW בספרו

DER JUDISCHE KONGRESS IN UNGRAN, FEST, 1871 בעמ' 155-153. תודתי לספרנים ד"ר ח' קנופף ור"ד וילק, מן הספרייה המרכזית של אוניברסיטת בר אילן וכן למר צ' פיקסלר, שבהשתדלותם הומצא לידי ספר זה, ובסיועם נכתבה הערה זאת. וראה בענין זה גם דבריו של י"י גרינוולד, ספר קורות התורה והאמונה בהונגריה, בודפשט, 1921, עמ' 44. ובספר זכרון למשה (עורך: א' עדנרייך, ברוקלין, תש"ן) עמ' קע"א (ושם ט"ס בציון המקור שמן הספר הקודם) הכותב: "כאשר שמע (= החת"ס) כי בארץ אונגאריא באיזה קהילות נמנו ראשי העיר לעשות את יום השוק בשבת מיד פנה בבקשתו אל המלך שיתן צו לכל ראשי ושרי העיר שיעמדו בפרץ שלא לעשות כן והצליח" וכו'. וראה גם הנ"ל, לפלגות ישראל באונגריא, דעווע, רומניה, תרפ"ט, עמ' ל"ג.

המלך עליו מדובר כאן - הוא פרנץ II, שעמד בראש הממלכה האוסטרו-הונגרית בשנים הללו. יועצו, הנסיך מטרניך, השפיע על ניהול מדיניות שמרנית עקבית של בית המלוכה. על ההתפתחויות הפנימיות בחיי יהודי הונגריה באותם ימים ראה סיכומו של ג' קצבורג, תולדות היהודים בהונגריה, ירושלים, תשל"ו, עמ' 19-29.

שבממלכת הונגריה בצירוף הוראה שכל היהודים ישמרו את השבת והחג וימנעו מלמכור בפומבי סחורותיהם בימים אלו. כמו כן הוא מבקש, שכל העונשים הקבועים בחוק כלפי נוצרים שאינם שומרים את חוקי הנצרות, יחולו גם על יהודים שאינם שומרים את מצוות היהדות.

ראוי לשים לב לעובדה, שהח"ס מדגיש היטב במכתבים הללו, כי המסחר בשבת ובחג הוא עבירה על חוקי התורה.⁴⁶⁷ בעקבות הנחתנו דלעיל, כי החת"ס אימץ לו את עמדת הרמב"ן כהלכה פסוקה, אך ורק ככלי מלחמה בהיתרי הרפורמה בענייני שבת, מן הראוי היה להשוות לתשובות שראינו לעיל - תשובות אחרות, העוסקות בקטגוריה של איסורי השבות, ושבהן לא מצוי החת"ס בעימות עם המתקנים.

ובכן, בענין זה כבר הראה י' כץ⁴⁶⁸ באופן ברור את ההבדל בין תשובות אותן כותב החת"ס תחת הרושם החזק של המלחמה בפרצות הדת וגילויי הרפורמה, ובין תשובות לאנשים או מוסדות פריטיים שבהם לא היתה מעורבת מלחמת דת זאת. י' כץ הצביע על כך שבתשובות מהסוג השני החת"ס נוטה להקל בענייני שבת, במיוחד אם השואלים נמנים על בני עדתו או מקושרים אליו באיזה קשר אחר של התחייבות, ואין הענין נוגע לענייני הנהגת הציבור ולבעיית ה"דור הפרוץ".⁴⁶⁹ כך, למשל, הוא מצרף בשנת 1809 - כשהציבור בפרשבורג נזקק לתקן את נזקי הפצצת העיר ע"י גייסות נפוליאון - קולות שונות, כדי להסכים להתיר להם לשפץ את בתיהם ע"י קבלן נכרי בשבת.⁴⁷⁰ כמו כן התיר⁴⁷¹ לבעל זכיון למכירת מלח למסור את המכירה לגוי (שיעשנה בשבת עבורו) בתנאי שהנכרי יקנה מערב שבת את המלח שעתיד למכור בשבת. ואם הגוי הוא שותפו של היהודי באמת, ולא רק לצורך הערמה, הוא מתיר למסור את המכירה בשבת בקבלנות ללא כל חשש, לעומת זה אם "השותפות נעשה משום היתר קשה לסמוך", אבל גם כאן אינו נועל לגמרי את שערי ההיתר כפי שאנו רואים, ובודאי שאינו מוחה בתוקף כנגד הנוהגים כך. כמו כן אינו אוסר "לישב ישראל בשבת שם בחנות, הרוצה לסמוך יתיר לעצמו" אף שהוא מעיר כי אין דעתו נוחה מכך.⁴⁷²

467 עוד יודעים אנו, כי החת"ס שומע תלונות על פרצות בענייני שמירת השבת גם ממקומות אחרים, וכגון פנייתו של ר' ברוך עוזרש מהמבורג לחת"ס (הנדפסת בשו"ת חת"ס ח"ו סימן פ"ד) שבו הוא מספר כי "זה שנים רבות שהחל הנגף המינות במקצת קציני העם עוברי מצות ה' ביד דמה מחללי שבתות בפרהסיא ואין בידנו למחות". על בעיות מתעוררות בקשר לחילול שבת מוחה החת"ס עוד בהיותו רב בדורניץ ראה חתם סופר, דרשות, קפ"ו, א' (דרוש לפרשת זכור, אדר תקנ"ז). ברם, יש להוסיף עדות מדברי בנו של החת"ס וממלא מקומו, ר' אברהם שמואל בנימין סופר, ממנה נשמע כי לא היה זה חזון נפוץ לראות בפרשבורג שבזמן החת"ס חילול שבת. משו"ת כתב סופר, או"ח, פרשבורג, סימן מ"ג - מן הדברים הנאמרים בשנת תרכ"ו (1866) אנו שומעים כי - ("= בימי) אבא מאוה"ג (= מאור הגולה) זצ"ל בעת שכתב תשובה ההיא (= היתר הבניה בקבלנות ע"י גוי, ראה ע"כ להלן) לא היה הדור פרוץ כ"ך (= כל כך) לחלל שבת בפרהסיא, אבל בזמן הזה רבו המתפרצים בעו"ה (= בעוונותינו הרבים) בחילול שבת בפרהסיא באיסור דאורייתא, והחנניות פתוחות בכמה קהלות, גם בוש לא יבושו... ולא ישמעו בקול הורים ומורים ומוחים" וכו'. וראה עוד י"י גרינוולד (עורך), אוצר נחמד, מאסף מוקדש להלכה ולחכמת ישראל, קולומבוס אוהיו, תש"ב, עמ' 28-29 (תודתי למר צ' פיקסלר שהפנה אותי למקור זה).

468 גוי של שבת, עמ' 142-149.

469 שם, עמ' 146.

470 שיטת ר"ת המתיר ליקח גוי בקבלנות גם לבנית ביתו, ושיטת הסוברים שבמלאכת רבים אין חשש מראית עין, ו"ליתר שאת" ביקש שיכריזו על כך בבית הכנסת (שו"ת חת"ס, או"ח, פרשבורג, תרט"ו, סימן ס').

471 שם, סימן נ"ז. ללא תאריך.

472 ראה על כך מהר"ם, ר"מ מרוטנבורג, מהד' כהנא, ח"א, פסקים ומנהגים, קצ"ד, והרמ"א, או"ח, רמ"ד, ו' שאוסרים, ור"ד הלוי ב"ט"ז שם ס"ק ז שמצא לכך פתח להיתר.

גם בתשובה אחרת,⁴⁷³ כשהוא נזהר מלתת יד לסמוך על היתר שנתן הרב לימא⁴⁷⁴ למי "ששכר מהשר בית בישול שכר (ברייאהויז) ופועל נכרי מושכר לו לשנה" שיעסיק את הגוי בקבלנות, הרי אף שאינו מוכן כי שמו יקרא על ההיתר הרי הוא סבור שיש להיתר זה תוקף הלכתי, והוא מציע שיפורים שיש בהם כדי לחזק היתר זה.

בתשובות מן הסוג הזה בולטת העובדה שאין הוא מזכיר כלל את דעת הרמב"ן, ואינו מזכיר את העובדה שלאיסורי השבות נגיעה באיסור דאורייתא כאשר הם נעשים באופן המוני יותר. אפשר גם שמעבר לחילוק עליו הצביע י' כץ, בין תשובות הנוגעות למצב הדור ובין תשובות לגורמים פרטיים, יש לחלק בין תקופה קדומה יותר בחיי החת"ס, בה לא היה מודע אולי כל כך לחשיבות ההלכתית של דברי הרמב"ן, ובין תקופתו האחרונה.⁴⁷⁵ אבל נדמה שישנה התאמה בין החילוק הראשון לאחרון, שכן בתקופתו האחרונה צברה תנועת התיקונים בדת תאוצה הן בפרשבורג עירו, הן בהונגריה כולה והן בשאר מדינות אירופה, והחת"ס הולך ומצטייר כראש המדברים⁴⁷⁶ בין חכמי האורתודוכסיה הקיצונית שמנגד.⁴⁷⁷

השפעת ה"חתם סופר" על הפסיקה שלאחריו בנוגע למעמדם של השבותים

בשאלות הנוגעות לענייני טכניקות התחבורה המתהדשות תפסו דבריו של החת"ס מכאן ואילך מקום חשוב בדיוני הפוסקים. כך בתשובות העוסקות בשאלת היתר הטיסה באוירון, הרכיבה ע"ג אופניים והנסיעה ברכבת או אוטובוס. הנוטים לאסור ניתלו בעיקר בכך שכלי תחבורה אלו אפשר גם לעבור בהם

473 שם, סימן נ"ט.

474 לא ברור מיהו. ראה י' כץ, שם, עמ' 145, הע' 28.

475 התשובות המזכירות את דעת הרמב"ן בענין שבות שייכות מבחינת זמן לתקופה האחרונה של חייו. התשובה בענין נסיעה ברכבת נכתבה, כאמור, ב-1837, שנתיים לפני פטירתו. התשובה שבחלק חו"מ, סימן קפ"ה, נכתבה בשנת תקצ"ה (1835), ובאשר לתשובה לקהילת וורדיין גם אם לא נקבל את דעת י' כץ, המשער כי זמן כתיבתה הוא בשנת 1829 (כדלעיל הע' 427), הרי שקשה יהיה להקדימה, מחמת תוכנה המוכיח, מחד, כי נשלחה בתקופה בה כבר ראו גם בני קהילות אחרות בחת"ס מנהיג סמכותי, ומאידך על התפשטות נרחבת ביותר של תיקוני הדת באותה תקופה. מכל מקום, זמנה הנקוב של הדרשה דלעיל, בה פירש דעתו בהרחבה, הוא אכן 1829. מכתבו הנ"ל לרב חיות הוא משנת 1836, ומכתביו למלך הם מן השנים 1832-1833. קודם לעדויות הללו לא מצינו את החת"ס מסתמך על דעת הרמב"ן בענין השבותין.

476 השפעת החת"ס באותן שנים על בני קהילתו ועל העולם היהודי בכללו היתה עצומה (ראה י' כץ, קוים לביוגראפיה וכו', עמ' 365 ואילך), ומן הסתם - יש לשער - גרמה גם עובדה זאת לתחושת חירות גדולה יותר, שהתבטאה בנועזות רבה יותר בדרכי הפסיקה. אך השערה זאת צריכה בדיקה מקפת יותר של תשובות החת"ס מן השנים האחרונות לחייו.

477 לתהליך ההתפוררות העובר על החברה היהודית בימיו מודע הוא כבר מגיל צעיר. המחלוקת הציבורית הראשונה בענין זה פרצה בגרמניה בעקבות תרגום התורה לגרמנית ע"י מנדלסון בשעה שהוא עזב את פרנקפורט עיר הולדתו, אבל יש להניח כי שמע את הדרשה המתנגדת למעשהו של מנדלסון שנשא רבו, רבי פנחס הורביץ, בפרנקפורט, ערב ר"ח תמוז תרמ"ב לפני יציאתו (י' כץ, קוים לביוגראפיה וכו', עמ' 367-368 והע' 95). ואין ספק שגם נודע לו כששהה בפרוסטיין, דרזניץ ומטסדורף, לפני בואו לשמש כרב בפרשבורג, מן הנעשה בערים הגדולות פראג, וינה וכו' (י' כץ, שם, גם מזהה זאת בקינה שכתב בשנת תק"ן בפרוסטיין). ואנו מכירים כבר תשובה משנת 1810 בה ניכר יחסו, שהלך ונעשה תקיף יותר ויותר נגד התיקונים, בענין איסור אכילת קטניות בפסח (שם, עמ' 365), אבל הוא הופך למנהיג מוכר לכל רק מאז פולמוס המבורג בשנת 1819 (שם, עמ' 362).

את תחום השבת⁴⁷⁸ או שהדגישו כי יש חשש לאיסור הוצאה מרשות לרשות במקום שאין עירוב.⁴⁷⁹ אך מה יאמרו פוסקים אלו במקרה שבו מוגבלת הנסיעה בתוך גבולות תחום השבת, ובמקום שבו ישנו עירוב? כאן היה בהחלט מקום להעלות את טיעונו של החת"ס כי יש בטלטול הגוף הנע ונד משום הפרת צו השבת.⁴⁸⁰ אמנם, כאמור, בתשובות הראשונות, שקרובות היו קרבת זמן לתשובת החת"ס עדיין לא נעשה שימוש בעקרון המחודש של החת"ס, ברם כבר בתשובת ר' יעקב סג"ל פרגר שנדפסה ב-1906 בשו"ת "שאלת יעקב"⁴⁸¹ -- כשהוא נזקק לבעיית "המרכב שנתחדש בזמנינו שקורין ביציקעל (= אופניים)⁴⁸² שיושב אדם על הכלי המתגלגל ממקום למקום ע"י האדם שיושב עליו אם מותר לרכוב עליו בשבת" - בין הטעמים לאסור הוא אכן מונה את טעמו של החת"ס:

"דבכל דבר שהוא טרחא אסור בשבת אפי' אם אינו מל"ט מלאכות דהוא בכלל

תשבתו".⁴⁸³

ובתשובה משנת 1928 בשו"ת "משיב שלום" לר' שלום יוסף הלוי פייגנבוים⁴⁸⁴ הוא טוען, בעקבות החת"ס, כי יש ללמוד קל וחומר מענין רכבת לענין טיסה באוירון הנידונת בתשובתו, שכן "לפרוח באויר...ודאי מוטריד ומירתת טפי מבעגלת הקיטור (= רכבת)".⁴⁸⁵

478 בנוגע לשאלה אם יש איסור תחומין למעלה מ' טפחים או לא, ראה לעיל הע' 454.
479 ראה, למשל, ר' שמעון גרינפלד (תלמידו של המהר"ם שיק), שו"ת מהרש"ג, ח"ב, ירושלים, תשכ"א, סימן י"ג, בתשובה משנת תרע"ה.

480 טיעונים נוספים שהועלו בדיוני הפוסקים: החשש שמא יתקן כלי ומראית עין. ראה גם D. SUPER, BICYCLE RIDING ON SHABBAT AND YOM TOV, אור הדרום (האוטוראלי), חוב' ר', קיץ תשמ"ט, עמ' 5-15.

481 וואיטצען, תרס"ו, סימן מ"ה. על המחבר, מרבני הונגריה שעמד בקשרי שו"ת עם גדולי זורו והיה התנו של המהר"ם שיק, ראה פנחס זליג שוורץ, פאקש, תרע"ד, שם הגדולים ליהודי הונגריה, מערכת י', אות שנה; אברהם פוקס, ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבנן, ב', ירושלים, תשמ"ז, עמ' 346.

482 המצאת האופניים עברה שינויים רבים מאז בנה בפרז' מ' ניפס בשנת 1816 את ה"סלריפר", שהיו עשויים גלגלי עץ, והרוכב, שישב על האוכף, דחפם ע"י מגע עם האדמה. יש לשער כי הרב פרגר כבר ראה את הסוג הנפוץ בימינו הבנוי משלד מתכת, מופעל ע"י דוושות דגל ומוסע על גלגלים מתנפחים. דגם משוכלל זה נבנה לראשונה ב-1888, וסייע להגברת תפוצת האופניים בעולם. ראה מ"ה בן שמאי, אנצ' עברית, ב', עמ' 88-90. אגב כך אעיר, כי בתשובת הרב פעלים" שתובא להלן, מדובר על גלגלי אופניים תפורים מעור, אך בשו"ת ר' עזריאל הילדסהיימר ח"א (ת"א, תשכ"ט) בתשובה מ"ט, משנת תרמ"ז, הוא מתאר: "זה שנים אחדות אשר המציאו מכונה לרכוב עליה בלי סוס או כח אחר אך ע"י המשקל וכבדות האיש...ואופניה מכוסים בגומי".

483 וראה הביקורת שנמתחה על כך ע"י ר' שמעון גרינפלד, שם: "זאי משום הא אין האיסור ברור לי, כי עפ"י הסברא לא ידעתי מאי עובדא דחול שייך בזה, וגם אין לנו לחדש גזירות ואיסורים מדעתנו" וכו'.

484 מהד' קמא, בילגוריא, תרפ"ח, סימן ע"ו.

485 אמנם טיעון זה מתיישן די מהר, ובשנת 1941 כבר כותב הר"ד אסף (אצאפ) כי "הרבה אנשים שנסעו באוירון הרגישו א"ע כ"כ (= את עצמם כל כך) טוב, וגם כתבו שם מכתבים, ויושבים כמו בקתדרא". ראה הפוסק (הג"ל בהע' 415) עמ' קכ"ו.

486 גם את יהודי איטליה הטרידה שאלה הלכתית זו. זאת ניתן ללמוד מתשובה ששלח ר' דוד זכות אב"ד מודינא לעיונו של המהר"ץ חיות (מנחת קנאות, שם, עמ' תקצ"ט-תת"ר-ג בהערה). מסקנתו של הרב זכות, שאותה מחזק הרב חיות, היא שיש לאסור נסיעה זאת, והטעמים מוכרים לנו כבר מן התשובות דלעיל. בסיום מכתבו גם מודיע הרב חיות למכותבו כי "ד"ר מ' יוכל לפרסם בשמי האיסור בכל מדינות איטליא", ומספר הוא לו שכך גם הורה חכם איטלקי אחר, הרב מרדכי שמואל גיונדי מפדובה, ושכן שלח לו פסקו גם הרב יצחק חזון (= חזון, בנו ד' רפאל יוסף חזון, בעל "חקרי לב". ראה עליו א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה ה"ט, ירושלים, תשי"א, עמ'

גם אל ארצות המזרח מגיע פסק זה של החת"ס. העדות הראשונה⁴⁸⁶ שבידינו לשימוש שנעשה בה להלכה מצויה בקונטרס "אמרי שבת" של הרב חיים יעקב הכהן, שד"ר מעייה"ק צפת,⁴⁸⁷ בכלכותא שבהודו, בשנת 1874. מן ההקדמה של רח"י הכהן אנו למדים כי לפחות בהודו נהגו היתר גמור בדבר, שכן הוא מסביר כי:

"מידי עברי בעירות שיש בהם מסילת הברזל וראיתי הרבה בני אדם מאחב"י (= מאחינו בני ישראל) הולכים במסילת הברזל בש"ק (= בשבת קודש) כפי דעתם לא יש איסור בזה, וכל אחד ואחד מוצא לו היתר לפי דעתו ומק'לו יגיד לו".

וכפי הנראה, חכמי המקום והזמן לא ראו איסור בכך, שכן הוא כותב כי חכם אחד הסביר לו שהנסיעה ברכבת כמוה כהפלגה בספינה, שהותרה בשו"ע או"ח סימן רמ"ט (כאשר העליה לספינה מתבצעת ג' ימים לפני שבת, ויש שהותרה אף מערב שבת). ומעיר על כך רח"י הכהן כי "לא ידע (= חכם זה) כי בנפשו הוא, כי ההולך במסילת הברזל בשבת נקרא מחלל שבת בפרהסיא, והרי הוא כגוי לכל דבריו, וחייב למסור כל ממונו ולא יחלל שבת"⁴⁸⁸ ומשום כך (הוא מתנצל שאין בידו ספרים כדי לכתוב תשובה מנומקת דיה, אך בכל זאת) גמר בדעתו לכתוב קונטרס זה, שכן "לא יכלתי לסבול החילול שבת, וברבות הימים והזמן כשרואים שהחכמים עוברים ושבים ואין אומרים להם שום דבר יהיה אצלם כהיתר גמור, על כן אמרתי טוב מה שיעלה בידי מעט מזער מזה האיסור, ואפשר שיזהרו מכאן ולהבא כשידעו חומר האיסור". ואמנם, אע"פ שאין בידו הספרים הנחוצים, הגיעה לידי תשובת החת"ס דלעיל לאנשי קהילת וורדיין,⁴⁸⁹ ולאחר שהוא מאריך לבאר את חומרת העבירה על איסור התחומין שיש בנסיעה זאת, הוא מעתיק תשובה זאת בשלמותה,⁴⁹⁰ ומסיק מתשובה זאת:⁴⁹¹

"כמה הלכתא גברותא איכא למשמע מהשו"ת הנ"ז (= הנזכרת), ולענין שאנו עסוקין בו יצא לנו דין מחודש שאפי' לילך במסלת הברזל בתוך העיר וגם שלא יטלטל שום דבר, ולא שייך האסורים אשר כתבנו למעלה אעפ"כ אסור משום עובדין דחול".⁴⁹²

721) מן העיר אזמיר, בה שימש כשד"ר. זו, ככל הנראה, העדות הראשונה לאיסור הנסיעה ברכבת בין היהודים בני עדות המזרח (תורכיה), אלא שאיני יודע את זמנה המדויק (אם כי ברור שלא מאוחרת היא ל-1849, זמן פרסום מנחת קנאות), וכן לא נעשה בה, כפי הנראה, שימוש בעקרון המחודש של החת"ס, שכן גם המהר"ץ חיות אינו מזכירו כלל בכל תשובתו הארוכה דלעיל.

487 כלשון הכותרת לקונטרס. זו היתה נסיעתו השניה להודו כשד"ר, ראה א' יערי, שם, עמ' 110.

488 אגב כך, אעיר לפרט ביבליוגרפי מעניין. טופס קונטרס זה, שבספריה בבית הספרים הלאומי, היה שייך למשפחת ששון הידועה. בצד חותמת המשפחה מופיע הציון: בומבי דצמ' 1909, ובכתב ידו של הרב דוד ששון נוספה בין השאר הערה חשובה: "ואני הקטן נושק רגלי החכמים לא נהגתי כן (= כלומר כדברי בעל קונטרס זה), ובעוונות יצא מזה העסק תקלות וחלול שבת הרבה ר"ל. הצעיר דוד יצ"ו".

489 ללא ספק היתה מתאימה ביותר לצרכיו תשובת החת"ס העוסקת ישירות באיסור הנסיעה ברכבת שבליקוטי שו"ת "חתם סופר" ח"ו, סימן צ"ז שהובאה לעיל, ברם זו לא היתה לפניו, וגם את התשובה שהעתיק הוא מעיד שמצא מועתקת בספר "שערי חיים".

490 דף י"א, א' - י"ד, א'. המחבר טורח להבהיר להם כי תשובה זאת היא תשובת "הגאון המפורסם רב שכל (צ"ל: של כל) בני הגולה, בעל חת"ס סופר" וכו'.

491 דף י"ד, א'.

492 והוא מוסיף עובדה שיש בה כדי להטעות: "וכן כתב בספר ארעא דרבנן בשם הריטב"א ז"ל וזהו מרגינתא בדינו מרבינו

שאלה זאת, המטרידה את יהודי הודו, נשלחת ע"י ר' יחזקאל יהושע גבאי אל רבם של יהודי בבל, דודו של השולח, הרעא"י סומך.⁴⁹³ זה האחרון מתיר את הנסיעה בתוך התחום.⁴⁹⁴ ואז נשלחת אליו שוב שאלה זאת, והפעם חוזר השואל ומפנה את הרעא"י סומך אל קונטרס "אמרי שבת". אבל הרב סומך דוחה⁴⁹⁵ את טענתו של רח"י הכהן בשתי ידיים, ומגיע למסקנה כי פרט לאיסור תחומין אין לחשוש לכל איסור אחר, אך מה יעשה עם טענת "עובדין דחול" שהעלה רח"י הכהן? על על כך הוא משיב בראיה מדברי רשב"ם בתוס' בעירובין,⁴⁹⁶ שרצה "להתיר ליכנס בקרון בשבת שנכרי מוליכו בשבת", וחזר בו מהיתרו, מחשש "שמה יפגעו בו ליסטים או שמה ישכח וירד, ואין לו אלא ארבע אמות". ומדבריו משמע - כפי שמדייק הרב סומך - כי אין בנסיעה בקרון חשש "עובדין דחול" כלל. וגם מדברי רבינו יצחק בתוס'

הגדול הרמב"ן ז"ל, ולזה נוטים דברי רבנו הרמב"ם פ' כ"ד מהל"ש הלכה י"ב עכ"ל". משמע מן הדברים כי דברי הריטב"א שהובאו בספר "ארעא דרבנן" לרי"י אלגאזי (וראה לעיל הע' 358) הם הם הדברים שהובעו בתשובת החת"ס, ולא היא, שכן כבר הראינו לעיל כי הריטב"א אינו הולך בעקיבות בשיטת הרמב"ן, ובדואי שאי אפשר להוכיח מדברי הריטב"א, ואף מדברי הרמב"ן עצמו, לאסור מן התורה את הנסיעה ברכבת. פסקה זאת אכן הטעתה חכמים, שטרחו לבזוק היכן כתב רי"י אלגאזי בשם הריטב"א והרמב"ם כי ישנו איסור משום "עובדין דחול" בנסיעה מעין זו. דברי של רי"י אלגאזי בענין זה הם באות רכ"ד (מהד' בתרא), אך לדברים שם אין שום קשר לטענת רח"י הכהן. ראה מ"ש ע"כ רעא"י סומך בשו"ת זבחי צדק חלק או"ח (נדפס בתוך זבחי צדק ח"ב, תרס"ד), סימן כ"ד: "...וכתבת שראית בס' אמרי שבת... שאסור לילך במסילת ברזל אפי' בתוך התחום משום עובדין דחול, וכתב שכ"כ בס' ארעא דרבנן משם הריטב"א ז"ל. תשובה ידוע להווי שאנחנו פתחנו ס' ארעא דרבנן... וראינו שלא נגע ולא פגע בענין נ"ד (= נידון דידן) כלל ועיקר, וכן ראינו לשון הרמב"ם ז"ל פכ"ד מה' שבת והרואה יראה שאין אפי' דמות ראייה".

493 ראה מ"ש עליו בעמ' 103 הע' 114, ולזיהויו של שולח השאלה מהודו ראה הע' הבאה. ההסבר לכך שבני הודו פונים בשאלה אל הרעא"י בבבל (מחוץ לקשרי המשפחה האישיים שבין השואל והרב הנשאל) נעוץ בעובדה שקהילה יהודית פעילה, אשר שומרת על קשר קבוע עם פוסקי מוצאם, היא קהילת ה"בגדאדים", שהיגרו מעיראק להודו החל מאמצע המאה ה"ח. בתקופה זו שבה אנו עוסקים מרוכזים הם בעיקר בבומבי (משם נשלחת השאלה), כלכותה (שם נדפס ספרו של רח"י הכהן) ופונה. ראה אנצ' עברית, ח"ג, עמ' 544-545, והמקורות הנזכרים שם; ר"מ הכהן, ספר חיי אדם כלולות, ירושלים, תשל"ו, עמ' 196. על תחום סמכותם של חכמי עיראק בתקופה זאת ראה צבי זוהר, יחסו של הרב עבדאללה סומך לתמורות המאה ה"ט כמשתקף ביצירתו ההלכתית, פעמים 36, תשמ"ח, עמ' 90-91.

494 תשובה ראשונה זאת משנת תרל"ח (1878) נדפסה בשו"ת זבחי צדק. אני למד על כך מהעתקה חלקית של תשובה זאת שנדפסה מכ"י בשו"ת זבחי צדק החדשות, (שו"ת זבחי צדק חלק שלישי) ע"י רי"י פריץ, מהד' מכוון אור המזרח, תשמ"א, סימן פ"ב, עמ' קכ"ד, ובחתימתה: "הגיעה כ' כסליו תרל"ח". מכאן שאוכל גם להסיק, שהשואל מהודו הוא בן אחותו של הרעא"י, ר' יחזקאל יהושע גבאי, שכן 169 השאלות שבקובץ זבחי צדק החדשות נשלחו על ידו לרעא"י, ומקצת שאלות אלו נדפסו גם קודם לכן בשו"ת זבחי צדק בשנת תרס"ד. ראה צ' זוהר, שם, עמ' 90 והע' 4.

495 תשובה זאת, המאוחרת יותר, נדפסה בשו"ת זבחי צדק, חלק או"ח, בתוך זבחי צדק ח"ב. אני למד מתוכן תשובה זאת כי היא מהווה המשך הבידור שהחל בין השואל לרעא"י סומך בשנת תרל"ח, שכן שתי התשובות עוסקות בנסיעה ברכבת מקלעא לבאיכלה (איזורים שונים בתוך בומבי). בתשובה שבשו"ת זבחי צדק החדשות הוא רק כותב בקיצור "כפי מה ששמענו מאנשי במבי יע"א שמקלעא עד באייכלה הוא כל הדרך יש בו פרדסים, ואין הפסק דרך שבעים אמה ושייריים, וא"כ הכל נחשב תחום אחד... זה האיש מותר לרכוב ברי"ל (= רכבת)... כיון שכתבנו שאיסור עגלות הקיטור הוא משום איסור תחומין, וכיון שהוא בתוך התחום מותר, ופשוט". ואילו התשובה שלפנינו נפתחת: "...על מ"ש לך על ענין עגלות הקיטור דמותר לרכוב בתוך התחום מקלעא לבאי כלל, וכתבת שראית בס' אמרי שבת" וכו'. מסתבר אם כן, כי תשובה זאת היא המשך ההתכתבות עם אותו שואל מהודו.

יש גם לשים לב לכך שהרעא"י מחוה דעה על הנסיעה ברכבת בשבת, כשהוא אינו יודע פרטים עליה אלא מן השמועה, שכן בשנים הללו, כשהופעלה כבר בהודו רכבת הקיטור, עדיין לא התקיימה בעיראק. ראה צ' זוהר, שם, עמ' 92-93. והוסף לכך ראייה מתשובת תלמידו של הרעא"י, הוא ר' יוסף חיים מבגדאד, בשו"ת רב פעלים ח"ב י"ד סימן מ' הכותב: "הנה פה עירנו בגדאד יע"א לא נמצא בה ובסבינות כל המחוז מסילת וברזל של אש, ורק נמצא קרון שקורין באיי סכ"ל (= אופניים)".

496 מ"ג, א', ד"ה "הלכה כר"ג".

שם, שדחה דברי רשב"ם בטענה כי כשבהמה מנהיגה את הקרון יש לחשוש שמא יחתוך זמורה - מוכח שאין כאן מקום חשש משום "עובדין דחול", שכן גם מתנגדי היתר הרשב"ם לא מעלים טענה זאת. ובודאי שכן צריך לומר לדעת המהרי"ק, שסבר כי ברכיבה בקרון מן הסוג הנ"ל אין אפילו חשש שמא יחתוך זמורה שכן הגוי מנהיג את הבהמה.⁴⁹⁷ חלק זה של תשובתו נכתב בלא שהוא מתייחס לדברי החת"ס גופם כפי שהובאו בספר "אמרי שבת", כנראה משום שהשואל לא העתיקם, וספר "אמרי שבת" עצמו לא היה לפני רעא"י סומך. אבל בהמשך דבריו הוא מעיר כי מצא תשובה של החת"ס - והיא התשובה העיקרית בנידון דילן, בח"ו סימן צ"ז - האוסר את הנסיעה ברכבת. אלא שאופן הציטוט של דברי החת"ס ע"י הרעא"י סומך תמוה עד מאוד. וזו לשונו שם:

"אח"כ ראיתי להגאון חת"ס בח"ו סי' צ"ז שכתב דכיון דהוא יושב ושובת כמו בחדר מטתו, ואינו עושה שום דבר בגופו, לא הוי עובדין דחול",

והרי דברי החת"ס הללו מוסבים על הפלגה בספינה, ובאים להסביר מדוע זו מותרת, בה בשעה שנסיעה ברכבת לעומתה נאסרת, לדעתו, מכיון ש"היושב בדאמפף וואגען אינו שובת וגופו נע ונד" וכו' (מלשון תשובת החת"ס הנ"ל)! אין זאת אלא שלפנינו שגגה שיצאה מלפני השליט, או שמא נפלה טעות בנוסח דברי החת"ס שהיה לפני רעא"י סומך. ומכל מקום, לענין דינא התיר הרעא"י סומך מה שאסר קודם לכן החת"ס. אלא שסייג זאת בעקבות החת"ס (ע"ש) רק למקרים בהם אין נסיעתו ברכבת לצורך מסחר.⁴⁹⁸

בתשובה שלאחריה⁴⁹⁹ הוא נדרש לשאלה נוספת ששלח אותו שואל מהודו, והפעם בדבר "הפלאכי שנושאים אותו הגוים וישראל יושב בתוכו", אם מותר לנסוע בו,⁵⁰⁰ ודוקא כאן אוסר זאת הרעא"י משום "זילותא דיו"ט".⁵⁰¹ ברם, הוא מודע לסתירה לכאורה שבין שתי תשובותיו, והוא מיישב זאת כך: "וכ"ת א"כ (= וכי תימא אם כן) מהו הפרש יש בין הפלאכי ובין הקרון, דכמו בפלאכי יש עובדין דחול א"כ גם בקרון או במסלות הברזל יש עובדין דחול. ז"א (= זה אינו), דבהדיא כתב מהרש"ל ביש"ש דביצה⁵⁰² דאיסור הכסא ב"ט משום הוצאה, שמוציאין הכסא בשבילו, אבל אם רוצה לרכוב בכסא בביתו מותר.

497 = שו"ת מהר"י קולון, למברג, תקנ"ח, שורש מ"ה: "...אלא דלשמא יחתוך זמורה ליכא למיחש כשהגוים מוליכים...ועוד נלע"ד דאפי' היינו אוסרים בקרון, אפילו כשהגוים מוליכים הבהמה, משום שמא יחתוך זמורה, היכא שהבהמות מושכות החבלים הקשורים בספינה ליכא למיחש שמא יחתוך וכו' דאין לך צידי צדדין גדול מזה" וכו'. וראה בית יוסף, ר"י קארו, או"ח, סימן ש"ה, ד"ה "ומ"ש ואם עלה עליה". וראה ההוכחה מדברי הרמ"א להלן עמ' 216-217 בקשר לטיעוני הרב"צ חי עוזיאל.

498 שלא כהיתרו המופלג של ר' אהרן חורין דלעיל.

אגב כך יש להעיר, כי מאוחר יותר מעתיק הראשל"צ ר' חיים משה אלישר בשו"ת משה האיש, ירושלים, תרפ"א, בהשמטה לאו"ח הנדפסת בדף קע"ח, א', את דברי החת"ס מתוך ציטוט משובש זה שבשו"ת "זבחי צדק", ומצרף את החת"ס לשיטת אלו המקילים!

499 שו"ת "זבחי צדק" ח"ב, הנ"ל, סימן כ"ה.

500 המזוהר הוא בכלי תחבורה המונהג בנשיאתו ע"י כח אדם.

501 ראה מ"ש לעיל בעמ' 22 הע' 106 על כך. ועי' היטב גם בדעות המובאות ע"י רח"ד אזולאי, מחזיק ברכה, ליוורנו, תקכ"ה, לשו"ע או"ח, סימן תקכ"ב, אות א', בשאלה זאת.

502 ר"ש לוריא, ים של שלמה, ביצה פרק ג' סימן י"ד, שטעטטין, תרט"ו, דף כ"ג, א' - כ"ג, ב'.

אבל הכא גבי קרון ומסלת הברזל, דאין מוציאין בשבילו, דבלא"ה (דבלאו הכי) הם מוכרחים לילך - לא הוי עובדין דחול ומותר.⁵⁰³ גם משיבים אחרים מרבני הספרדים אינם מייחסים חשיבות לטיעונו של החת"ס בדבר איסור התורה שישנו בתנודות הנסיעה. כך בתשובה שנדפסה בתרנ"ז (1897) ב"המאסף",⁵⁰⁴ המשיב הרב יעקב מאיר⁵⁰⁵ מאריך לפרט כל צדדי איסור תחומין שבדבר, הוא אמנם מחמיר מאוד בדבר מצד נטייתו לסבור שאיסור תחומין דאורייתא, אך לא מצד איסור השבתון שהעלה החת"ס, שהוא מתעלם ממנו לחלוטין, על אף שהוא מתייחס בפירוש לתשובת החת"ס הנ"ל בח"ו סימן צ"ז בענין הרכבת!

גם רבו, הרי"ש אלישר, הראשון לציון דאז, אינו מזכיר כלל טיעון הלכתי זה, אף שעוסק הוא בדברי החת"ס בתשובה זאת. עד כמה שיקוליהם של פוסקים אלו רחוקים ממאבקהם של פוסקי אשכנז נוכל לראות מן העובדה שבתשובה שנדפסה בשנת תרפ"א משיב בנו של הרי"ש אלישר, הרב חיים משה אלישר,⁵⁰⁶ כי אין לאסור רכיבה על "מותור כאר" או "מותור סיכל"⁵⁰⁷ בשבת ויו"ט בתוך התחום, ולא אסרו אביו והפוסקים שלפניו (וביניהם הוא מזכיר את תשובת החת"ס!!) אלא נסיעה מחוץ לתחום.

ואכן, נראה שרוב המשיבים הספרדים לא רק שהם מתעלמים לחלוטין מטיעונו של החת"ס על איסור השבתון, אלא נוטים להתיר שימוש בכלי תחבורה אלו במקום שאין עוברים על איסור תחומין וכשהנסיעה לצורך מצוה. והגדיל לעשות הר"י יעקב משה טולידאנו במצרים⁵⁰⁸ שגם העלה טיעונים חשובים מאוד לקולא, שהפוסקים לפניו, לטענתו, לא הרגישו בהם.⁵⁰⁹ לפי דבריו גם אין בנסיעה ברכבת בשבת כל חשש לאיסור תחומין, שכן טיעון זה שייך רק "אם דרך העגלות ורכבות הקיטור ששם הולכים הוא רה"ר (= רשות הרבים) ויש בו איסור תחומין דאו" (= דאורייתא), אבל כיון דהרכבות האלה הולכי מדברות⁵¹⁰ הם, ובדרך המיוחד להם, דאינו עשוי להילוך, פשיטא דהוי כרמלית, והווי להם כים ונהרות דשרינן בספינה מטעם דאזלינן בספינא דלמעלה מי' (= טפחים) לקולא, ואפי' נחשוב רוכב כמהלך וגלגלי העגלות למטה מעשרה וכארעא סמיכתא דמו - סו"ס (= סוף סוף) הווי כקרקע ממש שבה הולכים, ובקרקע בעצמה זו -

503 תלמידו, הרב יוסף חיים, אף מתיר מה שאסר רבו, ראה שו"ת רב פעלים או"ח, ח"א, סימן כ"א. ופלא בעיני, שאינו מזכיר בתשובה זאת את האיסור שהטיל רבו בדבר. וראה גם בענין זה: ר"א גגין, דבריו מובאים ע"י בנו בשו"ת ישמח לב, ירושלים, תרל"ח, סימן ד'; רח"ח מדיני, שדי חמד, חלק ח', אסיפת דינים, מערכת יו"ט, סימן א', אות ל"ב, דפוס פרידמן תשכ"ב עמ' 224.

504 גליון ב', סימן ט', עורך בן ציון אברהם קואינקה. התשובה היא לשאלה שהועלתה שם בגליון א' תרנ"ז, סימן ד', בשם אחד מתושבי בירות, על אלו מבני בירות ש"בכל עש"ק (= ערב שבת קודש) הולכים במסילת הברזל לשבות עם בני ביתם בכפר, והנה לפעמים כי תגיע המסלה ל"עלה" (= שם הכפר) בשעה חצי מליל ש"ק או יותר, ורבים אין נזהרים והולכים". וכן שאלה דומה שהגיע לעורך המאסף מארם צובא מאת יצחק סילוריא ס"ט.

505 הוא ר' יעקב בן כלב מירקדו, תלמידו של הראשל"צ הרב יעקב שאול אלישר. מאוחר יותר, בשנת 1906, נבחר ר' יעקב ל"חכם באשי" ולראשל"צ (אך התפטר מתפקידו, וחזר אליו שוב עם יסוד הרבנות הראשית ב-1921. ראה עוד עליו אנצ' עברית, כ"ב, עמ' 67). ר' יעקב מאיר מגיש את תשובתו להסכמת רבו, וזה מחרה מחזיק אחריו בשו"ת "עולת אי"ש", ירושלים, תרנ"ט, הלכות עירובין סימן ז'.

506 בתשובה הנ"ל שבשו"ת "משה האיש" (נ"ל בהע' 498). התשובה גם היא לשואל מהודו, מקהילת כלכותא.

507 = מכונית או אופנוע. אמנם הרב המשיב מתיר שימוש בהם רק ביו"ט ולא בשבת, אבל העיר שם כי באופניים תותר הרכיבה בתוך התחום בכל מקרה. וראה להלן הע' 520.

508 שו"ת ים הגדול, קהיר, תרצ"ג, סימן כ"ח.

509 ולו היה שומעם הרב חורין היה שמח עליהם כמוצא שלל.

510 הביטוי "מדברות" כאן מכון כלפי מקומות שאינם דרך כבושה לרבים.

אין בה תחומין דאו, וספיקא לקולא.⁵¹¹

ועוד: הרבנים האוסרים משום תחומין סבורים היו כולם כי יש לפסוק לחומרא בספק אם יש תחומין למעלה מעשרה או לא, וכן שקרונות הרכבת כ"ארעא סמיכתא דמו", ובזה אף אם למעלה מי' טפחים ישבו הנוסעים יעברו על איסור תחומין. אך כנגד זה הוא סבור, כי מכיון שאת הכלל כי רשות הרבים ט"ז אמה היא, למדים, לפי הסברו של רש"י, מן העגלות, בבבלי שבת, צ"ט, א', ושם מסביר רש"י⁵¹² כי הקרשים היו למעלה מעשרה טפחים ו"כל למעלה מי' = (טפחים) לאו רה"ר הוא", ולכן מסיק הרי"מ טולידאנו: "וכיון דמדגלי המדבר ילפינן, א"כ גם הקרונות והרכבות הנז' (= הנזכרות), הגם שגלגליהם למטה מעשרה - כיון דהיושב על גבם הוא למעלה מי' לא הוי כברה"ר, אלא מקום פיטור". מסקנתו היא איפוא לקולא. אלא שהוא מעיר עם סיום תשובתו:

"זהו לפום דינא, כפי הנראה לענ"ד, ואמנם היות שבנסיעות כאלה יש לחוש הרבה לאיסורי שבת אחרים הנגרמים ובאים על ידיהם, כקשירת משאות וטלטול במקום שהוא רה"ר וקנית כרטיסי מסע ועובדין דחול אחרים וביטול עונג שבת כשהולך ונוסע לצרכי מסחר, וכל כיוצא בזה, והו"ל כמחשיך על התחום, כמ"ש החת"ס שם... על כן מפני הטעמים האלה, ובפרט דהו"ל (= היתר זה). קצת דבר התמוה לרבים, לא רציתי להחליט בדעתי להיתרא, ורק יהיו דברי אלה סניף לרבני הדור שיטפלו בזה בעיון ובהתחשבות עם החיים ועם הצורך, לקבוע אופני היתר בתנאים קבועים שלא יכשלו הנוסעים באיסורי שבת אחרים".

במסקנתו אכן מסתמך הוא על החת"ס, אך מוציא מטיעוניו את כל כוחם ההלכתי המוצק, וכלל אינו מתייחס לנסיעה זאת כאיסור תורה, אלא כצירוף של חששות קלים שבסיכומם "ביטול עונג שבת". גם הרב יוסף משאש⁵¹³ מעלה להתיר בפשטות נסיעה באוירון "בתנאי שישכור המקום מע"ש, או אפילו בשבת בהקפה בלי שיקצוב עמו המחיר" וכן מוסיף הוא תנאי מוכר, שיהיה זה לצורך מצוה.⁵¹⁴ ממשיך מסורת ספרדית זאת, הנוטה להתיר נסיעה לצורך מצוה בכלי תחבורה אלו, כשהם נהוגים ע"י גוי בעיר נכרית בשבת, גם הרב"צ חי עוזיאל.⁵¹⁵ הוא אמנם הפוסק הספרדי הראשון⁵¹⁶ המתייחס עניינית

511 וראה הביקורת שנמתחה על כך אצל רש"י זיין, סופרים וספרים, ת"א, תשי"ט, עמ' 254.

512 ד"ה "חמסרי הויך".

513 בשו"ת מים חיים, יצא לאור בירושלים תשכ"ז, סימן קל"א, עמ' קי"ב. העיסוק בשאלה זאת הטרד את הר"י משאש קודם לשנת תר"ץ (1930), כפי שאפשר למעיין להכיר מן העובדה שבהחלקה הקודם של התשובה (סימן ק"ל) מוזכר בה ביקורו של רב שהמחבר נועץ עמו, רב זה היה שד"ר מירושלים בשם נסים דאנון, "שהיה פה בתשרי התר"ץ ליצירה", ושהיה בידו "ספר אחד דפוס אמיריק"א כלו רצוף על ענין רכיבה במסילת הברזל והעלה לאסור כנז' (= כנזכר)". לא עלה בידי לגלות איזהו הספר שעליו מדובר.

514 אמנם נסיעה ברכבת אוסר הוא בסימן ק"ל, מן הנימוק שהיושבים בה כ"ארעא סמיכתא דמי". אבל גם הוא אינו מזכיר כלל את נימוקו של החת"ס לאיסורא.

515 שו"ת משפטי עזיאל, חלק א', ת"א, תרצ"ה, חלק אור"ח, סימן ט'.

516 א(ה)רח"י הכהן הנ"ל היה כנראה מחכמי האשכנזים שבצפת. שמו המלא היה רח"י הכהן פיינשטיין, ראה א' יערי, שם, עמ' 110.

(ב)הפוסק הספרדי היחיד, שמצאתיו מתייחס לנימוק זה של החת"ס לחומרא, הוא בן זווו של הרב"צ עוזיאל, הר" שלמה

לטענת החת"ס בדבר איסור התורה שיש בנסיעה זאת מצד השבתון. אך הוא דוחה את דבריו בטענה כי הם נסתרים מפסק הרמ"א ומסברה. מפסק הרמ"א - שכן שנינו בשו"ע א"ח, ש"ה, י"ח: "אסור לישוב ע"ג קרון שאינו יהודי מנהיגו בשבת, משום שמשתמש בבהמה, גם שלא יחתוך זמורה". מן העובדה שהרמ"א אינו אוסר רכיבה זאת אלא משום החשש שהיהודי משתמש ע"ז בבהמה, או משום שמא יחתוך זמורה, אבל אינו אוסר זאת משום הפרת צו השבתון ("עובדין דחול", במונחיו של החת"ס בעקבות הרמב"ן) נסתרת לדעתו עמדת החת"ס. ומסברה - שכן, לדבריו "טעם זה שהוא נע ונד הוא קלוש מאוד, שאם כן נאסור גם ההליכה ברגל משום שאין גופו נח ואינו יכול לעשות את השבת בהילוכו כמו שהיה עושה גם בביתו".

אמנם, אין אנו אומרים כי לא היו פוסקים מפוסקי עדות המזרח שלא הכריעו בדבר לאיסור, כך היתה למשל דעת ר' אליהו חזן⁵¹⁷ ור' יצחק אבולעפיה מרבני סוריה.⁵¹⁸ אך טענתנו היא, ראשית, שהם אינם מהווים זרם מרכזי בפסיקה הספרדית בהתייחסותה לשאלות הטכנולוגיה המודרנית המתחדשת. ושנית - ובזה עיקר ענייננו כאן - שגם האוסרים לא עשו כן מחמת טיעונו של החת"ס בענין הפרת צו השבתון שיש בתנועה בכלי הרכב בשבת, שיקול שגם לא הועלה כמעט לדיון בתשובותיהם⁵¹⁹ על אף שאין מי מהם שלא ראה את תשובת החת"ס.⁵²⁰ זאת לעומת המסורת האשכנזית הדוחה את ההיתרים הללו, גם

הכהן, בשו"ת לך שלמה, קזבלנקה, תרצ"ז, א"ח, סימן ט', אך גם שם מובאים הדברים אגב אורחא, וכחיוזק למסקנתו המחמירה בלבד.

517 שו"ת תעלומות לב, ח"ג, קונטרס הליקוטים, אלכסנדריה, תרס"ג, דף ל"ב.

518 שו"ת פני יצחק, דפו' צילום ירושלים תשמ"ח (דפוס ראשון תרל"ה), חלק חמישי, סימנים א'-ב', מנהל ויכוח עם הר"י יעקב מאיר מירקדו הנ"ל על היתרו. וראה גם דברי שו"ת לך שלמה דלעיל.

519 גם המנמקים איסורם משום "עובדין דחול" (שו"ת "פני יצחק" שם, וראה גם שו"ת "ויאמר מאיר", ר' מאיר וקנין, טבריא, 1939, דף כ"ב, ב') אינם סבורים כי מדובר כאן בהפרת צו השבתון וכשיטת הרמב"ן שאימצה החת"ס, אלא באיסור "עובדין דחול" הקל, וכפי שתפסוהו שאר הראשונים שהלכו בשיטת רש"י, שכן ראייתם דיוגם נסבים על סוגית "ציאה בכסא" ומשום זילותא דשבת וי"ט, ע"ש.

520 יש כפי שראינו בפנים שעיוותוהו, וגם זה לדעתי אומר דרשני. גם הרב יעקב חיים סופר מסכם משנת הפוסקים הספרדים בספרו "כף החיים", חלק ה', ירושלים, תשכ"ה, א"ח, סימן ת"ג, אותיות ה'-ז', אינו מחליט בדבר לאיסור, אלא מציג את הדעות השונות. כאן ראוי להעיר כי פוסקים ספרדים מאוחרים, שנחשפו יותר למנהג המחמיר של רבני אשכנז, לא העזו כבר להקל בדבר. אמנם העובדה המובנת מאליה היא, שבא"י עמדו הרבנים בפני מציאות שונה, כיון שרוב הקהילות בארץ שוכנות בערים שיש בהם רוב יהודי, וממילא אין כל מקום להתייר נסיעה ברכב ממונע, אך בנוגע לרכיבה ע"ג אופניים בשבת שיקולי ההיתר והאיסור הקודמים עומדים.

ואכן, מעניין לראות פוסק כר' עובדיה הדאיה, המפנה עורף למסורת הפסיקה הספרדית, והמנהג שנהגו להקל ברכיבה ע"ג אופניים בתוך תחום שבת בהודו ובעיראק. לפניו הכריעו להיתר בדבר ר' יוסף חיים מבגדאד בשו"ת רב פעלים, א"ח, סימן כ"ה, וזרח"מ אלישר בשו"ת משה האיש (לעיל הע' 498), וכן נראה מדברי ר' יעקב חיים סופר, כף החיים, לשו"ע, א"ח, ת"ג, אות ה', שאינו אוסר את הדבר. וכדי לתרץ דברי אלו שלפניו עם האיסור שהרב הדאיה מטיל על כך הוא מסביר לשואלו [המכתב הוא לר' רחמים חי חויתא כהן, ראש הרבנים לקהילת ג'רבה (ראה עליו באנציקלופדיה מלכי תרשיש, תולדות רבני תוניסיה וחיבוריהם מימי התלמוד עד ימינו, בנימין רפאל הכהן, נתיבות תשמ"ו, ושם בטבלה עמ' שפ"ח. וראה התשובות שהשיב רח"ח כהן לדברי הרב הדאיה בספרו שו"ת שמחת כהן, גרפס בלא ציון שנה ומקום, א"ח, סימן ב'-ד') תדפס בשו"ת "ישכיל עבדי", חלק ה', ירושלים, תשי"ח, א"ח, סימן מ'. אך ראה גם דבריו בענין זה שם ח"ג, ירושלים, תרצ"ט, א"ח, סימן י"ב סעיף ג'-ה' וסימן י"ג] כי ע"פ השמועה חזר בו ר' יוסף חיים מהיתר האופניים ואסרם, וזאת "אחרי שנודע לו דעשוי להתקלקל ויש לחוש שיבוא לתקנו". על כך הגיב השואל, כי אין לשמועה זאת ידים, שכן "כף החיים", שהוא בגדאדי ג"כ ממקורו ותלמידו של הרב יוסף חיים, "לא הזכיר כלל מהשמועה הנ"ל, רק שהביא חולקים על דבריו, וא"א (= ואי איתא) להך שמועה לא היה נעלם ממנו זאת". וכן הוא מקשה על הרב "משה האיש" הנ"ל. על כך

במקום שאין חשש איסור תחומין, לרוב בצירוף נימוקו של החת"ס כי לפנינו איסור משום הפרת צו השבתון.

בולטת בין אחרוני זמננו תשובתו של רא"י ולדינברג,⁵²¹ המציב את נימוקו של החת"ס כטיעון מרכזי לאיסור נסיעה ברכבת ואופניים בשבת. ומנסה להתמודד עם ביקורתו של הרבצ"ח עוזיאל דלעיל, בטענה שאין בדברי הרמ"א שעליהם הסתמך משום סתירה לדברי החת"ס, שכן על אף שהוא מודה שאין הרמ"א מכיר טיעון זה לאיסורא "הא הרי זהו חידושו של הח"ס עפ"י יסוד המכילתא והרמב"ן!"

וכדי לחזק את דרך הפסיקה שלו, הוא אף משתדל להוסיף מקור שיסייע לאשש את דעת החת"ס מן התלמוד, ותולה עמדה זאת בדעת רב מנא לענין קניבת ירק ביוהכ"פ שחל בשבת.⁵²² עד כדי כך הגיעו הדברים בפסיקתו של ר"א ולדינברג, שהורה הלכה למעשה⁵²³ לבעל שנזקק להסיע את אשתו, שקיבלה עליה את השבת לפני זמן כניסתה, כי נאסר עליו להסיעה במכונית, על אף שהיא אינה אלא יושבת בכסאה ואינה נוהגת, וזאת מן הטעם שגופה של אשתו אינו שובת ונח בנסיעה זאת (יש לשים לב: התשובה היא משנת תשל"ב, ונוגעת לנסיעה במכונית מודרנית, ולא ברכבות הראשונות עליהן אמר החת"ס דבריו!), וכך הוא מנמק זאת:

"...מ"ש בדברי שאין לקבל העצה שהיא תקבל שבת ובעלה יסיע אותה כיון שגופה לא נח, דאינו מבין (= השואל) מדוע אין זה מיקרי גופה נח, שהיא הרי אינה עושה שום פעולה, ובעלה הנוסע במכונית מסייע גם אותה ואיזה חילול שבת יש בזה... הנה כיוונתי בדברי בדומה למ"ש בשו"ת חתם סופר ח"ז סימן צ"ז באיסור הנסיעה ברכבת הנהוגה

משיב לו הר"ע הדאיה: "...מה שהוכיח (= הרב השואל, להיתרא) מהכה"ח (מה"כף החיים) ומשה האיש ז"ל, הנני לגלות אן צדיק דהכה"ח ז"ל בזמן שעלה לארץ ונשתקע בירושלים (על תולדותיו ראה ר"ע יוסף, "תולדות הרב המחבר", נדפס בראש ספר "כף החיים" ח"א ירושלים, תשכ"ט), אז עוד לא יצא לאור עולם בדפוס ס' ר"פ (= ספר רב פעלים) אפי' הח"א (= החלק א'), ואולי גם לפני שעלתה השאלה לפני הר"פ ז"ל, ובכן אין מהפלא שהכה"ח לא ידע מהשמועה זו כלל, דהוא היה בירושלים ולא ידע מהמתרחש בעירו. ואשר לרח"מ אלישר מעיר הוא כי "הורתו ולידתו בקדושה בעיה"ק ירושת"ו, ומאין יוכל לדעת זאת, ובזמן שכ' תשובה זאת במשה האיש (= לענין אופניים) אני הייתי בביתו ויחד למדנו השאלה שהתקבלה אצלו אז וגם התשובה שכ' ע"ז (= שכתב על זה), וזו גם אני לא ידעתי מהשמועה הזו, רק עתה מקרוב, אחרי שנסתלק ה' משה האיש ז"ל בזמן היותי במדרש פורת יוסף נפגשתי עם איזה מהרבנים שבאו מעיר בבל ואמרו לי זאת".

מכל הדיון הזה משתמע כי דעת ראש רבני ג'רבה היתה חוככת להקל בדבר (לפחות ברורה דעתו להיתרא בנידון שאלתו שם (ראה שו"ת שמחת כהן הג"ל, סימן ב', בענין יציאה בכסא גלגלים לנכה), והר"ע הדאיה שכבר הושפע מפסקי רבני אשכנז המחמירים, והכיר את המנהג שנהג בא"י לחומרא, רצה למנעו מכך. אבל יש לשים לב לכך שגם הרב הדאיה, שבא לאסור את הדבר אינו מזכיר כלל את דברי החת"ס על איסור שבות של הפרת צו השבתון בנידון, על אף שהכירו יפה, ראה לעיל הע' 308 ולהלן הע' 526 (גם השיקול לאסור מצד "עובדין דחול" המובא בתשובתו - ראה שם סימן י"ב סעיף ג' אות ג' - אינו אלא מצד ההשוואה ל"יציאה בכסא", כלומר מצד "זילותא" דיו"ט או שבת, שהיא בודאי איסור דרבנן, ולא מצד צו עשה דאורייתא, כחת"ס) בניגוד לפוסקים בני אשכנז כ"שאלת יעקב" דלעיל. וראה עוד בענין זה: המאסף (בעריכת רב"צ קואינקא) שנה י"ט, כרך ב', חוברת ד', סימן מ"ד.

521 שו"ת ציץ אליעזר, חלק א', סימן כ"א.

522 ראה על כך לעיל בעמ' 134 והע' 110.

523 שם, חלק י"א, סימן כ"ב. אותם דברים יש לומר על תשובתו בענין נסיעה במטוס בזמנינו, ראה דבריו שם, ח"א, סימן כ"א. אך כיון שהקטגוריה של איסורי "עובדין דחול" נחשבת בדרך כלל כקטגוריה של איסורים קלים הדבר יוצר בעיה לשיטתו. וראה נסיון ההסבר שלו שם, ח"ט, ירושלים, תשכ"ז, סימן י"ח.

נדמה, שמבין רבני אירופה, מי שהיה מודע ביותר לבעייתיות הכרוכה בפסקי האוסרים את הנסיעה מכל וכל, היה הר"י ווינברג. וזאת, גם מכיון שמכיר הוא - כפי שניכר מתשובתו - את הפסיקה הספרדית השונה בנושא, וגם מכיון שמודע הוא לחולשת כמה מן הטיעונים ההלכתיים. הר"י ווינברג גם אינו מכסה זאת משואלו, 525 ומסביר את עמדתו בענין, כשהוא מתנסח בזהירות מרובה על השיקולים ה"חוף-הלכתיים" המשוקעים בנוהג פסיקה זה:

"...ואיני רוצה להכניס א"ע במחלוקת זו ולהכריע בדבר, כי רוב הרבנים ככולם באמריקה

וכן באירופא אסרו. ולכן אין להתיר הנסיעה בחשמלית דלא גרע מדברים המותרים

ואחרים נהגו בהם איסור שאי אתה רשאי להתיר, ומכש"כ (= ומכל שכן) זה שרוב

הרבנים אסרו מכמה טעמים שאין כאן המקום לפורטם" וכו'. 526

524 מן הענין יהיה כאן לציין, כי לשאלה אם נקבל את טיעון החת"ס או לאו, ישנה כמדומה עוד נפקותא מעשית. שכן רא"ל הורוויץ, בשו"ת הרי בשמים, מהד' תנינא, סימן קפ"ט, קבע כי מותר יהיה לנסוע בשבת ברכבת לבקר הולה מסוכן שביקש זאת, ונימוקו הוא שנסיעה זאת (במקום גויים) רק איסור דרבנן יש בה (משום תחומין). אך לדברי החת"ס כרוכה נסיעה זאת באיסור תורה. ובאמת תמיהה היא על הר"י ולדינברג שבהביאו היתר זה של ה"הרי בשמים" לא התקיפו מנימוק זה (ראה שו"ת ציץ אליעזר, ח"ח, סימן ט"ו, קונטרס משיבת נפש, פרק ט', וראה עוד בענין זה שו"ת שואל ומשיב לר"ש נתנון, מהד' ג', ח"ב, סימן ק"פ; שו"ת מנחת יצחק לר"י וייס, ח"ג, סימן ע'). תשובות נוספות שיש לציין מבין האחרונים: שו"ת היכל יצחק לר"א הרצוג, אורח, סימן כ"ו (עושה שימוש בטיעון זה של החת"ס, אם כי נראה שדברים אלו משמשים לו רק סניף קלוש לאיסורא); שו"ת מנחת יצחק, ח"ב, סימן ק"ו.

מקורות נוספים האוסרים נסיעה זאת בנימוק של "עובדין דחול", אך צ"ע אם הושפעו מפקס החת"ס: ר' נתנאל פריד, שו"ת פני מבין, מונקטש, תרע"ג, אורח, סימן ע"א; ר' יצחק יהודה שמלקיש, שו"ת בית יצחק, פרמישלא, תרנ"ה, במפתחות לחלק יו"ד, ח"ב, סימן ל"א (פסק זה שימש ביד רבים נימוק לאסור טכנולוגיות מתקדמות נוספות בשבת. כך נומק איסור השימוש במעלית בשבת ביד האוסרים שהסתמכו עליו, ראה ר' יעקב ברייש, שו"ת חלקת יעקב, ח"ג, סימן קל"ז; ר"ש היבנר, הדדום, חוב' ל"ו, ניו יורק, תשל"ג, עמ' 39-40; רש"ת רובינשטיין, השימוש במעלית בשבת, בתוך קובץ תורה שבעל פה, כינוס כ"ג, עורך י' רפאל, ירושלים, תשמ"ב, עמ' מ"א; רל"י היילפרין, מעליות בשבת, ירושלים, תשמ"ד, עמ' קצ"ו-קצ"ט); תשובת הר"י יוסף מרגליות יפה, בתוך שו"ת מילי דאבות (שהוציא לאור שמואל מרגליות יפה שלזינגר), בארדיאב, תרפ"ה, ח"ה, סימן ה', אות ג'.

וראה עוד בענין זה: ר"י ליפשיץ, כלכלת השבת, דאמפפואגען (ששה סדרי משנה עם נ"א פירושים, מהד' תורה לעם, ירושלים, תש"ך, דף י"ב, ב'); ר"י זובער, שו"ת זכרון יעקב, ירושלים, תשל"ה, סימן ה'; רח"מ ברונרוט, הנסיעה באוירון בשבת, סיני, י"ד, (תש"ד), עמ' קס"ט-קל"ה; ראי"מ בריזמן, שו"ת זה הים, ירושלים, תשל"ג, סימן כ"ו (הפולמוס עם היתרו של הרב"צ עוזיאל דלעיל); ר"ע יוסף, שו"ת יחוה דעת, ח"ב, סימן נ"ב; הנ"ל, שם, ח"ו, סימן ט"ז; ר"מ שטרן, שו"ת באר משה, ח"ו, ברקלין, תשמ"מ, סימן ט"ז.

525 שו"ת שרידי אש, ח"ב, סימן קנ"ז (ר"א גרינבלט, שו"ת רבבות אפרים, ח"ג, ממפיס-טנסי, תשמ"מ, בעמ' קע"ב, מעתיק לשון זאת מבלי לציין למקור. ראה דבריו שם בסימן קס"ה אות ב', סימן רס"ה, ובמילואים עמ' תכ"ט, משנודע לו פסק החת"ס והביאו כהשלמה).

526 לאחרונה, בעקבות הדיון על שאלת החליבה בשבת בקיבוץ חפץ חיים, שוב התעוררה בין פוסקים אחרונים שאלה זו: האם יש להתחשב להלכה בדעת הרמב"ן כי יש שאיסורי השבות נוגעים באיסור תורה של הפרת צו השבתון. הר"י אהרן יצחק זסלנסקי העלה זאת במכתבו לר' אברהם ישעיהו קרליץ, ה"חזון איש". ראה פחד יצחק, ירושלים, תש"ט, עמ' נ"א, שם הציע לחז"א להטיל על החולבים בשבת חומרא נוספת (על החליבה לאיבוד) שיחברו שנים יחד את צינורות מכונת החליבה לדדי הבהמה, מחמת החשש לדעת הרמב"ן בענין ה"שבות", שמה כאן איסור תורה. כמו כן דן הרב זסלנסקי בדבר עם הרש"י אורבך (ראה שם בעמ' ל"ט ואילך, הערותיו על השגות הרש"י אורבך בענין זה, שהסתייג מכמה טעמים מההתחשבות בדעה זו של הרמב"ן להלכה. וראה שם גם באות ב' בדיון אם בעמלה של תורה בשבת יש משום הפרת צו השבתון). וראה גם מ"ש הר"ע הדאיה על דברי הרא"י זסלנסקי בשו"ח ייחיל עבדי, ח"ה, ירושלים, תשי"ח, סימן מ"א. וראה עוד שם ח"ג, ירושלים, תרצ"ט, סימן י"ג, אות ו' ואילך.